

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
ҚОРАҚАЛПОҒИСТОН БЎЛИМИ
ТАРИХ, АРХЕОЛОГИЯ ВА ЭТНОГРАФИЯ ИНСТИТУТИ
ХОРАЗМ МАЪМУН АКАДЕМИЯСИ

Ғайратдин Ходжаниязов

ҚАДИМГИ ХОРАЗМ
МУДОФАА
ИНШООТЛАРИ

(Мил. авв. VI асрдан мил. IV асргача)

ТОШКЕНТ — «О'ЗБЕКИСТОН» — 2007

63.4
X 59

Масъул муҳаррир: *проф. Ш.Матрасулов*

Тақризчилар:

*тарих фанлари докторлари М.М. Мамбетуллаев ва М.Ш. Кдирниязов,
тарих фанлари номзоди М.Т. Туребеков.*

ISBN 978-9943-01-175-5

© «O'ZBEKISTON» НМИУ, 2007 й.

Акад. С.П. Толстов ва акад. Я. Фуломов хотирасига бағишланади.

КИРИШ

Ўрта Осиё жаҳон цивилизациясининг энг қадимги марказларидан бири. Бу ҳудуд халқи томонидан бой ва ўзига хос маданият яратилган. Ўрта Осиё халқлари маданияти сарчашмаларини излаб топадиган археологлар ва тарихчиларнинг тадқиқотлари туфайли тарихий-археологик соҳа тобора аниқ намоён бўлмоқда. Зардуштийларнинг диний матнлари тўплами — «Авесто» энг қадимги Ўрта Осиё тарихининг жуда муҳим манбаи ҳисобланади. Унинг биринчи боби «Видевдат»да Марказий Осиёдаги, шунингдек унга бақамти бўлган Афғонистон ва Шимоли-шарқий Эрон ҳудудларидаги мамлакатларнинг Ахура Мазда томонидан тузилган рўйхати, жумладан, Арьянам Айжа, «Гова, суғдар макони», «қудратли ва мўмин Моури (Марв вилояти)», «байроқлари баланд кўтарилган, гўзал Баҳди (Бақтрия)», «Моури ва Баҳди оралиғидаги Нисайа», Ҳорайва (Ҳирот вилояти) ва жануби-шарқдаги Ҳинд ҳамда Харвати (Арохсия) ҳудудларигача бўлган бошқа вилоятлар, жанубда Ҳилманд водийсидаги Хайтуманта, ғарбдаги гурганжлар, Раг (Мидиянинг шимоли-шарқида) ва ҳ.к.лар зикр этилган.

Икки дарё оралиғидаги қадимги манзилгоҳлар ва шаҳарларни ихота қилган мудофаа иншоотларининг ривожланиши ва хусусияти ижтимоий ривожланиш даражасининг муҳим кўрсаткичи бўлиб, қадимги шаҳар цивилизацияларининг долзарб муаммолари қаторидан ўрин олади. Ўрта Осиё қалъалари тўғрисидаги энг кўхна маълумотлар Қадимги юнонистонлик ва римлик тарихчилар қаламига мансуб. Улар юнон-форс урушлари ҳамда Македониялик Александр қўшинлари томонидан Ўрта Осиёнинг босиб олинишини тасвирлашган. Ктесий Бақтриянинг қўлга киритиб бўлмайдиган истехкомли жойлари ҳақида ёзади (Пьянков, 1972, 127-бет), Квинт Курций Руф ахоманийлар даврида Суғд пойтахти бўлган Мароқанд шаҳристон ва қалъа девори билан ўралганлигидан хабар беради (Квинт Курций Руф, 1963, 273-бет); Арриан эса Македониялик Александрнинг Ўрта Осиёга юришини тасвирлар экан, Кир томонидан асос солинган Кирополнинг деворлари, бошқа деворларга қиёслаганда,

энг баланд ва мустаҳкам бўлганлигини ёзади (Арриан, 1912, 155-бет). «Бақтриядаги кўплаб шаҳарлар орасида барча қалъалардан катталиги ва олиб бўлмаслиги билан ажралиб турадиган Бақтра (Балх) деган бир ажойиб шаҳар бор», — деб хабар беради Диодор (ДАСА, 1940, 27-бет. Берилган қисқартмаларнинг изоҳлари адабиётлар рўйхатида келтирилган). Мил. авв. I асрда Страбон Мароқанднинг ташқи деворларини эслатиб ўтган (ДАСА, 1940, 81-бет). Мил. авв. II аср хитой манбаларида Давон қалъаларининг девори икки қават бўлгани ҳақида хабар келтирилади (Бичурин, 1950, 165-бет). Афсуски, бу маълумотлар чекланган бўлиб, Ўрта Осиёнинг қадимги ҳарбий истеҳкомлари тўғрисида аниқ материал бермайди.

[Қадимги Ўрта Осиё ёдгорликларини археология жиҳатидан ўрганиш XIX аср охирида, бу ҳудуд Россия томонидан босиб олингандан сўнг бошланди. Бироқ бу иш жуда кам натижа берди. Қадимги Ўрта Осиё ёдгорликлари археологик жиҳатдан XX асрда, шунингдек XXI аср бошида чинакам ўрганила бошланди.]

Туркманистоннинг жанубида олиб борилган археологик қазишма ишлари жараёнида жез даврига оид Олтинтепа (В.Массон, 1981) ва илк темир даврига оид Эркқалъа (Марущенко, 1959; Усманова, 1963) мудофаа иншоотлари, шунингдек парфиядаги ҳарбий истеҳкомлар тизими — Янги ва Эски Ниса, Койнеқалъа, Говурқалъа, Девқалъа, Чилбурж ва бошқалар аниқланди. (Ершов, 1949; Левина, 1949; Въязмитина, 1949; Пугаченкова, 1952; 1958; Дурдыев, 1959; Ташходжаев, 1983; Усманова, 1963; 1969; Кошеленко, Усманова, 1964; В.Массон, 1966; Филанович, 1974; Мережкин, 1979; Х. Юсупов, 1979 ва б.)

Жез даври мудофаа қурилмалари Бақтрияда ҳам маълум. Булар Дашли I, Сополлитепа, Жарқўтон ва бошқалардир. Сополлитепа мураккаб ҳарбий истеҳком қурилмасидир. Жарқўтон шаҳристони қалъаси ва қасри ҳам девор билан ўралган (Аскарлов, 1973; 1977; Аскарлов, Ширинов, 1993, 46—47-бетлар).

Бақтриянинг илк темир давридаги мудофаа қурилмаларини ўрганишда Кейкебадшах, Зартепа, Эски Термиз, Талашкантепа, Кўҳна қалъа, Қумтепа, Жигатепа истеҳкомлари, Вахш водийсидаги манзилгоҳлар ва бошқалар катта аҳамият касб этади. [Кузьмина, Певзнер, 1956; Давидович, Литвинский, 1954; Пагос, 1967; Тургунов, 1968; Николаев, 1972; Ртвеладзе, 1974; 1975, 1976; Заппаров, Ртвеладзе, 1976; Сабиров, 1978а; 1978б; Пугаченкова, 1979а; Лериш, 1986; Кириллова, 1990 ва б.]

Суғдадаги қадимги манзилгоҳлар ҳамда шаҳарлар мудофаа қурилмаларини тадқиқ қилиш Тали Барзу шаҳристонидан бошланган (Гри-

горьев, 1940; 1940а). Суғднинг илк қўрғон иншоотлари Афросиёб ва Ерқўрғон шахристонларида очилди (Кабанов, 1973; Филанович, 1973; Туребеков, 1981; Сулайманов, 1990; Анарбаев, 1984; Бернар, 1996 ва б.). Қадимги Суғддаги Қалъаи Заҳхоки Морон (Массон, 1973; Кабанов, 1973), Варахша (Кабанов, 1959, 109—152-бетлар; Шишкин, 1963, 107—111-бетлар), Бухоро (Мухамеджанов ва б., 1986) қадимги мудофаа қурилмалари ўрганилди.

Сўнгги йилларда Р.Х. Сулаймонов томонидан Қашқадарё Суғди ёдгорлиги бўлган Ерқўрғон шахристонида қазилар ишлари олиб борилди. Бу ерда, умумий маълумотлар ва археологик материаллардан ташқари, архитектура бўйича анча-мунча фактлар қўлга киритилди, кузатув ишлари амалга оширилди. Ерқўрғон қалъа деворлари қисмларини очиб кўриб, истехкомларнинг қурилиши ва ўзгариб бориши жараёни аниқланди: мил.авв. I минг йиллик ўрталарида девор силлиқ бўлган, мил. авв. II асрга келиб девор тўғрибурчакли буржлар билан мустаҳкамланган, V-VII асрларда буржлар ярим думалоқ филоф билан ўралган (Сулайманов, 2000).

Фарғона водийси мудофаа қурилмалари жез даври (Спришевский, 1972) ва илк темир даври ёдгорликларидан иборат. Булар, жумладан, Эйлатан, Шўрабашат, Мингтепа ва бошқалардир (Горбунова, 1977, 109—110-бетлар; Матбабаев, 1995, 78—79-бетлар). Бу каби қурилмалар Чуст водийсида ҳам борлиги маълум (Заднепровский, 1976).

2003—2004 йилларда Фарғона ҳудудида олиб борилган археологик қазилар натижасида Фарғонадаги қадимги урбанизация бўйича янги материал қўлга киритилди, Далварзин эса жез ва илк темир даврларидаги Ўрта Осиё илк шаҳарлари орасида ажралиб турувчи биринчи шаҳар эканлиги аниқланди (Матбабаев, Пардаев, Абдуллаев, 2005, 131—141-бетлар). Шундай ишлар Ахсикатда ҳам олиб борилди, бу ерда антик даврга оид ҳарбий истехком қазиб очилди (Анарбаев, 2004, 21—25-бетлар).

Тошкент воҳасида мустаҳкам қалъа деворлари билан боғлиқ урбанизация жараёни Бургулук даврининг энг охирига тўғри келади (Буряков, 1982, 103-бет; Абдуллаев, 1973, 133-бет ва б.).

Марказий Осиё ҳудудида узун девор, жумладан, Балх ва Дарбанд (Бақтрия) девори очилган (Кругликова, 1974, 10—14-бетлар; Ртвеладзе, 1986; 1992, 4—5-бетлар; Рахманов, 1994, 82—85-бетлар). Худди шундай деворлар Суғдда (Девори Қиёмат, Мухаммедов, 1962; 1973), Марвда (Гилякин-Чилбурж, Альхамова, 1953, 405-бет; Пугаченкова, 1958, 43-бет), Парфияда (Антиох девори, Вязыгин, 1949, 260—275-бетлар) топилган.

Ушбу археологик ишлар натижасида улкан материал тўпланди ва бу қадимги Марказий Осиё ҳарбий истеҳкомлари тарихининг бир қатор муҳим ва илгари буткул ўрганилмаган масалалари ечимини белгилаб олиш имконини берди.

Бироқ қадимги Марказий Осиё ҳарбий архитектураси тадқиқотларига ҳозирча жуда кам асар бағишланган. Улар орасида, энг аввало, Ўрта Осиё ва умуман Марказий Осиёнинг қадимги ҳарбий истеҳкомларини турли жиҳатдан кўриб чиқишга махсус бағишланган алоҳида мақолалар, диссертация ишлари ва монографияларни ажратиб кўрсатиш мумкин. Булар: алоҳида мудофаа иншоотлари бўйича (Пачос, 1966; Кошеленко, Усманова, 1966; Бабаев, 1973; Исаков, 1977; Долгоруков, 1984; Семенов, 1985; Мухамеджанов ва б., 1986; Лериш, 1986; Кириллова, 1990; 2005; Сверчков, 2005 ва б.); бутун воҳалар мудофаа тизимлари бўйича (Мухамедов, 1962; Заднепровский, 1976; Ртвеладзе, 1986; 1992; Рахманов, 1990, 1994); давлатлар бўйича (Кошеленко, 1963; Турабеков, 1981; Рахманов, 1989; Заднепровский, 1995; Матбабаев, 1995; Матбабаев ва б., 2002; 2005 ва б.) ва Марказий Осиё (Сабилов, 1979, Франкфор, 1979, Семенов, 1995 ва б.) ҳақидаги асарлардир.

Булар орасида К. Сабилов, Г.П. Франкфор ва М. Туребеков тадқиқотлари алоҳида қизиқиш уйғотади. К. Сабиловнинг тадқиқотида Ўрта Осиёда ҳарбий истеҳкомларнинг вужудга келиши ва энеолит давридан бошлаб, кушонлар давригача бўлган эволюцияси масалалари кўриб чиқилган. Қадимги жамиятда мудофаа иншоотларининг ривожланиши ва уларнинг функционал вазифаси ҳамда роли бўйича тўрт асосий давр: ибтидоий, шаҳарлар пайдо бўлишидан олдинги, илк шаҳарлар ва шаҳар ҳарбий истеҳкомлари даври ажралиб туради (Сабилов, 1979).

Г. Франкфор тадқиқотида Марказий Осиёдаги (Ўзбекистон, Туркманистон, Тожикистон, Қирғизистон, Шимолий Афғонистон ҳудудидаги ва Эрон Хуросонининг катта бўлмаган қисмидаги) манзилгоҳлар ҳамда шаҳарларнинг жез давридан бошлаб кушонлар даври охиригача бўлган даврдаги мудофаа иншоотлари таҳлил қилинади. Муаллиф уларни уч асосий хронологик даврга: жез ва ахоманийлар даври, эллинлар, кушонлар даврига бўлишни таклиф қилади (Франкфор, 1979).

Марказий Осиё ҳудудида мудофаа иншоотларининг юзага келиши ва барпо этилиши бир текис кетмагани маълум. Чунончи, Жанубий Туркманистондаги манзилгоҳлар атрофидаги дастлабки мудофаа деворлари энеолит даврида кўтарилган (Геоксюр ман-

зилгоҳлари) ва жез даврида уларни қуриш авж олган (Олтинтепа). Бақтрия ва Фарғона водийси ҳудудларида улар бронза даврида шаклана бошлаган. Суғд ва Хоразм минтақаларига келганда эса, у ерда манзилгоҳлар ва мудофаа иншоотлари мил. авв. I минг йиллик ўрталаридан маълум бўлди. Шу боис К. Сабилов ва Г. Франкфор томонидан илова қилинган хронологик таснифлар кўриб чиқилаётган ҳудуднинг локал минтақаларига нисбатан доим ҳам мақбул эмас.

М. Туребеков монографиясида Суғд қадимги манзилгоҳлари ҳамда шаҳарларининг илк ўрта асрлардаги мудофаа иншоотлари тавсифланган, тизимга солинган ва умумлаштирилган. Қадимги манзилгоҳлар ва шаҳарларнинг юзага келиши, ривожланиш динамикаси кўриб чиқилган, Суғд мудофаа иншоотлари ривожланишининг тўрт изчил босқичи ажратиб кўрсатилган. Булар: мил. авв. VIII аср охири — IV асрлар, мил. авв. IV—I асрлар, мил. авв. I аср — мил. IV аср, IV—VIII асрлар. Бироқ муаллифнинг айрим тахминлари, жумладан, Кўзалиқир II қурилиш даври ғиштининг шакли ҳамда Қалъалиқирнинг бунёд этилиши даври санасини мил. авв. IV—II асрлар охири деб белгилаш тўғрисидаги тахминлар жиддий эътироз уйғотади (Туребеков, 1990, 84—85-бетлар). Тўғри бурчак шаклдаги ғишдан квадрат шаклдаги ғиштга ўтилиши кўпроқ Хоразм қадимги Эрон давлати таркибида бўлган даврдаги ахоманийлар қурилиш техникаси таъсири билан боғлиқдир (Гертман, 1989, 9-бет).

Бу — Ўрта Осиё археологларининг ҳарбий техника масалалари бўйича, Ўрта Осиёдаги қадимги мудофаа иншоотлари ривожланишининг яхлит концепциясини яратиш имконини берувчи асарларининг қисқача ва нотўлиқ рўйхати.

Мудофаа иншоотлари жамият урбанизациялашуви жараёнининг белгиловчи омиларидан бири бўлган. Шу боис мудофаа иншоотларини ва уларнинг ривожланиш динамикасини тадқиқ этиш билан боғлиқ масалаларнинг ҳал этилиши долзарб муаммолар жумласига киради. Ўрта Осиёда юз берган тарихий жараёнлар таҳлили истехкомли манзилгоҳлари, шаҳар марказлари ва қалъалари бўлган алоҳида тарихий-маданий минтақалар бўйича ўхшаш жараёнларнинг таҳлиладан таркиб топади. Бутун Ўрта Осиёда ва унинг атрофидаги ҳудудлардаги тарихий ҳамда маданий ҳодисаларда муҳим ўрин тутган қадимги Хоразм шундай минтақалардан бири бўлганди. Кўчманчилар олами марказида жойлашган Хоразм кўчманчи ва ўтроқ халқлар ўртасида этномаданий жиҳатдан ҳам, янги ютуқларни, шу жумладан ҳарбий истехкомлар услублари ва қонунларини

ишлаб чиқиш ҳамда авлодларга ўтказишда ҳам воситачи ролини ўйнаган.

Қадимги Хоразм ҳарбий архитектурасининг айрим жиҳатлари бир қатор асарларда ёритилган бўлса-да, у махсус тадқиқот мавзуси бўлмаганди. Ушбу монографияда ватан фанида аввал маълум бўлган ва сўнги йилларда қўлга киритилган барча материаллар илк бор бир тизимга солиниб, умумлаштирилган; қадимги Хоразмнинг ҳар хил типдаги истеҳкомларининг хусусиятлари аниқланган; мудофаа иншоотлари айрим усул ва элементлари генезисининг баъзи масалалари кўриб чиқилган; қадимги Хоразм ҳарбий истеҳкомларининг асосий ривожланиш йўллари ва уларнинг турли даврлардаги хусусиятлари аниқланган; Хоразмнинг Ўрта Осиё ва унинг атрофидаги дашт кўчманчилари қадимги мудофаа иншоотлари тарихидаги роли ва ўрни кўрсатиб берилган.

Монографияда Хоразм археология-этнография экспедициясининг кўп йиллик тадқиқот материаллари, муаллифнинг ўз тадқиқот материаллари, Қорақалпоғистон—Австралия археология экспедицияси тадқиқотлари жараёнида қўлга киритилган энг янги материаллардан фойдаланилган. Чизма ишларни тайёрлашда доктор С.У. -Хелмс кўмаклашди.

Қадимги Хоразмнинг мил. авв. VI асрдан мил. IV асргача бўлган даврдаги қалъа иншоотлари тавсифланган, уларнинг типологияси ва хронологияси берилган. Қадимги Хоразм ҳарбий архитектура-си мактабининг таркиб топиши масалалари ҳамда унинг қадимги Марказий Осиёдаги бошқа тарихий-маданий вилоятларнинг архитектура соҳасидаги анъаналари билан алоқаси кўриб чиқилган.

Ўрта Осиё археологияси амалиётида антик қалъалар археологик жиҳатдан илк бор бу қадар кенг кўламда ўрганилди. Ушбу китобда қадимги Хоразм ҳарбий истеҳкомлари тарихи биринчи марта махсус тадқиқ қилинди. Асарда антик Хоразмнинг қалъа хусусиятига эга қадимги ёдгорликларининг энг тўлиқ мажмуи тавсифланган, янги ёдгорликлар илмий истифода этилган. Мудофаа иншоотлари таснифланган. Қадимги Хоразм ҳарбий истеҳкомлари ва қурилиш техникасининг ривожланиш даражаси Ўрта Осиёнинг бошқа минтақалари ҳарбий истеҳкомлари ҳамда қурилиш техникасидан қолишмаслиги кўрсатилган.

Шу билан бирга, ушбу материаллар асарлар, тўпламлар ва алоҳида мақолалар тарзида кўплаб нашр этилганлигига қарамай, ҳали кўп нарсани қайта англаш ва монографик жиҳатдан умумлашти-

риш зарур бўлиб, бу қорақалпоқ ва австралиялик ҳамкасбларнинг биргалиқдаги иши билан боғлиқ вазифа ҳамдир.

Ушбу монографиянинг нашр этилишида, молия масаласида қўллаб-қувватлаган Хоразм вилояти ҳокими И.О. Бобожоновга, яқиндан ёрдам берган Ўзбекистон Республикаси ФА Археология институти Хоразм бўлими мудирини профессор Ш. Матрасуловга мамнуният билан миннатдорлик билдираман.

I боб

ҚАДИМГИ ХОРАЗМ ҲАРБИЙ АРХИТЕКТУРАСИНИ ЎРГАНИШ ТАРИХИ

ЎЗМА МАНБАЛАР

Антик муаллифлар қадимги Хоразм қалъалари тўғрисида деярли ҳеч қандай маълумот қолдиришмаган. Бақтрия билан Суғд мудофаа иншоотлари тўғрисида Александр юришлари тарихи билан боғлиқ, мазмунан хилма-хил материалга эга бўлсак, олис Хоразмнинг фақат қадимги даври эмас, балки илк ўрта асрлар даври ҳам, то араб фатҳига қадар, биз учун деярли бутунлай қоронғу.

Бироқ Хоразмнинг қадимги ҳарбий архитектурасини тавсифлаш учун деярли ҳеч қандай материал бермайдиган форс битикларида, Авестода ва пахлавий диний адабиётида, грек-лотин, хитой ва арман манбаларида баъзи-баъзида Хоразм номи учрайди.

Хоразм илк марта Доро I нинг Бихистун китобларида (мил. авв. 520 йилга яқин) ва Авестода (Меҳр-Яшт Ҳт.Х.14) эслатилади. Гекатей Милетскийда ҳам Хоразм ҳақида маълумот бўлиб, у Хорасмияни парфияликлардан шарқда жойлашган Хорасмия вилоятидаги ягона шаҳар сифатида тилга олади (Пьянков, 1972, 3—4-бетлар).

Геродот маълумотларига кўра (III, 89), Хоразм парфияликлар, суғдлар ва ареялар билан бирга XVI сатрапияга кирган ва Дорога 300 талант хирож тўлаган. Хорасмияликлар Ксеркснинг Грецияга юришида иштирок этишган (V, 11, 21).

Хоразм мил. авв. IV асрда мустақил давлат сифатида воқеъ бўлади. Қадимги муаллифлар (Квинт Курций ва Арриан) Македониялик Александр Бақтрада қишлаётганида (мил. авв. 329—328 йиллар) колхлар ва амазонкаларга қарши иттифоқ тузишни таклиф қилиб, 1500 отлиқ билан келган Хоразм подшосини ҳам эслатиб ўтишади. Квинт Курций маълумотига кўра (VIII, 1, 8), Александр билан учрашган Хоразм подшосининг исми Фратафен (Арриан бу подшони Фарасман деб ёзган) бўлган. «Фарн» сўзини ўз ичига олувчи исмлар кейинги даврларда ҳам бўлган (Рапопорт, 1977, 66-бет).

Мил. авв. II асрга оид хитой манбаларида Юегянь эслатилади, айрим тадқиқотчилар буни Урганч билан айнан, дейишади.

Арабнавис географ олимлардан Истахрий (1029—1087 йиллар атрофида), Ибн Ҳавқал (X аср), ал-Муқаддасий (947—1000) ва бош-

қа муаллифлар асарларида Хоразмнинг қадимги шаҳарлари ҳақида узуқ-юлуқ маълумотлар учрайди.

XIII асрда яшаган таниқли географ Ёқут Хоразмнинг қадимги пойтахти ҳақида биринчилардан бўлиб ёзганди: Унинг (Хоразмнинг) пойтахти Даржаш эди, у вайрон бўлгач, кишилар унга яқин жойда Хоразмия Каси деб аталадиган бошқа (шаҳар) қуришди (МИТТ, 1939, 183-бет). Истахрий ҳам Даржашни эслатиб ўтади (МИТТ, 1939, 181-бет).

Александрдан сўнг 660 йилда Африғ ал-Фир ичида ўз қасрини қурганлигини Беруний эслатиб ўтади. Йил ҳисобини ундан (Африғдан) ва унинг авлодларидан олиб боришади.

Ал-Фир Хоразм шаҳри яқинида лойдан ва хом гиштдан қурилган, бирининг ичида бири жойлашган, бири биридан баланд уч девор билан ўралган, худди Ямандаги Гумдан Тобблар қароргоҳи бўлган пайтдаги каби, подшоларнинг барча қасрларидан аъло бўлган. Ал-Фир ўн миль ва ундан олисдан ҳам кўриниб турган (Беруни, 1957, 48-бет). Бу шаҳар Истахрий, Муқаддасий ва бошқа муаллифлар асарларида [МИТТ, 1939, 178, 186-бетлар] илк ўрта асрлардаги Хоразм пойтахти сифатида эслатиб ўтилади. Ибн Руст 913 йилларга яқин Катни Хоразм шаҳри сифатида эслатиб ўтди. 921—922 йилларда Бағдод халифасининг Булғорияга юборган элчилари котиби Ибн Фадлон Катда бўлганди. У Хоразмга Бухородан дарёда сузиб келганди. Кат ҳақидаги маълумотни X асрда яшаган Истахрийда ҳам учратамиз.

IX аср охири — X аср бошида яшаган араб тарихчиси ат-Табарий солномасида қадимги Ҳазорасп шаҳри мил. VIII аср бошида Хуросонда мавжуд бўлган энг йирик уч шаҳарнинг бири сифатида тавсифланади. Стратегик жиҳатдан жуда қулай жойда — Хоразм воҳасининг бошланишида жойлашган Ҳазорасп ҳарбий истеҳкомининг қудрати ва ҳайбати ўрта асрлар ёзма ёдгорликларида ҳам таъкидланган. Бу қўл етмас қалъа ва гўзал шаҳар бўлган. Атрофи сув билан ўралган. Унга Хоразм томондан қўйилган биргина йўлдан ўтиш мумкин эди. Уларнинг ораси — уч кунлик масофа. Бу шаҳар бозор ва тожирлар кўп бўлган текисликда жойлашган. Аҳолиси бой бўлган бу шаҳарни 616 (1219) йилда шундай ҳолатда кўргандим, деб ёзганди Ёқут (МИТТ, 1939, 438-бет).

Хуросон томондаги қадимги бош шаҳар — Гурганж, деб ёзади Муқаддасий, Жайхун бўйида жойлашган, чеккасини сув ювиб туради. Улар тахта ва ғўла билан сувдан тўсмоқчи бўлишди (МИТТ, 1939, 187—188-бетлар). Ёқут Гурганж — Хоразм пойтахти ва унинг энг

катта шаҳарининг номи эканлигини ёзганди. «Бу номни арабийлаштириб, Журжония дейишади. Хоразм аҳолиси эса уни Гурганж дейди. Хоразм — муайян бир шаҳарнинг эмас, вилоятнинг номи. Иккита Гурганж бор. Буниси — каттаси. У билан кичик Гурганж ўртасидаги масофа 3 фарсах. Ўтиб бора туриб, Кичик Гурганжни кўрдим. У ҳам аҳолиси кўп, бозорлари бор обод ва фаровон шаҳар. Фикримча, уларнинг иккаласи ҳам 618 (1221) йилда, тоторлар ҳужуми даврида вайрон этилган» (МИТТ, 1939, 431-бет).

XII—XIV асрларда араб муаллифлари томонидан яратилган географик маълумотномаларда асосан аввал мавжуд бўлган асарлар қайта санаб ўтилган. Ёқут, Рашидуддин, Жувайний, Ибн Баттута ва бошқалар мўғуллар ҳукмронлиги давридаги энг машҳур муаллифлар эди.

Маълумки, Ўрта Осиёга келган Ғарбий Европалик дастлабки сайёҳлар Папа томонидан юборилган элчилар ва савдогарлар эди. Улардан Плано Карпини, Гильом Рубрук, ака-ука Поло-Никколо ва Маффео, Марко Поло (Никколонинг ўғли), Гонсалес Клавихо ва бошқалар Хоразм табиати, иқтисодиёти ва шаҳарлари (Гурганж) ҳақида маълумот қолдиришган. Инглиз Антони Женкинсон маълумотлари ҳам Хоразмнинг қадимги обидалари ҳақида Ғарбий Европаликлар қолдирган илк маълумотлар сирасидандир. У 1558 йилда қадимги Вазир (Девкескан) шаҳрида Хоразм ҳукмдори қабулида бўлган.

Шундай қилиб, антик ҳамда қадимги форсий манбаларда Хоразм вилоят ва марказий шаҳар сифатида қайд этилади. Бироқ бу жиҳатдан маҳаллий топонимлар манзилгоҳ ва шаҳарларни тадқиқ этишда қимматли манба бўлиши мумкин. Хоразм шаҳарлари кўпчилигининг номи улар жуда қадимги эканлигини кўрсатади ва улар ҳақида истехкомли жой сифатида тасаввур уйғотади. Чунончи, қадимги форсий ёзма манбаларда учрайдиган Хоразм номининг ўзиёқ «яхши мустаҳкамланган мамлакат» («яхши истехкомли мамлакат»), «манзилгоҳлари истехкомли ер», «варлари яхши мамлакат» ва ҳ.к. маъноларни билдиради. Ёки антик даврда асос солинган Садвар, Нузвар сингари ўрта асрлар шаҳарлари номида истехкомли жой сифатидаги тасаввур акс этган (Боголюбов, 1962, 368—370-бетлар; Неразик, 1981, 224—225-бетлар).

Хоразмнинг қадимги, ўрта асрлардаги ва XVII—XIX асрлардаги ёдгорликлари М. Алиханов-Аварский, И.В. Аничков, Барбот де Марни, Бланкеннагель, Ф. Базинер, М.Н. Богданов, Н.Н. Вессловский, А.И. Герасимовский, В.В. Григорьев, Де Гук, Л.Е. Дмитриев-Кавказский, М.Н. Иванин, А.В. Каульбарс, А.Л. Кун, Л.Ф. Костенко,

А.Д. Калмиков, А.М. Коншин, Л. Килевейн, Н.Н. Каразин, В. Лохтин, Маг-Гахан, Н.Н. Муравьев, А.И. Макашев, И. Муравин, Никитин, А. Россикова, К.Г. Столетов, Самойлович, М.К. Скобелев ва бошқа хорижий сайёҳлар, ҳарбий топографлар, географ олимлар, этнографлар, геологларнинг эътиборини бир неча бор жалб этган (Юсупов, 1979, 10—15-бетлар; 1981, 3—13-бетлар; 1982, 5—13-бетлар; 1984, 3—8-бетлар; 1986, 3—11-бетлар).

Бироқ XVII—XIX асрларга оид маълумотлар ҳам узук-юлуқ. Агар бир муаллиф бирон-бир қадимги ёдгорликни унинг ташқи белгиларига қараб қисқача тавсифласа (Барбот де Марни, Килевейн), бошқалари бу ёдгорликлар тўғрисидаги афсоналарни келтиришади (Вамбери, Россикова, Герасимовский ва б.). Учинчи бирлари эса уларнинг жойлашган ўрнини эслатиб ўтишади (Димо, Никитин, Архангельский ва б.) ва ҳ.к.

ХОРАЗМНИНГ ҚАДИМГИ ШАҲАРЛАРИ ҲАҚИДА АФСОНАЛАР

Хоразмнинг қадимги шаҳарлари харобалари ҳақида афсона ва ривоятлар жуда кўп. Ўнг соҳил антик обидалар харобаларининг кўпчилиги халқ ривоятлари қаҳрамонлари образини ёдга солади. Масалан, подшо Бароқ ҳақидаги афсоналар мил. III—IV асрларга оид Бароқтом харобалари мажмуи билан боғлиқ. Ушбу мажмуадаги қасрда подшонинг ўзи яшаган, бошқа қасрда эса унинг ов қуши — улкан бургут макон қурган. Подшо шафқатсиз ва қайсар бўлган. Кунлардан бир кун унинг бургутини кўргани онаси — баҳайбат афсонавий Анқо қуши келади. Бароқ шу куни овга отланган эди. Аъёнлари унга бугунча овга чиқмасликни, бургутнинг гашига тегмасликни айтиб, уни овга чиқмасликка кўндирмоқчи бўлиб бефойда уринишади. Подшо уларнинг гапига кирмайди. Шунда ҳақоратланган бургут уни оти билан бирга осмони фалакка кўтариб, ташлаб юборади. Бароқнинг жасадини қасрга дафн этишади, вилоят ҳувилаб қолади. Шундан буён карвонлар бу қарғиш теккан жойга кирмай, четлаб ўтишади.

Яхши сақланиб қолган кеч антик Анқақалъа ҳам афсонавий қуш Анқо номи билан боғлиқ.

Ривоятларга кўра, харобалари ҳозир Қирққизқалъа номи билан машҳур бўлган, мил. авв. IV—III асрларга оид шаҳарда бир пайтлар қорақалпоқ достони «Қирққиз»нинг қаҳрамони малика Гулоийм ботир ва унинг қирқ дугонаси яшаган. Ўрта Осиёда Қирққиз

номи остида кўплаб харобалар (Марвда, Термизда) бўлган (Толстов, 1948, 21—22-бетлар).

Аёзқалъа 1 нинг юзага келиши тўғрисида қизиқ афсона мавжуд. Бу афсонага кўра, қадимда Хоразм подшоларидан бири, ўз давлатини ташқи душман ҳужумидан ҳимоя қилиш учун, унинг чегарасида катта қалъа қуришга қарор қилган. Шу мақсадда, кимда-ким ўз давлатининг шимолий чегарасида душман ололмайдиган улкан қалъа барпо этса, унга гўзал қизини хотинликка беришини эълон қилган. Шу пайтларда Аёз исмли чўпон бўлиб, қалъани қуришга киришган. Афсоналарга кўра, қалъа қурилишига қанча вақт кетгани аниқ маълум эмас. Подшо сўзида турмай, қизини бошқа бир кишига узатади. Бундан хабар топган чўпон Аёз қурилишни тўхтатади, шундай қилиб қалъа битмай қолади. Бу ўринда афсона билан ҳақиқат бири-бирига мос келади. Халқ ривоятларида бу қалъа Қирққиз қалъада ўзининг қирқ дугонаси билан яшаган маликага хуштор бўлган қаҳрамон қул Аёз номи билан боғланади.

1937—1939, 1946 ва 1965—1968 йилларда олиб борилган археологик тадқиқотлар Аёзқалъа қурилиши қандайдир сабабларга кўра чала қолганини тасдиқлади.

Мард ва доно баҳодир қул Аёз образи — Ўрта Осиё туркий фольклорининг қадимги образларидан бири. Ушбу афсона вариантларидан бирида мазкур образ Орол денгизининг пайдо бўлишини, Амударёнинг Устюрт ўзанининг тугаб битиши ва қадимги Хоразмнинг юзага келишини олдиндан белгилаб берган афсонавий воқеалар билан боғланади. Шу ривоятга кўра, аввалги пайтларда Орол бўлмаган, Сирдарё билан Амударё эса, қўшилиб, Лавзан, Кўҳна Урганч ва Айбуғир орқали Каспийга бориб қуйилган.

Илгари Орол денгизи ўрнида адаф халқи яшаган, у ерда шафқатсиз ва хиёнаткор Фосилхон ҳукмронлик қилган. Ўзбой бўйи ҳудудида эса бойсин халқи истиқомат қилган. Бу халққа донолиги ва одиллиги билан ном чиқарган Аёзхон ҳукмдорлик қилган.

Бир авлиёнинг қизи номусига теккан Фосилхоннинг даҳшатли жинояти учун авлиё уни дуоибад қилади, оқибатда Фосилхоннинг бутун салтанати сув остида қолади. Шу жойда Орол денгизи пайдо бўлиб, икки азим дарё унга қуйила бошлайди. Дарёларнинг қўшилган ўзани қуриб, Бойсин халқи Аёзхон бошчилигида Хоразмга кўчиб боради ва Урганч деб номланган подшоликка асос солади (Нестеров, 1900, 95—100-бетлар). Аёз образи мавжуд бўлгани тўғрисидаги мухтасар маълумотни Маҳмуд Кошғарийнинг XI асрда яратилган «Девону луғотит турк» асаридаёқ учратамиз. Унда ёзилишича: «Аёз —

қулнинг исми». Қул Аёз образи XVII асрда, Абулғозийнинг «Шажараи тарокима»сида ҳам учрайди.

Катта Гулдурсун харобалари ҳам афсона ва ривоятларга чулғанган. Яқин кунларгача кишилар орасида бу қарғиш теккан ер, қалъада аждар томонидан қўриқланадиган ерости йўли бор, Гулдурсуннинг беҳисоб бойлигини изламоқчи бўлган ҳар қандай киши ҳалок бўлади, деган гап юрарди. Қалъанинг пайдо бўлиши тўғрисида ҳам ҳар хил афсоналар мавжуд.

1909 йилда подшо Россияси мустамлакачи маъмурияти Амударё бўлими амалдори А.И. Герасимовский Катта Гулдурсунга боради. У қалъанинг тавсифини ва Гулдурсуннинг пайдо бўлиши тўғрисида волост бошлиғи Содиқбойдан эшитган афсонани ёзиб қолдиради. Ростми ёки ёлғонми, билмадиму, деб ёзади у, лекин қариялар ҳикоя қилишича, қалъа Эрон шоҳи Ҳасан томонидан қуйидаги воқеа муносабати билан барпо этилган. Кунлардан бир кун лочинлар билан жайрон овига чиққан Ҳасан гўзал яхудий қизни учратиб қолади. Унинг исми Зурия бўлиб, бошқалар Малика деб чақиришаркан. Зурия отасидан қочиб бораётган экан. Ҳасан қизни ўзи билан олиб кетибди ва унга уйланмоқчи бўлибди. Бироқ қиз, қалъа қуриб берасан, деб шарт қўйибди. Шоҳ унинг истагини бажо келтириб, қалъа барпо қилибди, қалъанинг ўртасига эса ёш хотинига атаб устун ўрнатибди. Унга Гул-Сутун (Гулустун) деб ном беришибди. Қалъани ҳам шу ном билан атай бошлашибди. Вақт ўтиб, бу ном бузилиб, Гулдурсунга айланиб кетибди. Катта Гулдурсун, тўғрироғи, Гул-Сутун қалъаси унча баланд бўлмаган сунъий кўтарма ёки тепалиқда жойлашган. У 100 квадрат сажен майдонни эгаллайди. Қалъа уч қатор девор билан ўралган. Ҳар тарафида учтадан буржи бор: шундан иккитаси икки чеккада, биттаси ўртада жойлашган. Қалъа катта ўлчамли пишиқ ғиштдан кўтарилган. Ҳовлисини деярли девор тепасигача қум барҳани босган. Қалъага шарқ томондан кирилади, дарвозанинг икки ёнида қоровулхона бўлган бурж жойлашган. Девор устида ва буржларда шинаклар бўлиб, улардан девор ёқалаб келаётган ёвни ўққа тутиш мумкин (Герасимовский, 1909, 971—973-бетлар).

Афсонанинг қорақалпоқ олими У. Кожуров томонидан ёзиб олинган иккинчи вариантида қалъанинг номи «Гулистон» дейилади (Толстов, 1951, 172—173-бетлар). Ривоятларга кўра, бу теваракатрофи гуллаб-яшнаган ва сувга маъмур бой шаҳар бўлган. Шаҳарда Гулдурсун исмли гўзал қизи бўлган қари подшо ҳукмронлик қилган. Шу фаровон шаҳар бошига мусибат тушади — чўл томондан қалмиқлар йўл-йўлакай ҳамма ёқни вайрон қилиб, бостириб

келишади. Қалмиқлар серҳосил далаларни ва сўлим боғларни пайхон қилиб, шаҳарни қамал қилишади. Аҳоли шаҳарни мардона мудофаа қилади, унинг қаршилигини енгишга душманнинг кучи етмайди. Шу тахлит ойлар ўтади, шунда янада даҳшатлироқ ёв — очлик босқинчиларга кўмакка келади. Шаҳарликларнинг бор-буди тугайди. Кишилар кўчаларда жон бера бошлайдилар. Сафи сийраклашган мудофаачилар мажолсиз қўлларида қуролни базўр тутиб туришарди. Шунда подшо саркардалар ва аъёнларни маслаҳатга чақирди.

Келганлардан бири омон қолишнинг сўнгги чорасини синаб кўришни таклиф қилади. Бу жуда айёрона режа эди. Қамалдаги гулистонликлар қасрга яхши боқилган буқалардан бир нечтасини келтиришади, шоҳ омборидаги қолган-қутган доннинг ҳаммасини уларга едириб, шаҳар дарвозасидан ташқарига чиқариб юборишади.

Очлик қамалдагиларнигина эмас, қамал қилувчиларни ҳам азоблаётган эди. Қалмиқлар кўп ойлик қамал давомида атрофдаги еса бўладиган бор нарсани еб битиришган, душман қароргоҳидагилар қамални тўхтатишни хаёл қила бошлашган эди. Оч-наҳор қалмоқлар буқаларни тутиб сўйишса, ошқозони тўла сара буғдой дони чиқади. Буни кўриб, ёв саросимага тушади: «Молни шунақа дон билан боқишса, захираси кўп эканда! — деб ғала-ғовур кўтаришади жангчилар. — Қамал бефойда, шаҳарни қўлга киритиб бўлмайди, очдан ўлмасимиздан кетишимиз керак». Қалмиқларнинг саркардалари ҳам шу қарорга келишади. Қароргоҳда ортга қайтишга тараддуд кўрила бошланади.

Лекин подшонинг қизи Гулдурсун бошқача йўл тутайди. У кўп ойлар давомида шаҳар деворидан қалмиқларнинг сардори, ёш, хушсурат, жасур, паҳлавон йигит — қалмиқ шаҳзодасини кузатиб юрганди. Қалби ўз халқининг душмани сардорига нисбатан эҳтирос билан тўлганди. Қамалдагиларнинг айёрлиги иш берганини, душман қароргоҳини ортга қайтишга тайёрланаётган туяларнинг ўкириши тўлдирганини, қалмиқларнинг сон-саноқсиз ўтовлари йиғиштирилиб, кўздан ғойиб бўлаётганини кўрган, бир неча соат ичида улардан асар ҳам қолмаслигига ва хушсурат шаҳзодани қайта кўра олмаслигига ақли етган қиз содиқ канизагидан қалмиқ паҳлавонига эҳтиросга тўла мактуб ёзди: «Яна бир кун сабр қилсанг, шаҳар таслим бўлишининг гувоҳи бўласан», деб қамалдагиларнинг сирини очди.

Қалмиқлар туялардан юқларини туширишади, тунлари яна шаҳар ташқарисида сон-саноқсиз гулханлар ёқилади. Тонг отгач, очликдан силласи қуриб, ўлар ҳолатга келиб қолган гулистонликлар айёрлик-

лари ўтмаганини, ёв шаҳарни янада қалинроқ қуршаб олганини кўриб, таслим бўлиб, ўзларини душманнинг шафқатига топширишади.

Шаҳар талон-торож қилиниб, ўт қўйилади, аҳолининг бир қисми қириб ташланади, бир қисми қул қилиб олиб кетилади. Хоин Гулдурсунни шаҳзоданинг ҳузурига келтиришади. Шаҳзода қизга бир қарайди-да: «Душманга бўлган беномус ҳирси туфайли ватанига, халқига ва ўз ота-онасига хиёнат қилган қиз, агар кимдир яна унинг қалбига ўт солса, менга нисбатан қандай ишлар қиларкин? Бошқа ҳеч кимга хиёнат қилмаслиги учун уни айғирларнинг думига боғлаб ҳайданг», — дейди.

Отлар судраган Гулдурсуннинг танаси майда-майда бўлиб, бутун далага сочилади. Хиёнаткорнинг қарғиш теккан қони юққан бу жой ҳувиллаб қолади ва уни Гулистон эмас, Гулдурсун деб атай бошлайдилар.

Ушбу фожиали ривоятда тарихий ҳақиқат зарраси бор. Ўрта Осиё халқлари ривоятлари замирида қалмиқ деб юритиладиган, XVII—XVIII асрларда Қозоғистон ва Ўрта Осиё бўйлаб қилич ўйнатиб от сурган ва ҳамма ёққа ўт қўйган шафқатсиз истилочилар номи остида XIII асрдаги янада қутурган истилочи Чингизхон мўғуллари яширинган. Бизнинг кунларда қайтадан яшнаётган Гулдурсун далаларида айни мўғуллар ҳужуми даврида ҳаёт сўнади.

Халқ орасида юрган миш-мишлар Девкесган қалъаси тарихини ишқ-муҳаббати Шарқда дoston бўлган афсонавий Фарҳод ва Ширин билан боғлайди. Девкесган шаҳристонда, номаълум бинолар харобалари орасида иккита номсиз мақбара қад кўтариб туради. Уларнинг ҳар бирининг ичида иккитадан сағана бўлиб, маҳаллий аҳоли шу мақбаралардан қай биригадир Фарҳод ва Ширин кўмилган, деб ҳисоблайди. Афсонага кўра, бурун ўтган замонда Дарёлик ва Сарикамиш вилоятларида қудратли Адҳамшоҳ ҳукрмонлик қилган. Унинг Ширин исми гўзал қизи бўлиб, тошкесар Фарҳоднинг севгисига жавобан унга қаттиқ кўнғил қўйганди. Бу икки ёшнинг қовушишини асло истамаган ва айни маҳалда суюкли қизига тўғридан-тўғри рад жавобини бериб, куйдиришни хоҳламаган Адҳамшоҳ қизини Устюрт қояларини кесиб, хандақ очган ва истехком қурган кишига беришини эълон қилади. Гарчи Фарҳод уста тошкесар бўлса-да, бу иш ёлғиз унинг қўлидан келмасди. Бироқ Ширин айёрлик қилади: кундузи Фарҳод тоғ қазиса, тунлари Ширин минглаб қуларини шу иш билан шуғулланишга мажбур қилади.

Маълум вақт ўтгач, қалъа ва хандақ тайёр бўлгани ҳақида Адҳамшоҳга хабар беришади. Ҳайратга тушиб, ғазабга минган шоҳ бу

иш бўлиши мумкин эмаслигини, бунда қандайдир қинғирлик борлигини, қалъани қуриш одамнинг ҳам, девнинг ҳам қўлидан келмаслигини айтади. Шунга қарамай, ваъдага вафо қилиш лозим эди. Ширинни оддий фуқарога беришни истамаган шоҳ ҳам найранг ишлатишга киришади: тунда мингта қулга хандақнинг бир қисмини чуқур қилиб қазитади. Эрталаб эса Ширинга: «Кўрдингми, бугун тунда сен севган Фарҳод ишламади, ишни дев бажарди. У — ёлғончи, сени унга бермайман», — дейди. Ҳижронга чидай олмаган Фарҳод вафот этади. Қалъанинг номи — «Девкесган» шундан келиб чиққан. Фарҳоднинг ортидан Ширин ҳам ўлади. Шаҳарнинг жанубий қисмида Устюрт жарлиги ёқасида ёнма-ён жойлашган икки мақбара шу икки севишганларники, деб ҳисобланади (Пугаченкова, 1963, 315-бет). Аслида Девкесган ёки Вазир мил. авв. IV асрдан мавжуд бўлган ва унинг санаси Хоразмнинг илк тарихи, Амударё Сариқамишбўйи мансабига қайтган вақт билан белгиланади. Бу қалъа-шаҳар ўша даврдаги Хоразмда амал қилган ҳарбий истеҳкомлар қуришнинг барча қоидалари асосида бунёд этилган, бунда шаҳарнинг мудофаа нуқтаи назаридан стратегик жойлашуви ҳам, суғориш тадбирлари билан боғлиқ деҳқончилик муаммолари ҳам ҳисобга олинган. Шунинг учун ҳам Девкесган дарёнинг сўл соҳилидаги вилоятда, тепалик қолдиғи устига қурилган.

Қояни кесиб, сувга йўл очаман, деб уриниб, вафот этган Фарҳод, севгилисига жон фидо қилш учун бу ерга махфий равишда кирган Ширин ҳақидаги ривоятлар бор-йўғи романтик муболаға, самимиятга ва соф туйғуга бой гўзал бир афсонадир. Бироқ вақт ҳам, ҳижрон ҳам сўндиролмайдиган шундай кучли ва мағрур туйғуни тақдир бахш этишига умид боғлаб, ўзлари билмаган кишилар хокини тавоф қилиш учун келаётган кўплаб кишиларни Девкесганга шу афсона жалб этмоқда. Афсоналарга чулганган олис ўтмишда шаҳар вайрон бўлган, унда ҳаёт аста-секин сўнган. Фақат ўзида дафн этилган кишилар сирини авайлаб сақлаб келаётган мақбараларгина қолган. Мақбаралар ичида айланма зиналар бўлиб, ундан томга кўтарилса, киши кўз ўнгида камдан-кам кўтариладиган қуюнгина жон бахш этиб турадиган сўнгсиз манзара очилади.

Девкесган билан боғлиқ афсона илк бор VII асрда, Эрон араблар томонидан фатҳ этилмасидан олдин, Эрон шоҳи Хусрав II Парвизнинг (590—628) малика Ширинга бўлган, сосонийларнинг сарой солномасида қайд этилган муҳаббати асосида юзага келган, деб ҳисобланади. Бу афсона Фирдавсийнинг «Шоҳнома»сига ҳам кирган.

Халқ орасида мазкур қаҳрамонлар номи билан боғлиқ ҳар хил ривоятлар юрган. Бироқ 1181 йилда Низомийнинг «Хусрав ва Ширин» достонида гўзал Ширинга ошиқ бўлиб қолган оддий хунарманд, тошкесар Фарҳод образи юзага келади. Бу қаҳрамоннинг севгиси жавобсиз қолади.

1483—1485 йилларда эса бу сюжетга буюк мутафаккир шоир Алишер Навоий мурожаат этади. У «Фарҳод ва Ширин» достонида мазкур қаҳрамонлар тақдирини бир-бирига боғлаб тасвирлайди. Шундан сўнг Фарҳод ва Ширин тўғрисидаги хилма-хил шарқ афсоналарида уларнинг илоҳий ишқ-муҳаббати куйлана бошлайди.

Ушбу шарқ дostonларининг тарихий ва географик воқелиги Ўрта Осиё ва қисман Кавказортининг бирмунча катта ҳудуди билан боғланган. Шунинг учун воқеалар бўлиб ўтган жойни аниқ белгилашнинг иложи йўқ. Фарҳод ва Ширин ҳақидаги афсонанинг оммалашиб кетгани эса, унда баён этилган воқеалар юз берган бўлиши мумкин бўлган ҳақиқий тарихий жойлар доирасини табиий равишда янада кенгайтиради. Ушбу афсона мифологик асосга эгаллиги кўришиб туради. Кўҳна ер ости маъбуди, қурувчилар ва тошкесарлар пири бўлган Дев Фарҳод бу дostonда тошкесар ва меъмор хусусиятларини ўзида сақлаб қолган адабий қаҳрамоннинг прототипи сифатида воқеъ бўлади (Толстов, 1948, 24-бет).

XX аср бошида Султон Увайс тоғидаги Говур қалъага борган А.Е. Россикова қалъа тўғрисида қуйидаги афсонани келтиради. Қадимда Қипчоқ шаҳрида Шиш пайғамбар исми бир тақводор киши яшаган, Унинг гўзал хотини бўлиб, унга Говур исми ёш, хушсурат бир бойнинг ишқи тушиб қолади. Аёлнинг ҳам унда кўнгли бор экану, бироқ висолнинг иложи йўқ экан. Говур ўйлаб-ўйлаб, яқин орадаги тоғда қалъа бино қилиб, ундан маъшуқасининг ҳузурига олиб борадиган ер ости йўли (лаҳм) ўтказмоқчи бўлибди. Қалъа ва лаҳм битиб, ошиқ-маъшуқлар бир-бирлариникига бориб кела бошлабдилар. Висол дамлари озми-кўпми давом этибди. Кунлардан бир куни аёлнинг эри висол онларининг устидан чиқиб қолибди. У ғазабга миниб, Говурни ўлдирмоқчи бўлиб, унга ташланибди. Говур қанчалик ёш, кучли бўлмасин, тақводор эрни енга олмайди. Қаттиқ чарчаган ошиқ, кўмак сўрагандек илтижо билан маъшуқасига боқади. Маъшуқа бу қарашнинг маъносини фаҳмлаб, бир ҳовуч тарик олиб, эрининг оёғи остига сочиб юборади. Шунда эрининг оёғи тойиб, чўккалаб ўтириб қолади, бироқ саросимага тушмайди. Хотини ошиғига кўмаклашаётганига ишонч ҳосил қилган тақводор киши сеvimли итини ёрдамга чақиради. Ит Говурга ташланиб, оёғидан

тишлайди. Мўйсафид йиқилган Говурни ўлдиради, сўнг бевафо хотинига қараб: «Хўжайинга ёрдам беришни итдан ўрган», — дейди. Бироқ, хотини пушаймонлик изҳор этмай, ҳужрасига кириб кетади. Ғазабига чидай олмаган Шиш пайғамбар хотинини ҳам ўлдиради. Вафоти олдидан фарзандларига фақат танасини кўмишни, оёқларини эса кесиб олиб, ташлаб юборишни васият қилади. Ўлгач, фарзандлари отаси айтганидек иш тутишади: танасини кўмиб, оёқларини ташлаб юборишади.

А.Е. Россикова ёзганидек, Говур қалъанинг ярми бузилган, иморатлар ҳам вақт таъсирида зарарланган, лекин умуман олганда, бу вайроналар ҳозирга қадар ҳам бир неча ўнлаб одамлар паноҳ топган даҳшатли қалъадек таассурот уйғотади. Афтидан, истехком подшо Россияси Хивани босиб олгандан сўнг одамлар томонидан тарк этилиб, ўзининг стратегик аҳамиятини йўқотган бўлса керак, деб ёзади тадқиқотчи (Россикова, 1902, 641—643-бетлар).

А. Вамбери томонидан ёзиб олинган Чилпиқ тўғрисидаги афсонада айтилишича, бу қалъа отасининг қулини севиб қолиб, ота-она розилигини ололмай, суйгани билан яшаган бир маликанинг макони бўлган экан.

А.Е. Россикова Чилпиқ қурилиши тўғрисида маҳаллий аҳолидан эшитган афсонани келтиради: «Чилпиқ қалъасини Чилпиқ исмли баҳодир бунёд этган. Қалъа деворини қуришда унинг қўлидан лой тушиб кетган, харобалари ҳозир ҳам тепалик ёнбағрида сақланиб қолган баланд минора ана шу лойдан вужудга келган. Унинг қалъа деворлари ичида қолган ясси тепаси қоядор. Барча қоялар араб ёзуви, қандайдир иероглифлар ва тушунарсиз чизмаларга тўла».

Хоразм археология экспедициясининг ходими этнограф Г.П. Снесарев Чилпиқ қалъаси тўғрисида яна бир афсонани ёзиб олган. Қуйида шу афсонани келтирамиз: «Дев Ҳожи Мулук Амударёнинг ўн соҳилидаги Чилпиқ истехкомини қурган. Дев девор уриш учун ўзининг баҳайбат қўллари билан лой ташиган: шунда бармоқлари орасидан бир тутам лой тушиб қолган ва ҳозир деворнинг асоси сифатида, унинг ёнида ётибди». Чилпиқда Ҳожи Мулук «яшаган» гор жойлашган ердаги тепаликни ҳозир ҳам кўрсатишади. Чилпиқ ҳақида яна бир афсона бўлиб, унга кўра қалъани бошқа дев — Қоратин Алп қурган. Маҳаллий аҳоли орасида Чилпиқнинг функционал номи билан боғлиқ яна бир афсона юради. Бу афсона мазмунан ёдгорликнинг зардуштий даҳма сифатидаги асосий функциясини очиб беради (32-сурат).

Афсонада айтилишича, «қадим замонларда қарияларни тоғ ёки баланд тепа устига олиб чиқиб қўйиб келишар экан. Кунлардан бир кун ёш йигит қари отасини баланд тоғ устига олиб чиқиб қўйишга қарор қилибди. Йигитнинг исми Чилпиқ экан. У тоғ ёнбағридан кўтарилаётиб, дам олиш учун ўртадаги тошга ўтирибди. Шунда отаси кулиб юборибди. Йигит нечун куласиз, мен сизни тепада қолдириб кетаман-ку, деб сўрабди. Отаси, мен ҳам отамни шу йўлдан олиб чиқаётиб, шу тош устида ўтириб дам олгандим. Ўша воқеани эслаб кулдим, дебди. Йигит отасини қайтиб олиб тушибди-да, яширинча унга ғамхўрлик қилиб юрибди. Ўша пайтдаги одатга кўра, бу иши учун йигитни ўлим жазосига ҳукм қилишлари мумкин экан. Бир мунча вақт ўтгач, шу мамлакат подшоси бетоб бўлиб қолибди. Бутун мамлакатдан олиб келинган табиблардан биронтаси ҳам уни даволай олмабди. Шунда йигитнинг отаси бир гиёҳнинг номини айтиб, шунинг дамламасини ичса, подшо даво топади, деб маслаҳат берибди. Йигит бориб, подшоҳга гиёҳнинг номини айтиб, унинг дамламасини ичса шифо топишини айтибди. Дамламани ичган подшо чиндан ҳам шифо топибди. Шунда подшо йигитга, бутун мамлакатдан чақирилган табиблар мени даволай олишмади, сен бу дамламани қаердан билардинг, деб савол беради. Йигит, бир қошиқ қонимдан кечсангиз, сирни очаман, дебди. Подшо унинг гуноҳидан ўтгач, йигит ҳаммадан яширинча отасини парвариш қилиб келаётганини айтибди. Бу воқеани эшитган подшо бундан буён қарияларни тоққа олиб чиқиб ташламаслик ва уларни умрларининг охиригача парвариш қилиш тўғрисида фармон чиқарибди». Бу афсона, афтидан, исломнинг ёйилиши билан боғлиқ бўлса керак.

Беруний шаҳри атрофида истиқомат қилувчи аҳоли орасида тарқалган ривоятга кўра, Пил қалъа Ҳинд султони Хоразмшоҳга туҳфа қилган филларни сақлаш учун Хоразм ҳукмдори томонидан қурилган. Қалъанинг номи шундан келиб чиққан.

Тошховуздан (Туркманистон) 40 км ғарбда жойлашган Кўҳнауз қалъасига асос солинишини халқ ривоятлари (Д. Дурдиев гувоҳлик беришича) тўртинчи халифа Али ҳукмронлик қилган даврда яшаган афсонавий Саъди Ваққос номи билан боғлайди. Саъди Ваққос пайғамбар Муҳаммад (а.с.) саҳобаларидан бўлган Саъд ибн Аби Ваққос исмининг ўзгарган шакли бўлиши ҳам мумкин.

Хоразм ва унинг шаҳарлари тарихи билан боғлиқ ривоятлар ўрта асрларда ҳам маълум бўлган. Муқаддасий «Аҳсан ат-тақосим фи маърифат ал-ақолим» («Иқлимларни билиб олишда энг яхши тақсимлашлар») асарида қуйидаги афсонани келтиради: ривоят

қилишларича, қадимги вақтда Шарқ ҳукмдори ўз давлати аъёнларидан 400 кишига ғазаб қилиб, уларни одам яшайдиган жойдан 100 фарсах нарига олиб бориб қўйишни буюрибди. Ўша жой ҳозирги Кас (шаҳри) экан. Бир қанча вақт ўтгач, улардан хабар олиш учун ўз кишиларини жўнатибди. Улар бориб кўришса, одамлар тирик, чайлалар қуриб олишган, балиқ овлаб кун кўришаётган экан. Ўтинчўп ҳам кўп экан. Улар қайтиб келиб, бу ҳақда подшога хабар беришибди. «Улар гўштни нима деб аташар экан?» — сўрабди подшо. «Хор» (ёки «хвар»), — деб жавоб беришибди улар. «Ўтинничи?» «Разм», — деган жавоб бўлибди. Шунда подшо: «Мен ўша ерни уларга бердим ва бу жойни «Хоразм» («Хворазм») деб атадим», — дебди подшо. У ерга 400 туркий қизни олиб боришни буюрибди. Шунинг учун улар ҳозиргача ҳам туркийларга ўхшашар экан (МИТТ, 1939, 185—186-бетлар).

Ёқутда (XIII а.) Кат билан боғлиқ қуйидаги қизиқ материални учратамиз: Кат — Хоразмнинг қадимги пойтахти. У Жайхуннинг шарқий соҳилида, Журжониянинг рўпарасида жойлашган. Уни сув босгач, аҳолиси ҳозир яшаб турган жойга кўчиб ўтган. Ривоят қилишларича, Расулulloҳ Муҳаммад алайҳиссалом бу шаҳарни тунда олис масжидга қилган саёҳатлари чоғида кўрган эканлар, бу ҳозир менинг қўлимда бўлмаган матндаги ривоятлардан. Ривоят қилишларича, пайғамбарлик берилганининг ўн иккинчи йили раби ул-аввал ойида тунда Маккадаги ибодатхонадан Қуддуси Шарифга борганлар, у ердан арши аълога кўтарилганлар. Бу «Меърож кечаси» дейиладики, у Қуръони мажидда ҳам тилга олинган (XVII) (МИТТ, 1939, 435-бет).

ҚАДИМГИ ХОРАЗМ ЁДГОРЛИКЛАРИНИНГ АРХЕОЛОГИК ЎРГАНИЛИШИ

Қадимги ва ўрта асрлардаги Хоразми ёдгорликларини археологик жиҳатидан мунтазам ўрганиш XX асрнинг 30-йиллари ўрталаридан бошланди ва бу иш ҳозиргача давом этмоқда. Уни тўрт босқичга бўлиш мумкин: уруш давригача (1936—1940 йиллар) олиб борилган тадқиқотлар; урушдан кейинги даврда (1945—1958 йиллар) олиб борилган тадқиқотлар; 1959—1990 йилларда олиб борилган тадқиқотлар ва мустақиллик йилларида олиб борилаётган тадқиқотлар.

Қадимги ва ўрта асрлардаги Хоразм ёдгорликларини тадқиқ қилишнинг биринчи ва кейинги босқичлари академик Я.Ф. Фуломов, С.П. Толстовларнинг номи, собиқ СССР ҒА ЭИ Хоразм археология экспедицияси фаолияти билан боғлиқ, 1936—1940 йилларда қадим-

ги Хоразмнинг Катта Гулдурсун, Пил қалъа, Ҳазорасп, Қалъажик, Олмаотишкан, Хива, Жигарбанд ва бошқа шаҳарлари Я.Ф. Фуломов томонидан ўрганилди. Олим ўша пайтдаёқ Хива шаҳри кушонлар даврида Ичан қалъа доирасида қисман сақланиб қолган мудофаа иншоотлари негизида қурилган, деб ҳисобланганди. Я.Ф. Фуломовнинг «Хоразмнинг суғорилиши тарихидан» асари 50-йиллар бошида сўл соҳил Хоразм ёдгорликлари гидрографиясини ва тарихи бўйича барча материалларни, шу жумладан ёзма манбалар ҳамда этнография материалларини ҳам ўз ичига олганди. Я.Ф. Фуломов 1936 йилда Ҳазорасп қалъасини текшириб, у мил. авв. IV—III асрларда юзага келган деб олдиндан белгилаб берганди (Гулямов, 1941, 4-бет; 1957, 82—83-бетлар, 141 ва кейинги бетлар).

1937 йилда профессор С.П. Толстов раҳбарлиги остида Хоразм археология (1945 йилдан археология-этнография) экспедицияси тuzилди. Шундан сўнг Оролбўйи ёдгорликларини мунтазам тадқиқ қилиш ишлари жадал бошлаб юборилди. Хоразм археология экспедицияси дастлабки йиллардан бошлаб шуғулланган илмий муаммолар орасида Хоразмдаги мусулмонликкача бўлган ёдгорликлар тарихи муҳим ўрин тутди. Экспедициянинг биринчи мавсуми очилгач, I—III Аёзқалъа, Думан қалъа, Жилдиқ қалъа рекогностик тарзда текширилди, Я.Ф. Фуломов бошлаган Катта Гулдурсун ва Пил қалъа вайроналарини текшириш ишлари давом эттирилди. Антик давр Хоразм ёдгорликлари тавсифининг илк бор берилиши бу ишнинг жуда муҳим натижаси бўлди. Умуман археология қидириш ишлари яқунлари Қорақалпоғистон Республикаси Тўрткўл ва Шаббоз туманларининг шимоли-шарқидagi чўл жойлар қадимдан суғорилган ерлар бўлганлигини кўрсатди (Тереножкин, 1940, 165—190-бетлар).

Хоразм экспедициясининг С.П. Толстов, Я.Ф. Фуломов ва Е.А. Поляковдан иборат таркибдаги қидириш гуруҳи 1938 йилда ишни давом эттирди. Антик ёдгорликлардан Қўйқирилганқалъа, Қўрғошинқалъа, Бозорқалъа, Жонбосқалъа, Қизилқалъа, Тупроққалъа,* Катта

---

* Хоразм воҳасида 7 та қадимги қалъа **Тупроққалъа** номи билан аталади. Биринчиси мил. I—III асрларга тааллуқли бўлиб, Эликқалъа тумани ҳудудида (Қорақалпоғистон Республикаси); иккинчиси мил. авв. IV—III асрларга мансуб бўлиб, Хоразм вилоятининг Шовот тумани ҳудудида, учинчиси мил. авв. IV—III асрларга тааллуқли бўлиб, Хива тумани ҳудудида, тўртинчиси ҳам мил. авв. IV—III асрларга мансуб бўлиб, Янгиариқ туманида, бешинчиси мил. авв. IV—III асрларга тааллуқли бўлиб, Ҳазорасп туманида жойлашган, олтинчи ва еттинчилари мил. авв. V—IV—III асрларга мансуб бўлиб Туркменистон Республикаси Тошҳовуз вилояти ҳудудида жойлашган.

ва Кичик Қирққиз, Анқақалъа, Қўзиқирилганқалъа текширилди (Вактурская, Воробьева, 1952, 615—616-бетлар). Бу иш натижасида мил. авв. IV аср — мил. IV аср ёдгорликлари катта мажмуи ва уларнинг санаси аниқроқ белгиланди (Толстов, 1939, 172—199-бетлар.)

1939 йилда Хоразм экспедицияси археологик қидириш ишларини уч йўналишда олиб борди. Биринчи йўналиш Амударёнинг Чоржўйдан Тўртқўлгача бўлган ҳар икки соҳилини ўз ичига олди. Натижада ўнг соҳилдаги Устик, Тупроққалъа (ўнгсоҳил), Дошқалъа ва сўл соҳилдаги Қўшқалъа I, Тупроққалъа (сўлсоҳил), Дояхотин, Жигарбанд, Ҳазорасп қалъалари текширилди. Учинчи — Чарманёб йўналишида Кўнарлиқалъа, Довданқалъа, Қалъалиқир I ва 2, Кўҳнауз: Кўзалиқир, Шоҳсанам, Замахшар, Говурқалъа 1 ва 2 текширилди.

Иккинчи йўналиш ўнг соҳил Хоразмнинг қадимги суғорилган ерларини қамраб олди. Бу ерларнинг тарҳи чизилди, батафсил архитектура ўлчови ўтказилди (Жонбосқалъа, Аёзқалъа 1 ва 3 ва б.), терма материал йиғилди (Бозорқалъа, Қўйқирилганқалъа, Анқақалъа, Пилқалъа), Аёзқалъа 3 ва Жонбосқалъада қазилган ишлари олиб борилди. Қадимги суғориш тизимини тадқиқ қилиш натижасида ўрта асрларга оид манбаларда қайд этилган Амударё ўнг соҳилидаги каналлар ўрнини аниқлаш мумкин бўлди (Ершов, 1941; Толстов, 1941; Вактурская, Воробьева, 1952, 618—621-бетлар).

Экспедиция 1940 йилда ўзининг асосий иш ҳудудиди — Амударё ўнг соҳилидаги қадимги суғорма ерларда қазилган ишларини олиб борди. 1938 йилда аниқланган Тупроққалъа шаҳристони текширилди. Бу ерда кеч антик Хоразм шаҳари тарҳи илқ бор аниқланди. Анқақалъа, Қаватқалъа, Қўйқирилганқалъалар тарҳи истиқболни мўлжаллаб чизилди, Бозорқалъада терма материал йиғилди, шурф қазилди. Эресқалъа, Қаватқалъа шаҳристони, Думанқалъа ва жануби-шарқий Қорақалпоғистоннинг бошқа ёдгорликлари схематик тарҳи чизилди, архитектура ўлчовлари ўтказилди.

Шундай қилиб, иккинчи жаҳон уруши бошлангунига қадар Хоразм археология экспедицияси ходимлари томонидан қадимги Хоразмнинг кўплаб ёдгорликлари олдиндан ўрганилди. Натижада Хоразм маданиятининг мил. авв. IV—III асрлардан мил. XIV асргача бўлган даврни қамраб олувчи тавсифи илқ марта юзага келди.

Урушгача бўлган даврда олиб борилган ишлар якуни С.П. Толстовнинг «Қадимги Хоразм» монографиясида берилди (М., 1948). Ҳозирги мезонларга кўра жуда кам бўлган археологик материал асосида Хоразм тарихи энг қадимги замонлардан ўрта асрларгача

даврлаштириб берилди. Антик Хоразм ёдгорликлари тарихига айна шу китобда биринчи даражали аҳамият қаратилди ва муғофаа иншоотларининг тарихий шарҳи ҳамда таснифи келтирилди. Ҳарбий истеҳкомлар масалаларидан ташқари қадимги Хоразм ҳарбий иши ва қуроллари соҳасида ҳам қизиқарли фикрлар айтилди. Антик Хоразм тўрт даврга бўлинди: уй-жой деворлари бўлган шаҳристон маданияти (мил. авв. VI—IV асрлар), «Қанҳа» маданияти (мил. авв. IV аср — мил. I аср), «кушонлар» маданияти (мил. II—III асрлар) ва «кушон-африғ» ўтиш маданияти (мил. III—V асрлар). Бундан ташқари, 1950 йилда В. Огородниковнинг С.П. Толстовнинг мазкур асарига ёзилган тақризи эълон қилинди (Огородников, 1950).

Иккинчи босқич урушдан кейинги йиллар бўлиб, бу босқичда Хоразм археология экспедицияси кенг кўламда иш олиб борди. Бунда Хоразмнинг қадимги ва ўрта асрлар ёдгорликларини аниқлаш ҳамда ўрганиш ҳам муҳим ўрин тутди. Айна маҳалда кеч антик даврда Хоразм қалъасозлигининг чўққиси бўлган Тупроққалъа шаҳристонда кўп йиллик стационар қазиш ишлари бошланди. 1946 йилдан ўнгсоҳил ва сўлсоҳил Хоразм ёдгорликлари археологик авиаразведка қилинди ва суратга олинди. Қорақалпоғистон Республикасининг қадимги суғорма ерлари, Туркманистоннинг Тошҳовуз вилояти шимолий чеккалари, шунингдек Қуйи Амударё илк бора археологик авиаразведка қилинди ва суратга олинди.

Кўзалиқир ва Қалъалиқир-1 шаҳристонларини тадқиқ қилиш натижасида қадимги Хоразмнинг архаик даврига кириб борадиган ҳарбий истеҳкомлар тизимининг кўплаб хусусиятлари маълум бўлди (Толстов, 1958, 143—163-бетлар; 1962, 98—104-бетлар). Қўйқирилганқалъа ибодатхона-мақбара истеҳкомида 1951—1957 йиллардаги қазиш ишлари даврида қизиқарли материал қўлга киритилди (КПДХ, 1967). Археологлар Ю.А. Рапопорт ва С.В. Трудновскаялар томонидан олиб борилган ишлар Султон Увайс тоғидаги Говурқалъа ҳарбий истеҳком иншоотлари хусусиятини кўриб чиқишда катта ёрдам беради (Рапопорт, Трудновская, 1958, 347—366-бетлар).

Хоразм экспедицияси ходимлари 1958 йилдан бошлаб қадимги Хоразмнинг ҳозирги маданий зонада жойлашган археологик ёдгорликларини қазишга киришдилар. Шулардан бири Хоразм вилояти Ҳазорасп тумани маркази ҳудудида жойлашган Ҳазорасп қалъаси эди. 1959—1960 йилларда ҳам шаҳристонда қазиш ишлари давом этди. Қалъа деворлари мил. авв. IV асрдан мил. XIX—XX асрларгача бўлган даврда кўп марта қайта қурилгани ва таъмирлангани маълум бўлди (Воробьева, Лапиров-Скобло, Неразик, 1963).

Ўрта асрларга оид Шоҳсанам шаҳар-қалъасида олиб борилган қазиш ишлари натижасида илк антик даврдан то мўғуллар истило-сигача бу ерда ҳаёт узлуксиз давом этгани аниқланди. Отиш йўлак-лари ва найзасимон шинаклари бўлган, кўриб чиқиладиган даврга тааллуқли қалъа деворлари очилди (Рапопорт, 1958, 405—406-бетлар). Янги антик ёдгорликлар (Бўлдимсоз, Манғир қалъа, Капарас ва б.) аниқланди.

Учинчи босқичда олиб борилган ишлар натижасида қадимги Хоразм ёдгорликлари тадқиқоти анча кенгайди. Тупроққалъа (ГТК, 1981; ТҚД, 1984), Кўзалиқир (Вишневская, 1971; 1972; 1978; 1979), Қалъалиқир 2 (Вайнберг, 1987), Хивадаги Тупроққалъа (Лапиров-Скобло, 1969), Говурқалъа 3, Қўрғошинқалъа (Коляков, 1986, 1991), Кичик Қирққизқалъа (Гертман, 1987) истехкомлари батафсил ўрганилди. Антик истехком Капарас (1971—1975), Елҳарас мажмуида (1973—1975) қазиш ишлари олиб борилди. Ўрта асрларга оид шаҳарлар Жигарбанд (1974—1976) ва Садварда (1972—1975) илк антик давр Хоразм ҳарбий истехкомлари принципларига тўлиқ жавоб берувчи қадимги истехкомлар борлиги аниқланди (Толстов, Итина, Виноградов, 1967, 303—307-бетлар; Итина, 1975, 193—207-бетлар; Вишневская, 1975; 1976; ДЮХ, 1991, 15—20-бетлар).

Хоразм археология экспедицияси Сирдарё қуйи оқимида олиб борган тадқиқотлар кўчманчиларнинг кўплаб истехкомли манзилгоҳларини (Чирик Работ, Бобиш Мулла, Баланди, Жетиасар, Олтинасар, Уйгаргак, Чағирли ва б.) аниқлаш имконини берди. Масалан, 1948, 1949 ва 1951 йилларда Жетиасар 3, 9 шахристонларида қазиш ишлари олиб борилди (Толстов, 1949, 125—140-бетлар). 1973 йилда Жетиасар шахристонларини янгидан қазиш ишлари бошланди. С.П. Толстов таснифича, Жетиасар маданияти ёдгорликлари уч турга бўлинган: ичида ҳам истехкомли катта бино бўлган 1— истехкомли кўрғон (Жетиасар № 1); 2— ҳарбий истехкомлар тизими (буржлар, мустақамланган дарвозалар) кучли ривожланган ва девор ичида иморатлар изи бўлмаган қалъа (Жетиасар шахристони № 2, 5, 6, 7, 13, 15, 16); 3— ҳарбий истехкомлари тизими юқоридагидек ривожланган, лекин ичида уй-жой иншоотларининг кўплаб ва хилма-хил қолдиқлари бўлган қалъа (Толстов, 1948, 128—131-бетлар).

Хоразмнинг дашт қабилалари, айниқса, апасиақлар билан алоқаси ўрнатилди. Қалъа уйларининг, мақбара вазифасини ўтайдиган махсус биноларнинг қурилиш техникаси ҳамда архитектурасида хоразмийлар ёдгорликларига ўхшашлик мавжуд (Толстов, Жданко, Итина, 1963, 32—90-бетлар). 60-йиллар ўрталарида М.А. Левина

томонидан Жетиасар маданияти ёдгорликларини даврлаштириш аниқлаб берилди (Левина, 1996).

Хоразм экспедициясининг урушдан кейинги даврда олиб борган иш якунлари С.П. Толстовнинг «Окс ва Яксартнинг қадимги дельталари бўйлаб» (1962) китобида, Хоразм экспедициясининг ўн бир жилддан иборат асарларида, экспедиция материаллари чоп этилган ўнта китобда, экспедиция ходимларининг монография ва мақолаларида берилган. Улар орасида қадимги Хоразмнинг алоҳида ёдгорликлари: Султон Увайс тоғидаги Говурқалъа: Кўзалиқир, Кўҳнауаз, Шоҳсанам ва бошқаларда олиб борилган археологик қазииш ишлари натижаларига бағишланган материаллар бор (ТХАЭЭ, I—XI. т., М., 1952—1979; МХЭ, I—X китоблар. М., 1953—1975).

Қадимги Хоразм ҳарбий истехкомларини ўрганишда катта аҳамиятга эга бўлган қурилиш техникаси ва материалларига алоҳида мақола ва махсус диссертация бағишланган (Воронина, 1952; Гертман, 1989 ва б.).

Қадимги Хоразм истехкомлари билан бевосита боғлиқ қишлоқ манзилгоҳлари тўғрисидаги урушдан олдинги ва урушдан кейинги маълумотлар Е.Е. Неразикнинг китобидаги (1976) антик давр манзилгоҳларига бағишланган бобда умумлаштириб берилган. Қишлоқлар фақат истехкомли йирик манзилгоҳлар (Катта Гулдурсун, Бозорқалъа, Тупроққалъа ва б.) атрофидагина эмас, балки кичик ҳажмдаги манзилгоҳлар (Қўрғошинтепақалъа, Жонбосқалъа ва б.) атрофида ҳам қад кўтариб борганлиги аниқланди. Бу истехком манзилгоҳлар бир пайтлар воҳа тизимини ташкил қилган ва алоҳида каналлардан суғорилган. Уларнинг ҳар бири муайян воҳанинг маркази бўлган.

Хоразм археология экспедициялари билан бир вақтда Туркманистон олимлари ҳам Хоразмнинг шимоли-шарқидаги қадимги ёдгорликларни тадқиқ қилишди. Қўрғонқалъа, Бўлдимсоз, Қанҳақалъа 2, Манғирқалъа ва Хоразмнинг бошқа кўҳна ёдгорликлари ўрганилди (Дурдиев, 1977, 137—138-бетлар, Дурдиев ва б. 1978, 546-бет; Х. Юсупов, 1984 ва б.). Қадимги Гурганж — Кўҳна Урганч тўғрисида илк маълумотлар пайдо бўлди. Кўҳна Урганч шаҳристони шимоли-шарқий қисмидаги Қирқмулла тепалиги қазилганда мустаҳкам қалъа деворлари ва квадрат буржлари бўлган қадимги истехком харобалари топилди. Тадқиқотчиларнинг фикрича, қалъа мил. авв. IV—III асрларда қурилган ва кўп асрлар давомида мавжуд бўлган (Юсупов, 1993, 21-бет).

Қадимги Хоразм ёдгорликларини ўрганишнинг учинчи босқичи ҳам Ўзбекистон Фанлар академияси Қорақалпоғистон филиали-

нинг Н. Довқораев номидаги Тарих, тил ва адабиёт институти (1991 йилдан эътиборан ЎзФА Қорақалпоғистон бўлими Тарих, археология ва этнография институти) ходимларининг иши билан боғлиқ. ЎзФА Қорақалпоқ филиали Тарих, тил ва адабиёт институти археологик отряди томонидан 1959—1962 йилларда антик Тўққалъа шаҳристонида стационар қазиш ишлари олиб борилди. Мил. авв. IV—III асрлар — мил. III аср ҳарбий истеҳкомлари қазиб очилди (Гудкова, 1964).

Урганчдан узоқ бўлмаган масофада жойлашган Миздахқон кўриб чиқиладиган даврда йирик шаҳар бўлган. Бу ерда 1962, 1964—1966 йилларда Говурқалъа (Миздахқон шаҳристони) стационар ўрганилди. Илк бор антик давр мудофаа иншоотлари аниқланди ҳамда қадимги шаҳар топографияси белгиланди (Ягодин, 1968, 189—198-бетлар; Ягодин, Ходжаев, 1970).

1964 йилда жануби-шарқий Устюрт атрофидаги ҳудудларда иш давом эттирилди. Катта Айбуйирқалъа, Девкесган, Бутентовқалъа 1 ва 2, Қўрғонқалъа ва Қалъажик сингари антик қалъалар рекогностик тарзда ўрганилди (Бижанов, 1967, 5—8-бетлар; 1969). 60-йилларнинг охирида Аёз қалъа 1, Бўрли қалъа ва Чилпиқ шаҳристонлари тадқиқ қилинди (Манылов, 1972, 5-бет; Манылов, Ходжаниязов, 1981, 32—49-бетлар).

70-йиллар бошидан қадимги Хоразм ёдгорликлари кенг кўламда ўрганила бошланди. Археология ишлари асосан Амударёнинг сўл соҳилида авж олдирилди. Натижада 1973—1976 йилларда ЎзФА Қорақалпоғистон филиали ходимлари томонидан Хоразм вилоятининг археологик картаси тузилди. Кейинчалик, 1976—1993 йилларда Амударёнинг сўл соҳилида археологик рекогностик ва стационар ишлар олиб борилди. Хоразм вилояти ва Қорақалпоғистон Республикасининг антик ёдгорликлари ўрганилди. Булар: Хоразм вилоятида — Хивадаги Тупроққалъа, Шовотдаги Тупроққалъа, Янгиариқдаги Тупроққалъа, Олмаотишкан, Сўлсоҳил Қиёт, Военган, Хива, Қорақалпоғистон Республикасидаги Катта Айбуйирқалъадир¹. Хивадаги мил. авв. V—IV асрларга оид мудофаа иншоотлари тизимига кирувчи Ичан қалъа ва Тупроққалъа, Катта Айбуйирқалъа анча батафсил текширилди. Антик даврдаги Хоразм ҳарбий истеҳкомлари тўғрисидаги тасаввурларни анча бойитиб, кенгайтирган янги

¹ Ушбу китоб муаллифи томонидан Хивадаги Тупроққалъа (1974) ва Катта Айбуйирқалъанинг (1979) пешдарвоза иншоотлари, Шовотдаги Тупроққалъа ва Хивадаги Ичан қалъанинг девор буржлари (1984—1985) қазилди.

материаллар аниқланди. Бу ишларнинг натижаси алоҳида мақола-ларда ёритилди (Мамбетуллаев, 1978; 1981; 1982; 1986а; 1988; 1989; 1990; 1992; Мамбетуллаев ва б., 1974—1990). Бу материалларнинг бир қисми М. Мамбетуллаевнинг докторлик диссертациясига асос бўлдики, унинг бир боби Жанубий Хоразм мудофаа иншоотлари масалаларига бағишланган (Мамбетуллаев, 1994). Муаллиф стратегик маълумотлар ва жойлаштириш хусусиятларига қараб Жанубий Хоразм мудофаа иншоотларини нисбий даврлаштиради ҳамда дастлабки типологик таснифини беради. Тадқиқотлар натижасида муаллиф мил. авв. IV—III асрларда Жанубий Хоразм чегараларида, шимолдаги каби, истеҳкомлар занжири юзага келади, деб хулоса чиқаради.

Қадимги Хоразм ҳарбий истеҳкомлари ҳамда қурилиш техникаси масалалари «Археология СССР» монографиясида ҳам кўриб чиқилган (Ягодин ва б., 1985, 323—328-бетлар).

Муаллиф ҳарбий истеҳкомлар масаласини бундан буён ҳам ҳар томонлама ўрганиш зарурлигини ҳисобга олиб, 1974—2006 йилларда ҳам мустақил, ҳам Ўзбекистон Фанлар академиясининг Қорақалпоғистон филиали Тарих, тил ва адабиёт институти археология отрядлари таркибида қадимги Хоразм ҳарбий истеҳком иншоотларида тадқиқот ишларини олиб борди. Катта ва Кичик Қирққизқалъа, Қўрғошинқалъа, Эресқалъа, Аёзқалъа 3, Анқақалъа, Қизилқалъа, Султон Увайс тоғидаги Говур қалъа, Девкесган, Девкесган ғови, Оқшахон қалъа ва қадимги Хоразмнинг бошқа мудофаа иншоотлари ўрганилди.

Девкесган қалъанинг мил. авв. IV—III асрлардан мил. X—XVI асрларгача бўлган ҳарбий истеҳком иншоотларининг асосий хронологик босқичлари, ривожланиш динамикаси илк бора аниқланди. Қўрғошинқалъа, Катта ва Кичик Қирққизқалъа, Қизилқалъа, Анқақалъа ва бошқа қалъаларда қадимги Хоразм ҳарбий истеҳкомлари бўйича илгари маълум бўлмаган материаллар қўлга киритилди. Девкесган ғовида олиб борилган қазилма ишларида жуда муҳим янги стратегик материалга эга бўлинди. Тадқиқотлар натижаси Девкесган ғови амал қилган давр ва унинг функционал вазифаси масаласига ойдинлик киритиш имконини берди (Ходжаниязов, 1981; 1984а; 1986; 1995; Ходжаниязов, Маньолов, 1983 ва б.).

Кеч антик ёдгорликларидан Оқчунгул ва Кетмончи бобо аниқланди. Кетмончи бобо, эҳтимол, учта халқаро савдо йўлидан бирида тўхтаб ўтадиган жой бўлгандир (Ходжаниязов, 1982, 2002, 34—35-бетлар).

Қадимги Хоразмнинг энг йирик шаҳарларидан бири — Оқшахон-қалъада (мил. авв. IV—III асрлар — мил. IV аср) бошлаган қазииш ишлари истиқболли бўлиши мумкин, бу ерда мудофаа тизимининг янги элементлари аниқланди. Оқшахонқалъанинг минтақавий «Ташқи» — узун девори топилди (Ходжаниязов, 1995).

Оқшахон қалъада 1995 йилдан бошлаб Ўзбекистон Республикасининг мустақиллик йилларида қадимги Хоразм шаҳарларини тадқиқ қилишнинг сўнгги босқичи тўғри келади. Хоразм Маъмур академияси ва Урганч Давлат университети илмий ходимлари шу йилларда Олмаотишкан, Дашқалъа 2, Ҳазорасп ва бошқа шаҳарларни текширдилар (Баратов, 2004; 2006; Баратов, Матрасулов, 2003; Матрасулов, Собиров, 2002 ва б.) Зеро, мамлакатимиз мустақилликка эришганлиги шарофати билан бу борада чет эллик олимлар билан биргаликда ишлашимиз учун кенг йўл очилди. Ўзбекистон Фанлар академиясининг Қорақалпоғистон бўлими Тарих археология ва этнография институти ва Австралиянинг Сидней университети олимлари ҳамкорликда археологик тадқиқотлар олиб боришмоқда (Ягодин, Хелмс, Ходжаниязов, 1996 ва б.)

Биз юқорида қадимги Хоразм мудофаа иншоотларида олиб борилган археологик тадқиқотларни қисқача таҳлил қилдик. Энди шу мудофаа иншоотларини муаллиф томонидан тадқиқ қилиниши ҳақида қисқача тўхтаб ўтамиз.

Катта Қирққизқалъа шахристони Қорақалпоғистон Республикаси Эликқалъа туманидаги Бухан Мерей ширкат хўжалиги ерларида жойлашган (1-сурат; 15-расм). Бу — найзасимон шинаклари бўлган икки қаватли отиш йўлаги (эни 2,8—3 м) ни ўз ичига олувчи қўшдевор билан ўралган, бурчаклари оламнинг тўрт томонига йўналган (250 × 215 м) мустаҳкам шахристондир (15-расм). Ташқи деворнинг қалинлиги 2,8—3 м, ичкисиники — 1,6 м. Квадрат шаклдаги хом ғиштдан (40-43 × 40-43 × 10-12) иборат, девор 3,35 м баландликдаги уч пахса пойдевор устига кўтарилган. Баъзи жойларда пахса орасига қамиш тўшалган. Девор бўйлаб тўғри бурчакли, икки қаватли, бир-биридан 25—26 м масофада жойлашган ва бурчакларида «қалдирғочдуми» шаклини ҳосил қилган зўр буржлар сақланиб қолган (2-сурат; 81j-расм). Буржларнинг кенглиги 8—9 м, девордан ташқарига 8—9 м туртиб чиққан. Бурж ички хоналари тарҳи тўғри бурчакли (4-4,10-4,20 × 5,40-5,80-6 м). Буржларга кириш жойи 0,90 × 2,10 м бўлиб, отиш йўлакларига олиб боради. Истеҳком девори ташқаридан 10—12 м баландликда сақланиб қолган ва унда шинаклардан ташқари, йўлак полидан 3,80—

4 м. баландликда ёруғлик тушиши учун квадрат шаклдаги дарча қолдирилган. Дарчалар оралиғи 4,5—4,75 м.

Буржларнинг иккинчи қаватида уч томондан дарча мавжудлиги буржда учинчи — очиқ қават бўлганлигини тахмин этиш учун асос беради. Йўлакларнинг ташқи деворида, 5,50 м баландликда ҳар 0,40—0,50 м масофада тўсин ўрни (15 × 18—20 см) жойлашган.

Қалъага кирадиган жой шимоли-шарқий девор ўртасида жойлашган ва пешдарвоза иншооти (22 × 5 м) билан муҳофазаланган. Истеҳком ташқаридан қалъа деворининг ташқи чеккасидан 9—10 м масофада жойлашган, қалинлиги 1 м, сақланиб қолган баландлиги 0,30—0,40 м бўлган протейхизма билан ўраб олинган.

Ташқи девордан шоҳмот тартибида жойлашган икки қатор найзасимон шинаклар очилган. Шинаклар пахсада найзасимон бос-тирмагача шундай очилганки, уларнинг асоси, шинакларнинг баландлиги қават даражасида барабар бўлгани ҳолда, шоҳмот тартибида ҳар хил баландликда (фарқи -0,15 м) жойлашган. Қуйи қаторларда шинаклар ўртасидаги масофа 1,60—2 м, туйнук кенлиги 0,18—0,20 м. Пастки қаватдаги туйнуқлар ичкаридан 0,50 м, ташқаридан 1,50 м очилган, йўналтирувчи қиялик бурчаги 60—65°.

Шаҳристонни текшириш (1-шурф) чоғида қўлга киритилган янги сопол маълумотлар (92, 102-расмлар) аввал қабул қилинган санани тасдиқламайди ва уни мил. авв. IV—III асрларга олиб бориб тақаш имконини беради. Катта Қирққизқалъа ҳарбий истеҳкомларининг хусусиятлари бу санага зид келмайди (Ходжаниязов, 1982, 52-бет; 1986, 3—16-бетлар).

Эрес (Арис) қалъа шаҳристони Қорақалпоғистон Республикаси Тўрткўл тумани ҳудудида жойлашган. Тарҳи нотўғри эллипссимон шаклда бўлган қалъа шимоли-шарқдан жануби-ғарбга томон чўзилган, бўйи 360 м, эни 220 м (42-расм). Қалинлиги 2,70 м бўлган ташқи девори айрим жойларда 9—10 м баландликда сақланиб қолган. Ички деворнинг қалинлиги пойдеворида 2 м га яқин. Йўлакнинг эни 1,90 м. Ташқи девор пойдеворга қараб 85—88° нишаб.

Қалъа деворлари бир-биридан 23—30 м масофада жойлашган буржлар билан кучайтирилган (3-сурат). Уларнинг тарҳи олд томонидан чўзиқ лўла шаклида (80, в-расм). Эни 5,50—6,50 м, ташқарига 9—10 м туртиб чиққан. Ичкараси ёпиқ хоналардан иборат бўлмай, йўлакнинг оддий бурилишидан ҳосил бўлган. Эни 1,50 м, узунлиги 8—9,50 м.

Ёдгорликнинг тўғри ва ёйсимон девори бўйлаб жойлашган ярим-доира тарҳдаги уч шимолий ва икки ғарбий буржлар қолган тор

буржлардан ҳажмининг катталиги билан фарқ қилади. Уларнинг эни 10—13 м бўлиб, 5—6 м туртиб чиққан.

Шаҳристонга жануб томондан кириш йўли икки бурж билан ҳимояланган (4-сурат). Бу буржларнинг конструкцияси ва шакли деворбўйи буржларники кабидир. Лекин улар девор чизигидан ташқарига анча туртиб чиққан, кенглиги ҳам каттароқ — 13,50 ва 6—7 м. Пешдарвоза буржларининг ички ўлчамлари 12,75 ва 2,60 м га тенг.

Девори ва буржида шоҳмот тартибида жойлашган икки қатор найзасимон шинаклар очилган. Пастки қаватда шинаклар орасидаги масофа 1—1,50 м., юқори қаватда — 2—2,10 м, пастки қават шинаклар туйнугининг кенглиги ичкаридан — 0,48—0,50 м, ташқаридан — 1—1,20 м, юқори қаторда туйнук кенглиги тегишлича 0,50 м ва 1,67—2 м.

Этақдан 5,30 м баландликда йўлак ва буржлар деворида ҳар 0,35 м да тўсин ўрни бор. Шаҳристон кенглиги 13—15 м, чуқурлиги 1,50—2 м бўлган деворолди хандақ билан ўраб олинган.

Қалъа девори ва буржларнинг қурилиш усули бир хилда. Квадрат шаклдаги (40-43 × 42-43 × 11-12 см) хом гиштдан бўлган девор ва буржлар қуйига қараб кенгайиб борадиган, баландлиги 1—1,25 м бўлган пахса пойдевор устида кўтарилган (78, е-расм).

Шаҳристоннинг қум уюмларидан холи бўлган ички майдонида учта иморат қолдиғи кўриниб туради. Улардан бири (40 × 18 м) ши-моли-ғарбий деворга яқин жойлашган, иккинчиси (30 × 20 м) ва учинчиси (12 × 12 м) биринчисига уланиб кетган.

Ёдгорликнинг бошланғич санаси, хандақлардан топилган сополга кўра, мил. авв. IV—III асрларга бориб тақалган (85-расм). Шаҳристоннинг ҳарбий истеҳком иншоотлари барпо этилган давр ҳам бу санага зид эмас (Ходжаниязов, 1982 а, 47—54-бетлар; 1984, 67—68-бетлар; 1996).

Стратегик пунктда жойлашган Эресқалъа қадимги Хоразмнинг шарқий сарҳадларини ҳимоя қилиш учун давлат томонидан мил. авв. IV—III асрларда яратилган истеҳкомлар занжиридаги бир ҳалқа бўлган кўринади. Бозорқалъа каналининг ўрта қисмида қулай жойлашганлиги учун (бу ҳудуд архаик даврдаёқ ўраб олинган, Андрианов, 1969, 118-бет), шаҳристонда ҳаёт озгина узилишлар билан I—IV ва V—VI асрларда давом этган (Гулямов, 1957, 109-бет).

Оқшахонқалъа (Қозоқлиётган) шаҳристони 1956 йилда очилган (Андрианов, 1969, 135-бет), 1982 ва 1985 йилларда текшириш ишлари олиб борилган. Ушбу ишлар натижасида шаҳристоннинг санаси мил. авв. IV—III асрлар—мил. III асрлар деб белгиланди (Ходжаниязов,

1995, 111-бет). Ҳозир маҳаллий аҳоли орасида «Қозоқдиётган» номи билан маълум бўлган ва шу ном билан археологик адабиётларга кирган шахристон XX асрнинг 30-йилларигача Оқша(хон) қалъа деб аталгани аниқланди (Ходжаниязов, 1998, 14—19-бетлар).

Бу ерда 1995 йилдан буён стационар тадқиқотлар ўтказилмоқда, халқаро Қорақалпоғистон—Австралия археологик экспедициянинг асосий объектига айланган ёдгорликда олти жой (I, III, VI, VIII, IX ва X) қазилди, уч шурф (II, V, VII) ва бир неча траншея очилди. Натижада қадимги Хоразмда қурилиш иши ва ҳарбий истеҳкомларнинг ҳар томонлама тавсифини берувчи ғоят қимматли материал қўлга киритилди. Шу сабабли бу объект мил. авв. IV—III асрларга оид энг йирик ёдгорлик деб топилди (Ягодин, Хелмс, Ходжаниязов, 1996; Helms, Yagodin, 1997; Ходжаниязов, Ягодин, Хелмс, Макларен, 2001; Helms, Yagodin, Betts, Khozhaniyazov and Kidd, 2001; Ходжаниязов, Хелмс, Снеддон, 2002; Helms, Yagodin, Betts, Khozhaniyazov, Negus, 2002; Ходжаниязов, Хелмс, Колин, 2004; Беттс, Ягодин, Ходжаниязов, 2006; Ягодин, Беттс, Ходжаниязов ва б., 2006).

Шахристон икки қисмдан Юқори шаҳар ва Паст шаҳардан иборат. Улар умумий мудофаа тизимига киради (13, 14-расмлар; 5-сурат).

Паст шаҳар квадратсимон тарҳда, бурчаклари оламнинг тўрт тарафига йўналган, ғарб томонга бир оз ўтирилган. Қалъахандақ протейхизма ва девори ҳудудлари билан 56 гектар майдонни ўраб олган. Қалъа деворининг бир участкаси ҳамда унга ёндашган учта хона (№ 2б № 3б №4) қазиб очилди, у ерда мил. авв. IV—III асрларга оид сопол парчалари топилди (III қазишма).

Қалъанинг кўшдевори 1,5—3,2 м баландликда сақланиб қолган. Ташқи деворнинг қалинлиги 1,7 м, ичкисиники — 2,1 м, отиш йўлагининг кенлиги 2,3 м. Оёқ остига хом гишт қум қоришмада терилган. Пол остидаги маданий қатлам қалинлиги 0,12—0,2 м. Йўлакнинг 1,7 м баландликдаги пахса пойдевор қисми материккача қатрон аралаш кулранг қум билан тўлдирилган.

Қалъанинг ташқи девори бўйлаб тўғри бурчакли буржлар жойлашган. Буржлар тарҳи квадрат шаклда. Қалъа девори ва буржларда шинаклар қўйилган. Паст шаҳар деворлари, афтидан, шимол-шарқий девор ўртасида жойлашган. Қалъа квадрат шаклдаги хом гишдан кўтарилган протейхизма билан ўраб олинган.

Юқори шаҳар Паст шаҳар девори контурига мос бўлиб, бутун шимолий бурчагини, майдоннинг тахминан тўртдан бир қисмини банд қилган (6-сурат). Унинг қалъа деворлари Паст шаҳар деворлари йўналишини давом эттиради. Юқори шаҳар девори Паст ша-

ҳар деворига нисбатан яхши сақланган ва бутун периметр бўйлаб кўриниб туради.

Тарҳи квадрат шаклда бўлган шахристоннинг бурчак томонлари тахминан оламнинг тўрт томонига йўналган, майдони 380 × 340 м. Девор ички йўлаги, буржлари, дарвозалари ва бошқа мудофаа элементлари борлиги қазиш ишларисиз ҳам кўриниб туради. Қалъа девори 14—15 м баландликда сақланган. Ташқи деворнинг қалинлиги 2,60 (6 м баландликда), ичкисиники — 2,50 м, йўлакнинг эни 3 м.

Юқори шаҳар қалъа деворлари уч қаватли, юқори қават очиқ бўлган (78, f-расм). Иккинчи қаватнинг отиш йўлаги биринчи қават йўлагидан ясси бостирма билан ажратилган, унинг тўсинларининг ўрни девор ва бурждан жой олган. Девор бўйлаб бир-биридан 22—23 м масофада тўғри бурчакли мустаҳкам буржлар жойлашган (80, d-расм). Бурж ички хоналари тарҳи тўғри бурчакли, ўлчамлари ўртача 3,2-370 × 4:55-4:70 м. Ҳар бир бурчақда ўлчамлари 15 × 15 м га яқин бўлган квадрат шаклдаги бурж жойлашган (7-сурат). Отиш йўлагидан буржга олиб кирадиган эни 0,80—0,90 м ли йўл келади (83, e-расм).

Қалъанинг ташқи паҳса деворлари ва буржларида шоҳмот тартибида жойлашган найзасимон шинаклар қўйилган.

Юқори шаҳарнинг тўрт дарвозаси бўлиб, улар ҳар бир девор ўртасида жойлашган. Улар пешдарвоза адаштира йўли ва буржлар билан ҳимоялангани аниқланди. Қалъа деворидаги отиш йўлаклари ва пешдарвоза адаштира йўли йўлак билан боғланган. Юқори шаҳар девори протейхизма билан ўралган. Протейхизма хом гиштдан бўлиб, ташқи қалъа деворидан 9—10 м масофада жойлашган. Қалинлиги 1,2—1,4 м, сақланиб қолган баландлиги 1,6—3 м атрофида.

Ташқи қалъа девори билан протейхизма ўртасидаги гишт билан алоҳида бўлмаларга ажратилган бўшлиқ аллювиал қум билан тўлдирилган. Қум тўшама устига бошдан оёқ хом гишт ётқизилган, усти пол сифатида хизмат қилган. Ушбу ўзига хос конструкциянинг умумий баландлиги 1,6—1,7 м ни ташкил қилади.

Қазиш ишлари жараёнида мил. авв. IV аср — мил. III асрга оид сополлар анчагина тўпланди. Бир қанча антропоморф ва зооморф ҳайкалчалар ҳам бор (91-расм).

Шаҳристон ичи эсма қумлар билан кўмилган. Бироқ энг баланд жойларда учта археологик объект аниқланиб, олдиндан А, Б ва В объект деб белги қўйилди.

А объект (VII қазишма). Юқори шаҳарнинг геометрик марказида, пешдарвоза адаштира йўли орқали ўтувчи ўқ чизиқлар кесишган

жойда шаҳарнинг энг баланд объекти — қадимғи Хоразм ҳукмдорларининг «мақбараси» жойлашган. Хом ғишдан кўтарилган иншоотнинг тарҳи тўғри бурчақли, ўртасида жанубдан кириладиган кенг хона ёки очиқ ҳовли (28 × 16 м) бўлганлигини пайқаш мумкин. Эни 5,5 м бўлган кириш йўли усти гумбаз билан ёпилган. Этақдан 4,5 м га яқин баландликда жойлашган кириш йўлига бўйи 30 м дан зиёд, эни 6 м бўлган пандус келиб тақалган. Топилмалар орасида кесик конуссимон шаклдаги тош пойустунлар бўлақлари ажралиб туради.

Б объект (X қазишма). Юқори шаҳарнинг шимоли-ғарбий бурчагида жойлашган. 1999, 2004—2006 йилларда қазиш ишлари асосан иншоотнинг ибодатхона деб белгиланган жануби-ғарбий қисмида олиб борилди. Тарҳи квадрат шаклда, ўлчамлари 60×60 м га яқинни ташкил қилган монументал иншоотнинг ҳар бир бурчагида овал тарҳли буржлар бўлган. Тўрт девор ўртасида ҳам шунга ўхшаш буржлар бўлган. Қўшдевор ўртасида бутун бинонинг атрофидан ўтган эни 2 м га яқин йўлак бўлган. Пойдевори пахса, юқори қисми йирик қолипда қуйилган хом ғиш билан кўтарилган. Объект ичида иш олиб борилган чоғда тош пойустунлар топилди.

Пойустунлар бир неча бўлак бўлиб, уч босқичли асосга кўзасимон юқори қисм ўтирган. Афтидан, устунлар бинонинг бутун девори бўйлаб кетган бўлса керак. Хоразмда бунга ўхшаш пойустунлар ахоманий сатрапнинг қуриб тугалланмаган қароргоҳи бўлган Қаль-алиқир-1 (мил. авв. V—IV асрлар бўсағасида) ҳамда Султон Увайс тоғидаги мил. авв. IV—III асрларга оид чегара қалъа бўлган Говурқалъада маълум бўлган. Ибодатхона атрофидан ўтган гумбазли йўлакнинг топилиши муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Катта майдонда қазиш ишлари олиб борилганига қарамай, ўрганилаётган объектнинг вазифаси охиригача аниқланмади. Бироқ қўлга киритилган материаллар бу ибодат билан боғлиқ ёдгорлик эканлигини тахмин қилиш имконини беради. Ёдгорликнинг Юқори (муқаддас) шаҳар тарҳи таркибидаги ўрни, монументал архитектура ва ичкарини бадий-декоратив безаш хусусиятлари унинг Юқори шаҳарнинг муҳим архитектура иншоотларидан бири бўлганлигидан далолат беради. Қадимғи Хоразмда зардуштийлик кенг ёйилганидан келиб чиқиб, ўрганилаётган архитектура объекти зардуштийликка алоқадор, бинобарин, олов маъбуди билан қай тарздадир боғлиқ бўлган, деб тахмин қилиш мумкин.

Қазиш жараёнида бино ичи расмлар ва ҳайкаллар билан безатилганлиги аниқланди. Девор сувоғи парчалари тарзидаги кўп рангли расмлар намуналари қўлга киритилди. Йўлакнинг очилган 10 м

ли қисмида бир неча қаторни эгаллаган расмлар топилди. Пастки қаторда ҳайвонлар ва, эҳтимол, уларни минган суворийларнинг тантанали юриши тасвири топилди. Юқори қаторда кишиларнинг кўкраккача тасвири туширилган бўлиб, у яхши сақланган. Кўпчиликнинг бош кийимида қуш тасвирланган. Бўйинлари соч билан ўралган, унинг учларида калтакесак тасвирланган. Бу тимсолларнинг бари расмда шоҳона ёки илоҳий қаҳрамонлар тасвирланганидан далолат беради. Ушбу расмлар келажакда илмий ўрганилса, тарихнинг кўплаб саҳифалари ҳамда қадимги Хоразмнинг кўҳна халқи санъатининг сарчашмалари очилиши шубҳасиз. Расмлардан ташқари, алебастр ва зар фольгалардан фойдаланиб безатилган лой ҳайкалчалар қисмлари ҳам топилди.

Тахмин қилинаётган ибдатхона умуман сўнги кангюй даврида бунёд этилган, деб ҳисоблаш мумкин. Унинг илк қатламлари ва иншоотлари санасини мил. авв. IV—III асрлар деб белгилаш мумкин. Бироқ сопол топилмалар таҳлили асосида иншоотнинг асосий қатламлари, мил. авв. III—II асрларга оид, деб белгиланди. Бу сана тегишли маданий қатламлардан олинган намуналарнинг радиокарбон анализи натижалари билан тасдиқланади.

В объект шаҳристоннинг жануби-ғарбий бурчагида бўлиб, хом гишдан кўтарилган девор билан ўралган ҳовлидир. Тарҳи тўғри бурчакли, жануби-шарқдан шимоли-ғарбга томон чўзилган, майдонни 90 × 37 м га яқин. Объектнинг шимоли-шарқий деворигина яхши кўринади, деворнинг қолган қисмлари қум остида қолиб кетган. Шимоли-шарқий деворда, шимоли-шарқий бурчакка яқин 8 м ча очиқ жой бўлиб, бу, эҳтимол, ичкарига кирадиган йўл бўлгандир. Кириш йўли контури қазिश ишларисиз ҳам кўриниб турган буржлар билан ҳимояланган.

Унинг ички конструкциялари ҳақида бир нима деб бўлмайди, чунки у ерда ҳали археологик ишлар олиб борилмади. Бироқ объект жойлашиши бўйича Бозорқалъа шаҳристони қалъасини ҳамда Тупроққалъа қаср иншоотини эслатади. Шунинг учун В объект Оқшахонқалъа шаҳристонининг биринчи қалъаси бўлганлиги эҳтимолини истисно этмаймиз.

2005—2006 йилларда олиб борилган иш натижаларига кўра, кўча билан қалъанинг ғарбий девори орасида шартли равишда «Юз устунли зал» деб номланган объект борлиги аниқланди. Муқаддас шаҳарнинг қалъа деворидан 18 м масофада девор кўтарилган бўлиб, унинг узунлиги 100 метрга яқин, дейиш учун асос бор. 100 × 18 м ўлчамдаги улкан хона устида 3,1—3,6 м оралиғида ўрнатилган ус-

тунларга таянган ясси бостирма бўлган. Қалъа деворида сақланиб қолган тўсинлар ўрнига қараганда, устунларнинг баландлиги 4 м га яқин бўлган. Устунлар қумтошдан тайёрланган кесик пирамида шаклидаги пойустунларда турган. Ҳисобларга кўра, зал майдонида камида юзта устун бўлган.

Шаҳристон ўлчамига кўра Ўнгсоҳил Амударёдаги бошқа барча аҳоли пунктларидан катта бўлиб, мил. авв. IV—III асрларда Оқшахонқалъа Хоразм пойтахти ҳисобланган бўлса ажаб эмас.

Биринчи қурилиш даври охирида ёнғин билан тугаган қандайдир катта, эҳтимол, ҳарбий ҳалокат натижасида бу ер ташландиққа айланган.

Афтидан, кушонлар даврида шаҳристон қайта қурилган, қалъа девори ва буржлар таъмирланган. Отиш йўлагининг пастки қаватига қумли қоришмада хом гишт терилган. Ташқи томондан қалъа деворига қўшимча девор урилган.

Гов. Оқшахонқалъа шаҳристонининг ташқи девори 1982, 1985 йилларда аниқланиб, ўрганилган. Ушбу археологик объект 1995 йилда муфассал ўрганилиб, илмий тавсифланган. Оқшахон шаҳристонининг топографик тасвирини асбоблар ёрдамида яратиш жараёнида деворнинг тарҳини 900 м масофада белгилаш ҳамда у яна давом этганини аниқлаш мумкин бўлди. Бундан ташқари, девор конструкциясини ўрганиш мақсадида траншея очилди (IV, 1-қазишма). Оқшахонқалъа шаҳристони атрофини кейинги йиллардаги текшириш жараёнида деворнинг янгидан-янги қисмлари топилди (14 а-рasm; 8-сурат).

2003 йилда, ташқи деворнинг Оқшахонқалъа шаҳристони шимол-ғарбий бурчагининг бурждан ғарбдаги қисмини текшириш чоғида деворда шинаклар бўлганлиги аниқланди. 2004 йилда яна бир траншея очилди (IV, 3-қазишма). Бундан ташқари, 2004 йилдаги дала мавсумига умуман қадимги Тошхирмон воҳаси ва, жумладан, Оқшахонқалъа ташқи деворини археологик ўрганишни давом эттириш учун сунъий йўлдошдан суратга олиш приборларидан фойдаланиб, космик суратга олиш ҳамда дистанцион зондаш маълумотлари (ДЗМ) материаллари жалб қилинди (Ягодин, Ходжаниязов, Статов, 2005. Барханлараро пастликларда деворнинг ташқарига чиқиш жойи GPS ёрдамида қайд этилди. Муайян географик координаторлар маълумотлар базасига киритилди ҳамда космосдан олинган суратга ва картографик материалларга қўйилди. Бу мақсадда ESPI фирмасининг дастурий таъминоти (ArcView) дан фойдаланилди. Қадимги иншоотларнинг макондаги ҳолатини картография қилиш учун геоинформатика методларидан фойдаланиб, ташқи деворнинг сақланиб

қолган қисми узунлиги, конфигурацияси, айрим конструктив хусусиятлари ва тахминий вақти аниқланди.

Ташқи деворнинг кўп қисмини қум босганлиги девор конфигурациясини тушуниш ва унинг сақланиб қолган қисмлари тарҳини чизишни қийинлаштирарди. Бу муаммоларни ҳал қилиш учун космик суратлар ва глобал суратга олиш тизими (GPS)дан фойдаланилди. Жойнинг рақамли моделдан ва натура маълумотларидан фойдаланиб, ушбу археологик объектнинг маконда жойлашувини кўриш мумкин бўлди. Натижада девор умумий узунлигининг 3 км дан зиёд қисми чизигини дешифровка қилиш ва уни космик суратга киритиш имкони юзага келди.

Девор баланд бўлмаган тупроқ ғов сифатида чўзилиб ётарди ҳамда Қозоқлиётган шаҳристонидан ғарбда ва, айниқса, ундан шарқда, ҳозирча деҳқончилик мақсадида ўзлаштирилмаган ерларда, катта масофада сезилиб турарди. Бу жойда девор деярли бутунлай текисланиб кетган, ҳамма ерда қум остида қолган ва айрим участкалардагина кўзга ташланарди. Баъзи жойларда у жуда аниқ кўтарилиб туради, баъзан кўринмай ҳам кетади, фақат рангига кўра ажралиб туради. Девор атрофга қараганда бирмунча тўқ рангда. Кўп қисми силжувчи ёки ўсимлик туфайли бирмунча зичлашган қум остида қолган. Ғарб томонда девор катта барҳан остида қолиб, унинг ортидан маҳаллий аҳолининг хўжалик фаолияти оқибатида кўҳна обидалари йўқолиб кетган ўзлаштирилган ерлар бошланади.

Оқшахонқалъа ташқи деворининг конструктив хусусиятлари тўғрисида маълумот девордан кўндалангига қазилган икки траншеяни ҳамда деворнинг ташқи юзасини текшириш натижасида қўлга киритилган материалларни ўрганиш орқали олинди.

Траншея қазилганда девор хом ғиштдан кўтарилгани аниқланди. Деворнинг қалинлиги 2,8 м бўлиб, 0,50—0,55 м дан 1 м гача баландликда сақланиб қолган. Девор чуқурлиги 20 см гача бўлган слюдали майда, кулранг кўтарма қум устига қўйилган. Ундан қуйида қалинлиги 50 см гача бўлган агроирригацион қатлам ётади. Траншеядан ўн метр ғарбда IV, 3-қазимда юзада девордаги шинаклар аниқланди. Деворнинг 23 мертли участкасида бир-биридан 1,8 м дан 2,3 м гача масофада жойлашган 15 та шинак қайд этилди. Шинакларнинг қуйи қисми сақланган бўлиб, ўлчаш натижасида улар тўғри очилганлиги ва эни 0,2 м бўлиб, горизонтал асосга эгаллиги маълум бўлди.

Оқшахонқалъа ташқи деворининг қурилиши, агар биз таклиф қилган сана тўғри бўлса, мил. I асрда «Хоразм эраси» жорий этили-

ши билан бир вақтга тўғри келади. Буни тадқиқотчилар ҳокимият тепасига янги сулола келганлиги, Тупроққалъада Хоразмшоҳларнинг сиёсий мустақилликка эришганлиги тимсоли бўлган қароргоҳи қурилиб, Жанубий Орол бўйида ягона давлат тикланиши ва мустақамланиши билан боғлашади (ТКД, 1984,6 287-бет). Афтидан, Хоразмнинг қадимги пойтахти тикланиб, муҳофаа девори билан ўраб олинishi ҳам шу даврга тўғри келган.

Девкесган шаҳристони Кўҳна Урганчдан 60 км ғарбда, Устюрт платоси жануби-шарқий чуқурлигидаги тор бурун чеккасида жойлашган (50-расм). Шаҳристон тарҳи тўғри бурчак шаклда, 260 × 730 м ўлчамда. Тор бурун чеккасида жойлашганлиги учун ҳам шаҳар жанубий ва шарқий томондан табиий равишда чуқурлиги 30 м ли тик жарлик билан ҳимояланган. Қолган икки томондан бевосита жарга туташадиган зўр қалъа девори билан муҳофазаланган. Шаҳар деворлари ғарб ва жануб томонга оғиброқ деярли олам тарафларига йўналган. Шаҳар девори тик жарликнинг ҳозирги юзасидан 5—8 м кўтарилиб турибди, бир қисми 5—10 м ли энли ғов сифатида сақланиб қолган. Девор бўйлаб бир-биридан 5—28 м масофада жойлашган тўғри бурчакли, икки қаватли, бурчакларида эса квадрат шаклдаги буржлар бўлган (№1 ва 8-буржлар).

Қалъага шарқий девор ўртасидаги икки бурждан иборат пешдарвоза иншооти билан ҳимояланган жойдан кирилган (60-расм). Шаҳарга жануб томондан пандус орқали кириладиган жой ҳам бўлган. Узунлиги 150 м бўлган пандус тик жарликка нисбатан перпендикуляр жойлашган. Пандуснинг эни 2—3,50 м, нишаби 35—40°. Чеккалари кўтарилган шимолий ва шарқий девор бўйлаб хандақ ўтган. Хандақнинг эни 10—12 м, чуқурлиги 2,50—3 м.

Шаҳарнинг жануби-ғарбий бурчагида қалъа жойлашган (52, 10-расм). Қалъа тарҳи тўғри бурчакли, ўлчамлари 100 × 75 м. Ғов тарзидаги девори ва (шимоли-шарқий) бурчак буржларининг туртиб чиққан жойлари кўриниб турибди. Қалъага шарқий девор ўртасидан кирилган. Қалъа ичида тик жарликнинг устида қандайдир бино бўлиб, унинг ғарбий ва жанубий деворлари 38-40 × 39-42 × 9-11 см ли квадрат хом ғиштдан кўтарилган. Девор юзаси эни 2,50 м ли тўғри қиррали пилястр билан бўлинган.

Е. Бижанов томонидан 1963 йилда 5-бурж ичида қазилган шурф материккача етиб борган (55 а, в-расм). Материкдан 4 м юқорида хона поли бўлиб, унда гулханлар изи ва деворда қурум борлиги аниқланган. Поддан 1 м юқорида найзасимон шинаклар бўлиб, улар ён деворларда иккитадан, олд томонда учта. Ён деворлардаги ши-

наклар девор юзасига нисбатан 45° бурчак остида, олд томондагилари эса — ўртадагиси тўғри, икки ёндагиси ён томонга қиялатиб жойлаштирилган. Шинак эни 0,15 см, баландлиги 0,50 м, оралиғи эса 1—1,20 м. Шимолий деворда материкдан 3,30 м баландликда тешиклар бўлганлиги аниқланди, улар, эҳтимол, бурж хоналари биринчи қавати тўсинларининг ўрни бўлиши мумкин. Бурж, бошқа буржлар сингари, уч томондан 37-40 × 38-41 × 9-12 см ли хом ғиштдан терилган девор билан ўралган, натижада ён деворлардаги шинаклар беркилиб қолган.

Объект юзасида ўтказилган тозалаш ишлари, траншея ва шурф қазиш натижасида ёдгорлик юзасидан кўп миқдорда сопол материал тўпланди. Сопол асосан етти гуруҳга бўлинади, ундан иккитаси антик даврга — мил. авв. IV—III асрлар — мил. IV асрларга оиддир (102-расм). Биз ўтказган текшириш натижалари шаҳристон ривожланишининг қуйидаги схематик тарихини аниқлаш имконини беради. Биринчи давр Девкесганнинг уч томонига девор олиш билан боғлиқ. Девор пахсадан бўлиб, устига квадрат шаклдаги (39-41 × 40-42 × 9-12 см) хом ғишт терилган. Ғишт жуда пухта терилган. Ғиштларга тамға босилган. Девор билан бирга, унга боғлаб, худди шундай хом ғиштдан бир-биридан 25—27 м масофада жойлашган тўғри бурчакли буржлар ҳам кўтарилган. Истеҳком бурчаклари квадрат тарҳли буржлар билан кучайтирилган. Кириш йўли пешдарвоза иншоотлари (№ 4—5-буржлар) билан ҳимояланган. Деворий буржларнинг ҳаммаси, афтидан қалъа девори ҳам, икки қаватли бўлган кўринади. Бутун периметр бўйлаб деворлар орасида эни 1,7 м ли берк йўлак бўлган, у тўсинлар билан ёпилган, шинаклар қўйилмаган. Деворнинг тепасида, берк йўлак устида найзасимон шинаклар бўлиб, уларнинг орасидаги масофа ўртача 1,60 м. Буржлардаги шинаклар икки қатор бўлган, пастки қатордагилари найзасимон қилиб, тепа қатордагилари эса тўғри очилган, ўзаро шоҳмот тартибида жойлашган. Шинаклар шундай жойлашганлиги туфайли қуролни ишлатиш радиуси анча кенгайган. Қия шинаклар тизими ҳам бунга кўмаклашган. Эҳтимол, қалъа ҳам шу даврга тааллуқли бўлса керак.

Иккинчи қурилиш даврида ҳарбий истеҳкомлар жиддий қайта қурилган. Шаҳристоннинг шимолий ва шарқий тарафларидан янги қалъа девори кўтарилди, натижада буржларнинг туртиб чиққан жойи камайди, ён деворлардаги шинаклар қисман беркитилди, отиш йўлаклари алоҳида берк бўлакларга айланиб қолди. Шаҳристоннинг шимолий деворида ярим овал шаклдаги янги буржлар қурил-

ди, аввалги буржлар ўзининг дастлабки функциясидан маҳрум бўлди. Бунда янги буржлар шимоли-шарқий бурчақдан яримдоирагача — сегментгача биринчи давр буржлари орасидан жой олди ва эскиларини ўзига хос контрфорс (ғишт тиргович)га айланиб қолди. Қолган жойларда эса ярим овал конструкциялар биринчи давр буржларига тираб қурилди. Натижада янги буржлар чўзиқ ярим овал шакл касб этди. Бурчак буржлари ҳам шаклан ўзгариб, «қалдирғочдуми» шаклини олди. Шаҳристон, шунингдек қалъа ҳам ғарбий қалъа девори юзаси бўйлаб қалинлиги 1 м ли девор билан қопланди. Иккинчи даврда фақат бетига тамға босилган хом ғишдан (38-42 × 39-42 × 9-12 см) қурилиш материали сифатида фойдаланилди. III аср охири IV аср бошида шаҳристон таназзулга юз тутди (Ягодин, Ходжаниязов, 1986, а, 111—149-бетлар).

Аёзқалъа комплекси. Султон Увайс тоғининг шарқий тармоқлари ёнидан учта қалъа харобалари жой олган бўлиб, улар тартиб билан белгиланган (9-сурат). Баланс тепалик устида жойлашган Аёзқалъанинг ўзи 1-рақам билан белгиланган. Аёзқалъа-1 тепалигидан жанубдаги баланс бўлмаган дўнглиқда жойлашган қаср Аёзқалъа-2 деб белгиланган. Аёзқалъа-2 дан 250—300 м масофада текисликда жойлашган хароба эса Аёзқалъа-3 деб белгиланган (Толстов, 1941, 171-бет).

Аёзқалъа-1 шаҳристони девон даврига оид мрамар аралашган оҳактош тўшалган тепалик устидаги текисликда жойлашган. 100 м гача кўтариладиган тепалик Султон Увайс тоғининг давоми ҳисобланади.

Ёдгорлик ўлчамлари 182,5 × 152 м бўлиб, тўғрибурчак шаклида, олам тарафларига қаратиб қурилган (26-расм). Қўшдевор заранг қатлам (материк) устига кўтарилган ва айрим жойларда 10 м дан зиёд баланслиқда сақланиб қолган. Ташқи деворнинг қалинлиги асосида 2,4 м, ички деворники — 1,7—2,1 м.

Девор ўлчами 37-41 × 37-41 × 10-13 см бўлган хом ғишдан қурилган, ғишт лойга терилган. Ора-сира 32 × 32 × 10, 34 × 34 × 12 ва 46 × 11 см ли ғишлар ҳам кўриниб қолади. Ғишларда икки ёндош чизиқ ва битта думалоқ шаклдаги тамға учрайди. Деворлар орасида бутун периметр бўйлаб эни 2,5 м ли ёпиқ йўлак бўлиб, шинаклар ва, афтидан, ёруғлик туйнуқлари ҳам йўқ, тўртбурчак гумбаз билан ёпилган. Баланслиги — 1,87 м (10-сурат).

Кириш жойи қалъанинг жанубий деворида бўлиб, шарқий деворда ўтиш жойи бўлган тўғри бурчак шаклидаги пешдарвоза иншооти билан ҳимояланган. Пешдарвоза иншоотига кириш жойи бир-

биридан 4,4 м масофада жойлашган тўғри бурчак шаклидаги икки бурж билан мустаҳкамланган.

Истеҳком шарқий ва ғарбий деворларда бир-биридан 13,8 м масофада, шимолий деворда эса 11,5 м масофада жойлашган ярим эллипс шаклидаги буржлар билан кучайтирилган (80, с-расм). Қалъанинг тўрттала бурчагида буржлар айри «қалдирғочдуми» шаклида жойлашган. Ҳамма буржлар девор юзасига тираб қурилган.

Гумбазли берк йўлак устидаги девор юқорисида бир-биридан ўртача 1,5 м масофада найзасимон шинаклар қўйилган.

1965 ва 1968 йилларда шимолий девордаги (шимоли-шарқий бурчакдан ҳисоблаганда) учинчи-олтинчи буржлар яқинида, ғарбий девордаги жануби-ғарбий буржлар ёнида, пешдарвоза ва жанубий девордаги икки бурж ёнида қурилиш учун тахлаб қўйилган кўп миқдордаги фиштлар топилди.

Пешдарвоза иншоотига кириш жойининг шимолий томонида, ўтиш жойига урилган девор сувоғида бир қаторда уч белги ва унинг устида бир белги қўйилган. Белгилар лойга 2—3 мм чуқурликда тиф билан тилиб битилган. Ёзув устидаги белгини В.А. Лившиц «устанинг», қурилиш бошлиғининг тамғаси, деб ҳисоблашга мойил. Тамға хоразмча «юмшоқ», «мулойим», «лозим даражада қаттиқ эмас», «мустақил эмас», деб ўқилади.

Ёзув, афтидан, дарвоза девори ичидаги «етарлича мустаҳкам қурилмаган», шунинг учун қурилиш пайтидаёқ уриб юборилган гумбазли хонага тааллуқли бўлса керак. «Уста» бажарилган ишдан мамнун бўлмаган бўлса керак, шунинг учун иш тугагач, унга белги қўйган.

Қалъа марказида, ҳовлида 5 м чуқурликдаги ўра мавжуд. Бу ерда, эҳтимол, қудуқ бўлган. Қалъа мил. авв. IV—III асрларда қурилган деб ҳисобланади. Башарти шундай бўлса, ёзув истеҳком қурилган даврга оид бўлади. Мил. авв. IV—II асрларга оид жез пайкон, мил. авв. IV—III асрларга тааллуқли териб олинган сопол парчалари қалъани мил. авв. IV—III асрларга оид деб ҳисоблаш имконини беради (Манылов, Ходжаниязов, 1981, 39-бет).

Аёзқалъа-3. Қорақалпоғистон Республикаси Эликқалъа тумани ҳудудида жойлашган. Шакли параллелограммга ўхшаш, майдони 4 гектар (260 × 180 м) га яқин. Томонлари олам тарафларига қараган (43-расм). Ёдгорликнинг ички деворларида, шунда ҳам айрим жойларда асос (цоколь) устида хом фишт (40-42 × 40-42 × 11 см) тахламлари сақланиб қолган. Пахса асос сунъий қум «ёстиқ» устига қўйилган. Ёстиқ баландлиги 15—20 см. Ташқи девор қалинлиги асосда 3,20 м, ички деворники 2,10 м, йўлакнинг эни 2,70 м. Қалъа девор-

лари бутун периметри бўйича тўғрибурчак шаклдаги буржлар билан мустаҳкамланган. Буржларнинг эни 8—9 м бўлиб, улар ҳар 21—22 м да жойлашган. Қалъа бурчакларида тарҳи квадрат шаклда, ўлчами 11×11 м бўлган буржлар жой олган. Шаҳристонга кириш йўли жанубий девор ўртасида бўлиб, 13×13 м ўлчамдаги пешдарвоза истеҳком билан ҳимояланган. Адаштирма йўлга кириш жойи ундан 9 м жанубда жойлашган бир деворий бурж билан кучайтирилган.

Қалъанинг ички майдонига ҳеч нарса қурилмаган. Шимоли-шарқий бурчакка яқин жойдагина, шимолий девор ёнида ўлчами 49×59 м бўлган, тарҳи тўғри бурчак шаклидаги мустаҳкамланган бино қолдиғи бор. У ғарб-шарқ йўналишида ястанган, марказидан йўлак билан хочсимон шаклда деярли бир хилда тўрт қисмга бўлинган. Бино уч томондан йўлакки, ўртасида тарҳи тўғрибурчак шаклдаги бурж бўлган девор билан ўраб олинган, шимол томонда эса шаҳристон деворига тақалган. Ташқи девор қалинлиги 1,65 м, ичкисиники — 1,50 м, йўлакнинг эни 1,90 м. Буржлар ташқарига 3,70 м туртиб чиққан, эни 5,35 м, хона квадрат шаклда, ўлчами 2×2 м.

1939 йилда С.П. Толстов томонидан бинода олиб борилган тадқиқотлар унинг асоси ўзига хос структурага эгаллигини аниқлаш ва кушонлар даврига оид, деб ҳисоблаш имконини берди (Толстов, 1940, 75-бет; 1948, 107-бет). Қўлга киритилган янги материалларга асосланиб, Аёзқалъа-3 нинг, энг аввало, бурчакдаги бинонинг барпо этилиш даврини мил. авв. V—IV асрларга ёки IV асрга тааллуқли, деб ҳисоблаш мумкин. Акс ҳолда шаҳристон шимолий девори тўғри чизигининг силжиши ва бинонинг унга тақалиши сабабини ҳамда кеч архаик даврга оид ва қанҳа сополари унга қаердан тушиб қолганини изоҳлаш мушкул бўлади (93-расм) (Ходжаниязов, 1982 а, 18—23-бетлар; 1987, 102—105-бетлар). Стационар археологик қазилар даврида ҳам бинонинг санасини шундай белгилаш ўз тасдиғини топди (Болелов, 1998, 117—134-бетлар).

Тошхирмон. Қорақалпоғистон Республикаси Беруний тумани ҳудудида, Оқшаҳонқалъа шаҳристонидан 6 км жануби-шарқда жойлашган. Ёдгорлик шимолдан жанубга қараб чўзилган 100×150 м га яқин ўлчамли дўнглиқдан иборат (44, 45-расмлар). Баландлиги 3—5 м. Бу — йигирмадан зиёд ҳар хил хоналардан иборат бўлган кўп хонали иморат. Тўғри бурчакли ҳовли ёки зал (20×16 м) ва унинг жануби-ғарбий томонидаги учта катта хона (10×15, 8×15 ва 8,50×18 м) контури яхши кўриниб туради. Шунингдек, яна майдони кичикроқ (4×5,30; 4,50×7,50; 5×7,6×9,50; 3,50×13,8 м) бир нечта

хона ва иккита йўлак (2,8 × 20,1; 40 × 15 м) мавжуд. Қурилиш материаллари сифатида хом гишт ишлатилган. Марказий ўринни эгаллаган зал ўлчами 40-43 × 40-43 × 13-14 см бўлган хом гишдан қурилган. Гишларга бир ёки икки ёндош чизиқлар кўринишидаги тамға босилган. Қолган хоналарда, афтидан ўлчами 46-32 × 24-24 см бўлган, ҳеч қандай тамға босилмаган тўғрибурчак шаклдаги хом гишт ишлатилган. Деворлар 1 м дан 1,5 м гача қалинликда бўлган.

Деворга урилган гишт ўлчами, сопол хусусиятлари, топилган тош архитектура деталлари ва сопол идишларнинг бўлаклари (96-расм) Тошхирмонни кеч архаик ва қанҳа даврларида мавжуд бўлган истеҳкомли манзилгоҳ қолдиқлари, деб тахмин қилиш имконини беради (Ходжаниязов, 1986, 24—27-бетлар; 1995, 111-бет).

Катта Айбуйирқалъа. Шуманай қишлоғидан 41 км шимоли-ғарбда, Устюрт платоси жарлиги ёнбағрида жойлашган. Шаҳристон майдони 10 гектарга яқин, тарҳи нотўғри тўртбурчак шаклида, шарқдан ғарбга қараб чўзилган (7-расм). Уч томонидаги девор сақланиб қолган. Шарқий деворнинг узунлиги — 120 м, шимолий девор — 412 м, ғарбий девор — 260 м. Қалъанинг жарликка тақаладиган жануб томонида гишт терилган жойлар учрайди, у қалъа деворидан кўра кўпроқ тўсиққа ўхшайди. Протейхизма ва эни 3 м бўлган девор ёки хандақ сезилиб туради (Мамбетуллаев, 1978; 1990). Шаҳристонга кириш йўли шимоли-ғарбий бурчакдан жанубда, қалъанинг ғарбий девори ўртасида жойлашган, пешдарвоза иншооти билан ҳимояланган. Ёдгорлик хронологияси ва стратиграфияси бўйича асосий маълумотлар 1-қазиишмада олинган ва мил. авв. V—IV, IV—III, мил. I—III асрларга оид, деб белгиланган (Мамбетуллаев, 1978; 1990, 92—131-бетлар; 1994, 14-бет).

Қазииш ишлари натижасида Катта Айбуйирқалъа дарвозаси стратиграфияси ҳамда конструкцияси аниқланди (82, г-расм). Адаш-тирма йўл мавжуд бўлган вақтни қалъа деворига нисбатан синхрон равишда қуйидаги даврларга бўламиз.

Биринчи қурилиш даврида қалъа девори кўтарилган, унинг қалинлиги асосида 6,50—8,40 м га етади (59, а-расм). Пахса асосга хом гишт терилган. Буржлар бўлмагани учун ён томондан шинаклар ёрдамида ҳимоя қилинган. Шаҳристон периметри бўйича уч томондан асосий девордан 1,30—3,90 м масофада қочиб турадиган протейхизма билан ўраб олинган. Истеҳкомга кириш жойи яқинида девор асосининг қалинлиги 7 м га етади ва тепага қараб торайиб бориб, 3 м баландликда 5,30 м га тенглашади. Дарвозанинг эни 3,20 м. Тарҳи тўғрибурчак шаклида бўлган пешдарвоза адаштирма йўлининг ўлча-

ми 17 × 23 м. Қалинлиги 1,80 м бўлган девор аралаш усулда кўтарилган: қуйида уч қатор хом ғишт (40 × 40 × 10 см), сўнг қаторининг баландлиги 0,60—0,70 м бўлган пахса урилган. Девор олди хандақ ва протейхизма пешдарвоза иншоотини айланиб ўтган, уларнинг жанубий қисми сақланиб қолмаган. Адаштирма йўл деворидан 4 м масофада хом ғишдан (40 × 40 × 10 см) кўтарилган протейхизма 0,40—0,50 м баландликда сақланиб қолган, қалинлиги 0,90 м (59, с-расм). Шаҳристон мавжуд бўлган кейинги босқичда ҳам қудратли истехком-қалъалигича қолган. Бу даврда ҳам адаштирма йўлга аввалгидек кирилган. Тархдаги ягона ўзгариш — тош терилгани ҳисобига адаштирма йўл девори қалинлашган. Учинчи даврда шаҳар девори ташқи томондан хом ғишт билан ўралган, аввалги девор таъмирланган. Шаҳар дарвозаси реконструкция қилинган, отиш йўлаги бўлган янги адаштирма йўл (30 × 27 м) қурилган (59, в-расм). Ташқи деворнинг қалинлиги 3 м, ичкисиники — 2,50 м, йўлақлар эни — 3 м.

Пешдарвоза иншоотини қазиш давомида қўлга киритилган топилмаларнинг асосий қисми шаҳристоннинг антик қурилиш даврларига, яъни мил. авв. V—IV, IV—III ва мил. I—III асрларга мувофиқ келадиган сополлардан иборат (98- расм).

Биринчи давр пешдарвоза адаштирма йўли тарх-архитектура ечимига кўра аниқ ўйлаб бажарилган тўғрибурчак шаклидадир. Қазиш чоғида аниқланган мудофаа иншоотлари элементлари бу адаштирма йўл илк антик даврдаги Жанубий Хоразм ёдгорликларининг илгари ўрганилган пешдарвоза адаштирма йўлларига кўп жиҳатдан ўхшашлигидан далолат беради. Шунга қарамай, Катта Айбуйирқалъанинг биринчи давридаги пешдарвоза иншоотлари қурилиш техникасида айрим фарқли жиҳатлар борлиги кўринади. Унинг энг муҳим хусусиятларидан бири — антик Хоразм ҳарбий истехкомларининг энг муҳим элементи бўлган отиш йўлагининг йўқлиги. Бироқ кейинги босқичларда бу бўшлиқ тўлдирилган.

Хива — Ичан қалъа. Майдони 26 гектар бўлган бу шаҳар чўзиқ тўғрибурчак шаклда (10-расм). Пахса асос устига ғишдан қўш девор кўтарилган. Девор буржлари тўғрибурчак шаклда, қалъа бурчакларида эса квадрат шаклда бўлган. Қалъа девори тизими бутун периметри бўйлаб асосий девордан 4,30—8,50 м қочиб турган протейхизма билан ўралган. Шаҳар атрофидан кенг хандақ қазилган. Кўҳна қалъа мил. авв. V—IV асрлар охири, IV—III асрларда шундай кўринишга эга бўлган (Мамбетуллаев, 1992; 1994, 7—8-бетлар).

1985 йилда шаҳристоннинг жануби-шарқий бурчагида қазиш ишлари олиб борилди ва у «III қазишма» деб белгиланган. Бу ерда ҳам,

I ва II қазиишмалардаги каби, Хива шаҳри девори ҳамда буржининг қадимги бўлаги топилди.

Тарҳи тўғрибурчак шаклда, ўлчами 5 × 7,50 м бўлган бурж Ичан қалъанинг жануби-ғарбий бурчагидан шимолда жойлашган (60, а, в-расм). Шимолий, шарқий ва жанубий деворларнинг сақланиб қолган баландлиги 7 м га етади, ғарбий деворники 1 м. Бурж, афтидан, қалъа девори билан конструктив жиҳатдан боғланмаган, балки унга тақаб қурилган. Тарҳи тўғрибурчак шаклдаги хона (3 × 2,30 м) асос-гача қум қоришмада хом гишт териб кўтарилган (62-расм). Гишт ажратилганда хонада, материк қатламда мил. авв. 1 минг йиллик ўрталарига оид сопол парчаси чиқди.

III қазиишмага кўра, мил. авв. V—IV асрлар бўсағасида Ичан қалъанинг энг қадимги қалъа девори шаҳарнинг кейин қурилган деворига қараганда бирмунча ичкаридан ўтгани маълум бўлди. Қалъа девори тарҳи тўғрибурчак шаклда, бир-биридан 22—27 м масофада жойлашган буржлар билан кучайтирилган. Стратиграфия маълумотларига кўра, буржлар I—III асрларда реконструкция қилинган. Бунда ташқаридан буржга тақаб қалинлиги 1 м ли қўшимча девор кўтарилган, хона қум устига терилган 6 қатор хом гишт (41-43 × 41-43 × 10-13 см) билан тўлдирилган. Бу гиштарнинг деярли ҳаммасига тамға босилган (77, 22, 39, 46, 64-расмлар).

Катта Гулдурсун. Шаҳристон Қорақалпоғистон Республикаси Эликқалъа тумани ҳудудида жойлашган. Унинг тарҳи нотўғри тўртбурчак шаклида, ўлчами 350 × 230 м, бурчаклари билан олам тарафларига йўналган (12-расм). Кириш жойи жануби-шарқий деворнинг ўртасида бўлиб, тарҳи тўғрибурчакли пешдарвоза адаш-тирма йўл билан ҳимояланган. Антик даврга оид ташқи девор ва буржлар айрим жойларда 13—15 м баландликда сақланиб қолган. Уларнинг цоколь қисми пахса, ундан тепаси эса 40 × 40 × 10-12 см ўлчамли хом гишт. Деворда бир-биридан 1,52—1,90 м масофада шоҳмот тартибида жойлашган шинаклар бўлган. Шинак тешигининг кириш томони эни 20—23 см, баландлиги 62—68 см. Шинак бостирмасидаги гиштга битта ва иккита параллел чизиқ тарзидаги тамға босилган (77, 18, 30, 55, 59-расмлар). Териб олинган материалдан келиб чиқиб, қалъа, эҳтимол, хоразмшоҳлар даврида юзага келган, деб белгилаш мумкин. Қалъани қайта қуриш пайтида антик отиш йўлагининг ички девори бузиб ташланган, ташқи деворига тақаб пахса урилган (25-сурат). Оқибатда шинаклар қалъа ичига қараган бўлиб чиқади (Ходжаниязов, 1982, 52—53-бетлар; Ходжаниязов, Маньолов, 1983, 470-бет).

Кичик Қирққизқалъа Қорақалпоғистон Республикаси Элик-қалъа туманидаги Бухан Мерей ширкат хўжалиги ерларида жойлашган (11-сурат). Қалъа истехкоми ҳар хил тарҳга эга бўлган, бир-бирига ёндашган икки — ғарбий ва шарқий қисмдан иборат бўлган (22-расм). Ғарбий қисм шарқдан ғарбга қараб чўзилган, бўйи 80 м, эни 70 м бўлган нотўғри доира шаклига эга. Доира 38-40 × 38-40 × 10-12 см ўлчамли хом гиштан кўтарилган қўшдевор билан ўраб олинган. Ташқи деворнинг эни (иккинчи қатор шинаклар баландлигида) 1,60 м, ичкисиники — 1,40 м, йўлакники — 2 м. Ташқи девор асосга томон 78—80° нишаб (78, d-расм).

Қалъанинг ташқи деворидан бутун периметри бўйлаб икки қатор найзасимон шинаклар қўйилган (79,с-расм). Шинакларнинг ўқи ва уларнинг қаторларидаги оралиғи бир-бирига мос келмайди. Пастки қатордаги шинаклар орасидаги масофа — 1,25—1,30 м, юқори қатордагилари ораси эса 1,90—2 м. Биринчи қатор шинаклар полдан 0,80 м баландликда жойлашган. Уларнинг эни 20—24 см, кириш туйнуғи баландлиги 50 см, чиқишиники — 1,45—1,50 м. Шинаклар сомонсувоқ қилинган.

Кириш жойи шахристон ичида шарқий томонда, девор чизигидан анча ичкарида, 10 м га яқин йўлак ҳосил қилган ҳолда жойлашган. Деворида бир-биридан 1,25—1,35 м масофада шинаклар жойлашган.

Қалъанинг шарқий қисми овал қисмига (56 × 50 × 120 м) тақалган сегментдан иборат бўлган. Девор асосан ювилиб кетган, баъзи жойларда тагигача ювилиб кетган ғов ҳолига келиб қолган. Деворнинг қалинлиги 3 м га яқин, пахсадан урилган. Қалъа бурчакларида ва қалъа жанубий деворининг ўртасида жойлашган ташқи дарвозалар ёнида, унинг овал ва сегмент қисмлари бир-бирига яқинлашган жойда буржлар қурилган. Бурж 7 м га яқин баландликда сақланиб қолган, хоналари йўқ; у тупроқ уюми бўлган баланд пахса асосдан иборат бўлган (1 м га яқин баландликда сақланиб қолган).

Кириш йўли конструкцияси бу ерда ҳам ўзига хос ечимда бажарилган. Унинг жанубий девори, овал қисмига 8,50 м етмасдан, ўтмасбурчак тарзида шимолга бурилади ва 9 м узунликда, эни 8,50 м ли кириш йўлини ҳосил қилган ҳолда кўзга ташланиб туради. Шахристонга узунлиги 50—60 м, эни 3—4 м бўлган дўнгликнинг жанубий ёнбағрида жойлашган табиий пандус орқали кирилган.

Бевосита йўлак поли устида ҳамда шурфнинг материк усти қатламида ётган маданий қатламда мил. авв. IV—III асрларга оид сопол материал аниқланган (88-расм). Сополдан ташқари тош ядролар,

урчуқбоши, митти идишлар, сих тагликлари ва идиш занглари, маҳаллий кулранг мрамрдан ясалган лаганлар ҳам бор.

Кузатишлар натижасини жамлаб, ёдгорлик девори системасини ва уни даврлаштиришни реконструкция қилиш мумкин. Биринчи босқич шаҳристоннинг ярим овал қисми қалъа деворлари қурилган вақтга мос келади. У мил. авв. IV—III асрларда деҳқончилик ерларини ҳимоя қилиш учун қулай стратегик пунктдаги чегара қалъаси сифатида барпо этилган. Ўша вақтда қалъада, Хоразмнинг бошқа кўпгина шаҳарларида бўлгани каби, икки қаватли отиш йўлаги бўлган ва у, эҳтимол, гумбаз бостирмали бўлгандир. Қалъа деворининг ҳар бир қаватида найзасимон жанговар шинаклар қўйилган.

Милоднинг бошида, афтидан, қалъа деворини тиклаш ва мустаҳкамлаш борасида иш олиб борилган. Отиш йўлагининг пастки қавати қурилган. Шаҳристоннинг сегментсимон қисми ҳам шу даврда бунёд этилган. Афтидан, унинг юзага келиши қалъанинг чегара пункти сифатидаги аҳамияти ошиб боргани билан боғлиқ бўлса керак. Қалъанинг иккала қисми овал истехкомнинг шарқий девори ўртасида реконструкция қилинган дарвоза орқали туташган бўлса керак. III аср охири — IV аср бошида шаҳристон, эҳтимол, сув етишмаслиги туфайли бўшаб қолган (Гулямов, 1957б, 109-бет; Ходжаниязов, 1982а, 24—32-бетлар; 1985, 87-бет; 1990, 82—91-бетлар).

Қўррошинқалъа. Қорақалпоғистон Республикаси Эликқалъа тумани худудида жойлашган (12-сурат). Шаҳристон бурчаклари олам тарафларига йўналган 132×89 м ўлчамдаги тўғри бурчак шаклида (25-расм). Қўшдевор материк қатлам устига қурилган ва айрим жойларда 14—16 м қалинликда сақланиб қолган. Ташқи деворнинг қалинлиги асосида 2,35 м, ичкисиники — 2—2,20 м. Отиш йўлагининг эни 2,35 м. Ташқи девор асосга қараб 85° нишаб қилиб кўтарилган.

Деворнинг қуйи қисми материкдан 1,52 м баландликда пахсадан кўтарилган, кейин лой қоришмада хом фишт ($40-41 \times 40-41 \times 10-11$ см) терилган. Фиштга битта, иккита параллел чизиқ ёки кесилувчи тўғри ёхуд эгри чизиқлардан иборат тамға, ҳатто бармоқ ҳам босилган (77, 2, 17, 29, 38, 43, 50, 56, 58, 63, 67, 68-расмлар).

Қалъа девори узун томонда учтадан, қисқа томонда биттадан бурж билан кучайтирилган (бурчак буржлари бундан мустасно). Улар тўғри бурчакли ва ярим овал шаклда ишланган. Ҳар бир девордаги буржлар оралиғи ҳар хил. Шимоли-шарқий деворда улар бир-биридан 27—37 м масофада, жануби-шарқий деворда эса 6—31 м масофада жойлашган. Уларнинг эни 6,80—8,40 м бўлиб, 7,60—8 м туртиб чиққан.

Бурчакларни ҳимоя қилиш учун ҳар хил комбинациялардан фойдаланилган: шинаклар қиялатиб қўйилган, буржлар қўшалок ва якка қурилган (13-сурат: 81, b, c, i-расм). Қалъа деворида, буржларда шинаклар ва дарча ўринлари қолдирилган.

Кириш жойи жануби-шарқий деворнинг ўртасида бўлиб, тўғри бурчак шаклидаги 10,90 × 19,80 м ўлчамли пешдарвоза иншооти билан ҳимояланган. Адаштирма йўл деворларида шинаклар қолдирилган. Қалъа ҳар тарафдан (жануби-ғарбий тарафдан ташқари) квадрат шаклдаги хом ғиштдан кўтарилган протейхизма билан ўраб олинган. У қалъа девори четидан 9—10 м қочиб туради. Қалъанинг жануби-ғарбида, протейхизмадан уч метр масофада эни 5 м га яқин, чуқурлиги ҳозир 1,50 м га яқин бўлган хандақ бўлганлиги аниқланди.

Отиш йўлакларидан ҳамда қазилган шурфдан олинган ашёвий материаллар орасида мил. авв. IV—III асрларга оид йирик идишларнинг парчалари борлигини алоҳида қайд этиб ўтиш зарур (87-расм). Йўлбарс тасвири туширилган идиш парчалари шу даврга тааллуқли (Толстов, 1948, 82, 5-жадвал).

Стратегия нуқтаи назаридан муҳим жойни эгаллаган Қўрғошинқалъа мил. авв. IV—III асрларда юзага келган, афтидан, қадимги Хоразм давлатининг ички ҳудудларини дашт қабилаларининг шимоли-шарқ томондан бўладиган ҳужумидан ҳимоя қилган.

Қалъа мавжудлигининг иккинчи босқичида (I—III асрлар) адаштирма йўлга жануби-шарқдан кирилган. Бу йўлнинг ички бўшлиғида қум қатлами устидан ғишт тўшалган. Пандус барпо қилинган. Катта Қирққиз каналида сув етишмаслиги туфайли, афтидан, III—IV асрлар охирида Қўрғошинқалъа ва унинг атрофидаги қишлоқлар бўшаб қолган (Гулямов, 1957, 109-бет; Ходжаниязов, 1982а, 33—40-бетлар; 1984, 36—46-бетлар).

Девкесган ғови. Қорақалпоғистон Республикасининг Қўнғирот тумани ҳудудида жойлашган. У Устюртнинг жануби-шарқий дўнглигида бўлиб, уни энг тор қисмидан кесиб ўтган (51, a, b-расм). Объект юзаси сершағал тупроқ ғов сифатида сақланиб қолган, баландлиги 1—2 м, эни 5 м гача. Ғов платонинг жануби-шарқий дўнглигини бутун эни бўйлаб, жарлиқдан жарлиқкача 2600 метр узунликда кесиб ўтади. У лой қоришма билан қумтош плиталардан (50 × 40 × 120, 56 × 38 × 9, 37 × 40 × 13 м ва ш.к.) кўтарилган. Қалинлиги 1,40 м, сақланиб қолган баландлиги 0,60 дан 1,50 м гача. Ғовнинг ташқи шимолӣ тарафида ҳам қумтош плиталардан кўтарилган, қалинлиги 0,80 м, баландлиги 0,90 м бўлган девор мавжуд. Ғов билан девор орасидаги эни 1 м ли бўшлиқ тупроқ-қумтош билан тўлдирилган, шу та-

риқа ғовнинг олдида махсус майдонча ҳосил қилинган. Майдонча бўйлаб эни 3 м, чуқурлиги 0,50—0,70 м бўлган хандақ яхши сезилиб туради (52-расм).

Бу комплексга, ғовдан ташқари, бир неча объект кирган, улар шартли равишда I, II, III, IV объектлар, деб номланди (51, b-расм). Тарҳи берк доира шаклида бўлган I объект диаметри 50 м га яқин бўлиб, ғовнинг шарқий чеккасида, бевосита жарлик устида жойлашган. Баландлиги 3—5 м.

Тарҳи жой рельефидан келиб чиқиб учбурчаксимон қилиб олинган II объект ғовнинг ғарбий чеккасида, бевосита тик жарлик устида жойлашган (53-расм). Объект шимоли-шарқий томондан Девкесган ғови билан тўсилган, жануби-шарқ томонидан квадрат шаклдаги (38-42 × 38-42-42 × 9-13 см) хом ғишдан кўтарилган ёйсимон кўшдевор билан, ғарб томондан эса тик жарлик билан тўсилган, девор йўқ. Ташқи девор қалинлиги — 1,90 см, ичкисиники — 1,60 см. Йўлакнинг эни 2 м, баландлиги 0,10 дан 0,70 м гача.

Истеҳкомга кириладиган жой жануб томонда бўлиб, пешдарвоза иншооти билан ҳимояланган. Адаштирма йўл тарҳи тўғрибурчак (51-расм), деворлар орасида йўлак бор. Унинг деворида бир-биридан 2,4 м масофада жойлашган учта шинак асоси сақланиб қолган (54-расм). Объект ичида тарҳи ярим овал шаклда, бўйи 35 м, эни 39 м бўлган мустаҳкамланган бино бор. Кўшдевор 1 м баландликда сақланиб қолган. Ташқи деворнинг қалинлиги 2,40 м, ичкисиники — 1,10—1,50, йўлакнинг эни 2,40 м. Бино ичидаги хоналардан иккитаси (№ 2 ва 7) учбурчак шаклида, қолганларининг тарҳи квадрат ва тўғри бурчак шаклда. Бу хоналарнинг эшиги ўрни бинонинг «Т» симон йўлак жойлашган марказига қараган. Жануби-шарқ томонга йўналган йўлақлардан бири, афтидан, бинога кириладиган асосий жойга олиб борса керак. Жануби-ғарбий томонда жойлашган перпендикуляр йўлак берклиги ҳам буни тасдиқлайди. Хоналарнинг ички жиҳозлари жуда кам, бу жиҳозлар чети ва девори яхши пардозланган ўчоқ ва дон сақланадиган ўралардан иборат.

Марказий бино майда тоштахталар териб қурилган. Таъмирлашда, жумладан, хоналарга кириладиган жойларни уришда хом ғишт (38-42 × 38-42 × 10-13 см) ишлатилган.

I объектнинг шимолий томонида III объект бўлиб, улар Девкесган ғови билан ажратиб қўйилган. Бу объект тарҳи ярим овал шаклдаги (130 × 80 м) тупроқ ғов билан тўсилган. У 0,30—0,60 м баландликда, 1,50—2 м қалинликда сақланиб қолган. Унинг шимоли-ғарбий томонида бел бўлиб, ўтиш жойи, эҳтимол, шу ерда бўлгандир.

Ичида жарга яқин жойда тупроқдан юзаси сершағал, баландлиги 5 м дан зиёд, диаметри 30 м га яқин қўрғонсимон кўтарма бор.

IV объект тарҳи тўғрибурчак шаклдаги уйдан (15×13 м) иборат бўлиб, II ва III объектлардан 200 м ғарбда жойлашган.

Қазишмада икки қурилиш горизонти аниқ кўриниб турибди. Ўз объектларига эга бўлган Девкесган ғовининг, яъни ташқи истехкомга эга ярим овал бинонинг, эҳтимол ID объектнинг ҳам, қурилиши биринчи даврга тўғри келади. Бу давр санаси горизонтал йўл-йўл нақш берилган архаик идишга хос хумлар парчаларига қараб белгиланади (89, 6-расм). Булар шаклига кўра деворлари қобирғали архаик идишларга яқин (89, 4-расм) хумчалар, қизил ангоб берилган косасимон идишлар, уч қобирғали втулкасимон жез пайкон (101, 4-расм), тўғноғич (101, 2-расм) ва ҳоказолардир. Шу каби материал сўнги Жингилжеда ҳам маълум бўлиб, мил. авв. V—IV аср охири ёки IV аср бошига оид деб ҳисобланади (Воробьева, 1973, 127—131-бетлар, 4—6, 19-расмлар, 45-расм).

Мил. авв. IV—III асрларни ўз ичига олувчи иккинчи даврда унча катта бўлмаган қайта қурилишлар қилинди: ғов олдида қўшимча девор — «протейхизма» қурилиб, ички томондан тирама девор билан қопланди, адаштирама йўлнинг отиш йўлаги 1,80 дан 0,70 м гача торайтирилди, оёқ ости тупроқ солиб текисланди, марказий бинонинг айрим хоналари (№ 5, 9, 13, 14) деворлари ўрни урилди. Мил. авв. III—II асрлар бўсағасида комплексда, афтидан, ҳаёт тўхтаган. Шундай қилиб, Девкесган ғови мил. авв. V—IV ва IV—III асрлардаги чегара мудофаа иншооти бўлиб, Хоразм давлатининг шимоли-ғарбий чегараларини мудофаа қилиш учун бунёд этилган. I ва II объектларда давлатнинг ҳаётий муҳим чегара заставалари жойлашган кўринади. II объектда қўмондонлик пункти бўлиб, гарнизон раҳбарлари шу ерда турган бўлишини ҳам истисно этиб бўлмайди. III объектда эса афтидан, кўчманчилар билан товар айирбошлайдиган пункт жойлашган (Ягодин, Ходжаниязов, 1986, 86—87-бетлар, 1987).

Шундай қилиб, Девкесган ғови комплекси Хоразмнинг деҳқончилик воҳасини шимол томондан ҳимоя қилган ҳарбий истехкомларнинг ноёб тизими бўлиб, уни бунёд этиш марказлашган ва қудратли давлатнинггина қўлидан келган.

Хива Тупроққалъаси. Хоразм вилояти Хива шаҳридан 17 км шимоли-ғарбда жойлашган. Тарҳи тўғрибурчак шаклда, ўлчамлари 167-169×170 м. Бурчаклари оламнинг тўрт томонига қараган (23-расм). Қўшалок девори заранг қатлам устига қурилган ва айрим жойларда 3,50 м гача баландликда сақланиб қолган, ташқи деворнинг қалинли-

ги 2,90 м, ичкисиники — 2,50 м, йўлак эни 1,70 м. Жануби-ғарбий девордан ташқари барча деворлари тўғрибурчак шаклдаги (5,20 × 7 м) тўртта бурж билан мустаҳкамланган. Деворнинг буржлар орасидаги қисми 22—38 м ни ташкил қилади. Чекка буржлар қалъа бурчакларидан 14—28 м масофада жойлашган (81, h-расм).

Ташқи томондан қалъа девори бўйлаб қалинлиги 2,20 м ли қўшимча девор урилган. Истеҳкомнинг атрофи, жануби-ғарбдан ташқари, ҳамма томондан қўшимча девор ва хандақ билан ўраб олинган. Қўшимча деворнинг қалинлиги 1,50 м, 1,45 м қалинликда сақланиб қолган, хандақнинг эни 23—27 м, чуқурлиги 2—2,50 м.

Қалъага кириладиган йўл жануби-ғарбий деворнинг ўртасида бўлиб, тарҳи тўғрибурчак шаклда (12,50 × 23 м) бўлган иншоот билан мустаҳкамланган. Адаштирма йўл (лабиринт) «Г» симон отиш йўлагидан иборат бўлган. Адаштирма йўлга буржнинг ёнбош девори ҳамда қўшимча девор орасидаги эни 2 м ли жойдан кирилган. Қалъа ичидаги эни 3 м га яқин кириш йўли адаштирма йўлнинг ғарбий бурчагида жойлашган (24-расм).

Ёдгорликнинг бутун комплекси сингари, пешдарвоза иншоотлари ҳам икки хронологик даврга тааллуқлидир. Адаштирма йўл, мил. авв. IV—III асрларда қурилган, деб ҳисобланади. I—III асрларда бу йўл, истеҳкомнинг ташқи деворлари каби, қўшимча ғишт девор билан кучайтирилади. Истеҳкомга пешдарвоза адаштирма йўл орқали кириш, афтдан, мил. III аср охирида тўхтатилган бўлса керак (Мамбетуллаев, 1986, 65—72-бетлар).

Шовот Тупроққалъаси. Хоразм вилояти Шовот туманида жойлашган. Тарҳи думалоқ шаклда, диаметри 260 м га яқин (11-расм). Истеҳкомнинг айланаси бўйлаб бир-биридан 22—30 м масофада тарҳи ярим овал буржлар жойлашган. Шаҳристон атрофида эни 32—42 м ли деворолди хандақ қазилган. Қалъа деворлари баландлиги 1,40 м гача бўлган монолит платформа устига қурилганлиги аниқланган (I траншея). Буржлари тарҳи ярим овал шаклда, девор чизигидан 6,25 м туртиб чиққан. Бурж пойдевори пахсадан урилган, устидан 40 × 40 × 9-13 см ли квадрат шаклдаги хом ғишт терилган. Тарҳи берк тўғрибурчак шаклида бўлган 2,65-7,22 м ли хоналар бутун девор бўйлаб, қум устига хом ғишт териб барпо этилган. Қалъа девори ва буржнинг қалинлиги алоҳида-алоҳида ҳолда 12,80-13 м га тенг. Буржнинг ташқи тарафида қалинлиги 1,19 м ли қўшимча девор бўлганлиги аниқланган.

I бурждан топилган сопол материаллар (92-расм) ва стратиграфия маълумотларига кўра, у мил. авв. IV—III асрларда қурилган,

деб ҳисобланмоқда. Иккинчи даврда (мил. I—III асрлар) бир оз қайта қуриш ишлари бажарилган: бурж пахса уриб кучайтирилган, биринчи қаватдаги хоналарга квадрат шаклдаги хом ғишт тўшалган (Мамбетуллаев, 1986а, 12—50-бетлар).

Қизилқалъа. Қорақалпоғистон Республикаси Беруний тумани Беруний шаҳридан 27 км шимолда жойлашган (14, 15-суратлар). Ёдгорлик 65×63 м ўлчамда, деярли квадрат шаклда, бурчаклари билан олам томонларига қараган (66, а, в-расм). Қалъа деворлари анча яхши сақланган, баъзи жойларда баландлиги ҳозир ҳам 13—16 м га етади, материк устига квадрат шаклдаги (39-41×39-41×10-13 см) хом ғишт териб кўтарилган. Ташқи деворнинг қалинлиги 1,60—1,90 м, ичкисиники 1,10—1,60 м (76, а, в, с, d-расм). Ташқи деворда бир-биридан (кириш туйнуги ўқи бўйича) 1,60—2 м масофада жойлашган икки қатор шинаклар қўйилган (78, h-расм). Ташқи девор эни 8 м бўлган, 0,36—0,40 м туртиб чиққан қиррали (тўғри бурчакли) пилястр билан безатилган. Улар орасидан эни 3,25 м, пилястрчалик туртиб чиққан гул устунлар жой олган (74, 75-расмлар). Эни 1,42 м бўлган кириш жойи қалъа жануби-шарқий деворининг марказида жойлашган. Кириш жануби-ғарбий девор томон ўтиш жойи бўлган тўғрибурчакли иншоот (17×12 м) билан ҳимояланган. Унинг пешдарвоза иншоотига бўйи 26 м, эни 1,55 м, 15° нишаб бўлган пандус орқали ўтиш мумкин.

Икки девор ўртасида, шимоли-шарқий девордан ташқари, 14×8,40 м ва 12×10 м ўлчамли тўғри бурчакли буржлар мавжуд. Бурж хоналари ичкаридан тўғри бурчак шаклида, бўйи 6 ва 8 м, эни 8 ва 6 м. Ташқарисидаги пилястр безаклар учта деворда сақланиб қолган.

Бу ерда икки қазишма, учта стратиграфик шурф очилди, бундан ташқари, ер юзаси тозаланди. II қазишма натижасида қалъанинг шимоли-шарқий деворига туташган (I—II асрларга оид) икки хона очилди. Кўплаб сопол ашёвий материал (99-расм), тош, шиша, жез буюмлар, деворий расм қолдиқлари ва мил. авв. II—I асрларга оид сув ўтказгич қувурлар топилди (Ходжаниязов, 1982, 9—17-бетлар; 1986 б, 51—65-бетлар; Ходжаниязов, Манылов, 1983, 471-бет).

Анқақалъа. Тарҳи деярли квадрат шаклда (90,80×91,60 м) бўлган бу қалъа Қорақалпоғистон Республикаси Тўрткўл шаҳридан 22 км шимолда, бурчаклари билан олам томонларига қараб жойлашган (16-сурат, 65-расм). Йўлак ҳосил қилувчи деворлари 3,20—5 м ли пахса асос устига квадрат шаклдаги (40-50×40-50×10-15 см) хом ғишдан кўтарилган. Ташқи деворнинг қалинлиги 2,40—2,70 м, ичкисиники —2—2,10 м, йўлаклар эни 2,48—2,73 м.

Эни 1,50 м бўлган кириш жануби-шарқий девор ўртасида жойлашган, бир-бирига рўпара қилиб кўтарилган тўғри бурчакли икки бурж (12×6 м) билан ҳимояланган. Қалъанинг қолган уч томони ўртасида ўртача ўлчами 9,90×6 м бўлган биттадан тўғри бурчакли бурж жойлашган. Деворнинг ҳар бир бурчагида квадрат (аниқроғи, тўртдан бир қисми туртиб чиққан квадрат) шаклидаги, қалъа деворини икки томондан ўз ичига олган биттадан бурж (14×4 м) қўйилган. Бурж хоналаридан эни 0,74—0,90 м ли йўлакка чиқилади.

Ташқи девор ва буржларда 1,40—1,50 м ораликда бир қатор найзасимон шинаклар қўйилган; тирқишнинг эни 0,18—0,24 м, шинак устига бостирилган фиштлар тамғаланган (77, 45, 70-расмлар). Битта фиштда «Т» симон тамға устида беш белгидан иборат бир қатор ёзув бор. Белгилар лой устидан бармоқ билан 2—3 мм ботириб қўйилган.

Деворнинг буржлар оралиғидаги ҳар бир қисмида, шинаклардан ташқари, бурждан 4—5 м масофада иккитадан туйнук қўйилган. Туйнуқлар эни 0,80 м, баландлиги 1,50—1,75 м ўлчамда, икки томони очиқ ярим доира равоқ шаклида. Уларнинг қуйи чеккаси шинакларнинг қуйи чеккаси билан бир чизиқда жойлашган. Туйнуқлар ҳам, девор ҳам бир хил ўлчамдаги хом фиштдан терилган.

Қалъа девори бўйлаб, ундан 10 м масофада баландлиги 2 м, эни 0,80—1 м пахса протейхизма бўлгани аниқланди.

Жануби-шарқий деворнинг ички томонида дарвозанинг икки тарафида майдони 12,5×6 м ли иккита хона қолдиғи мавжуд. Ҳовли марказида квадрат шаклдаги пастак, ясси дўнглик (18×18 м) бор. Унинг ўртасида четига тош терилган қудуқ жойлашган.

Қалъадан йиғиб олинган сопол материал (94-расм) I—III асрлардаги Хоразм сўнги антик маданиятига тааллуқли (Ходжаниязов, 1982 а, 41—46-бетлар; 1984, 64—68-бетлар; 1986 а, 57—64-бетлар; Ходжаниязов, Маньолов, 1983, 47-бет).

Султон Увайс тоғидаги Говурқалъа. Султон Увайс тоғи тизмасида, Қорақалпоғистон Республикаси Қораўзак тумани ҳудудида жойлашган (17-сурат). Қалъа тарҳи трапеция шаклида бўлиб, ўлчами 200×450×400 м (31, а-расм). Афсуски, бизнинг давримизгача ёдгорликнинг фақат шимоли-ғарбий участкаси сақланиб қолган (31, в, 62-расмлар). Истеҳком ичида отиш йўлағи бўлган қўшдевор билан ўраб олинган. Айрим жойларида девор 15 м гача баландликда сақланиб қолган. Ташқи деворнинг қалинлиги — 3,1 м, ичкисиники — 2,20 м, йўлак эни 3,10 (62, 63, 64-расмлар).

Отиш йўлағи поли сатҳидан 1,10—1,30 м баландликда бир-биридан 2,20—2,30 м масофада биринчи қатор шинаклари жойлашган.

Туйнугининг эни киришда 0,17—0,19 м, баландлиги 0,48—0,50 м, чиқишда тегишлича 0,20—0,25 м ва 1 м га яқин. Шинаклар сомон сувоқ қилинган. Бу шинакларда қизиқ хусусият кузатилади: улар девор ичида ва ташқарисида навбатма-навбат 13—15 см га кўтарилган. Масалан, 4- ва 5-буржлар оралиғидаги девордан жой олган шинаклар кифтининг 4-бурж девори пахса асосига нисбатан баландлиги қуйидагича: 1-шинакники 90 см, иккинчисиники — 73, учинчисиники — 84, тўрттинчисиники — 71, бешинчисиники — 83, олтинчисиники — 69, еттинчисиники — 83, саккизинчисиники — 69 см. Деворнинг ташқи томонида 1, 3, 5, 7-шинакларнинг қуйи чеккаси пахса билан терилган фишт туташган жойда, 2, 4, 6, 8-шинаклар пахсага 13—15 см кириб борган. Бинобарин, бу ерда шинаклар «олисдан» ва «яқиндан» жанг қилишга мўлжалланиб, шоҳмот тартибида қўйилган.

Истеҳкомнинг шимолий деворида жойлашган тўртинчи буржда қазиш ишлари ўтказилди. 4,10 × 2,10 м ўлчамли хона очилди (63, а, в-расмлар). У 1,50 м ли лой ва шағал қатламлари билан тўлдирилган. Остонадан 0,80—1 м баландликдаги (эни 1 м ли) эшик ўрни бурж қурилаётган даврдаёқ қолдирилган (63, с-расм). Хона ичида бирон-бир тирикчилик аломатларига дуч келинмади. 2, 3, 5-буржлар яхлит монолит кўринишига эга. Уларда сақланиб қолган шинакларнинг ҳаммаси сохта.

Олиб борилган текширишлар натижасида қўлга киритилган янги материаллар ёдгорлик ривожланишининг қуйидаги схематик тарихини аниқлаш имконини беради.

Биринчи давр қалъа девори бунёд этилиши билан боғлиқ бўлиб, илк қанҳа даврига тўғри келади, унинг санаси биринчи тадқиқот давридаёқ таклиф қилинган эди (Толстов, 1948 а, 169-бет). Ҳарбий истеҳкомларнинг мил. авв. IV—III асрларга хос элементлари, жумладан, икки қатор найзасимон шинаклар, буржларнинг «қалдирғочдуми» шакли ва бошқалар ҳам бундан гувоҳлик беради. Отиш йўлаклари ичидаги хом фишдан қилинган, шинакларни ёпиб қўйган деворга келганда (Рапопорт, Трудновская, 1958, 354-бет), топилган сопол материаллардан келиб чиқиб уни кушонлар даврига оид, деб ҳисоблаш мумкин (95-расм).

Биздаги маълумотларга кўра, отиш йўлагидан бурж хоналарига ўтиш шакли истеҳкомнинг ҳар бир тарафида ҳар хил бўлган. Чунончи, буржнинг ғарбий деворида хоналар отиш йўлаги қуйи қавати билан эски эшик ўрни орқали боғланган бўлса (Рапопорт, Трудновская, 1958, 352-бет), шимолий девордаги буржларнинг биринчи

қаватида хоналар бўлмаган ва улар қалъа деворига боғлаб қурилган. Афтидан, бу буржларнинг иккинчи қаватидагина ички хоналар бўлган ва улар отиш йўлаги билан қадимги эшик ўрни орқали боғланган (Ходжаниязов, 1982, а, 41—46-бетлар; 1984 а, 67—68-бетлар; Ходжаниязов, Манылов, 1983, 471-бет).

Оқчунгул. Ёдгорлик Шарқий Устюрт (Қорақалпоғистон Республикаси Қўнғирот тумани) шарқий жарлиги террасаларидан бирида жойлашган. Ёдгорлик ғарбдан шарққа томон ястаниб ётган уч қисмдан иборат бўлиб, 4 гектардан зиёд майдонни эгаллаган (67, а-расм). Шаҳристон ҳудудининг ҳамма ерида ҳам истехком бўлмаган, фақат майдони 2 гектар бўлган ғарбий қисми мустаҳкамланган. Ғарбий деворнинг 80 м қисми, жанубий деворнинг 35 м, шарқий деворнинг 40 м қисми сақланиб қолган. Деворнинг қалинлиги 1,80 м. Қалинлиги 1,80 м бўлган қўшимча девор ҳам бор. Иккала девор ҳам квадрат ($40 \times 40 \times 10$ см) хом ғиштдан лой қоришмада кўтарилган. Жарлик тепасига ғарб томондан чиқилган.

Траншеядан олинган материаллар (103-расм) таҳлили ёдгорликни I—IV асрларга оид деб ҳисоблаш имконини беради (Бижанов, Юсупов, Ходжаниязов, 1980, 543-бет; Ходжаниязов, 1982, 81—86-бетлар).

Думанқалъа. Майдони 8 гектарга яқин бу ёдгорлик Қорақалпоғистон Республикаси Эликқалъа туманидаги Охунбобоев ширкат хўжалиги ҳудудида жойлашган (18-сурат). Ёдгорлик бир-бирига туташ уч қисмни ўз ичига олади. Булар: шимолий ($250 \times 200 \times 130$ м); шарқий (90×90 м), ғарбий (170×155 м) қисмлардир (47-расм). Шарқий қисм қолганларига нисбатан илк даврга таалуқли. Унинг тарҳи квадрат шаклда. Шимолий ва жанубий деворда пахса ҳамда хом ғиштдан бунёд этилган, ўлчами $40 \times 43 \times 40$ - 43×10 м бўлган буржлар қолдиғи сақланган. Шимоли-ғарбий бурчагида эни 2,60 м ли йўлак кўзга ташланади. Ташқи деворнинг қалинлиги 2,50—3 м, ичкисиники — 2 м га яқин. Кейинги босқичларда жануби-шарқий бурчақда донжон (алоҳида бурж) барпо этилган.

Сопол материалларга кўра (86-расм), Думанқалъа (шарқий қисми) I—III асрларга оид, деб ҳисобланади. Амиробод канали қуйи оқимида жойлашган Думанқалъа антик даврда воҳага шимолдан кириш йўлини тўсувчи таянч қалъа бўлган (Гулямов, 1957, 100-бет; Ходжаниязов, 1986, 27—30-бетлар).

Қўзиқирилганқалъа. Қорақалпоғистон Республикаси Тўрткўл туманидаги Анқалъадан 2 км шимоли-шарқда жойлашган. Маҳаллий халқ орасида ёдгорлик «Тўпсунираганқалъа» («Тўпшаҳар»)

номи билан маълум. «Қўзиқирилганқалъа» номи 1938 йилда Хоразм археология-этнография экспедицияси томонидан берилган. Бу — майдони 0,8 гектарга яқин бўлган истеҳкомли йирик иморат (67-расм). Қачонлардир у икки қаватли бино бўлган, унинг биринчи қаватигина бирмунча яхши сақланиб қолган. Ташқи девори ўлчами 41-42 × 41-42 × 10 см бўлган квадрат шаклдаги хом гиштдан қурилган. Айрим гиштларда тамға кўзга ташланади (77, 50-расмлар).

Иморатдан шарққа томон 60 м масофада 7,50 м узунликда девор топилган, афтидан, девор қўшалок бўлиб, вазифаси номаълумлигича қолмоқда. Унинг шарқ томонида ўлчами 5 × 5 м бўлган буржсимон чиқиқ мавжуд. Хоналарининг эни 2,5 м. Мажмуадан топилган сопол парчалар I—III асрларга тааллуқли (Ходжаниязов, 1986, 32—33-бетлар).

Шунингдек, қадимки Хоразмнинг бир қатор археологик объектлари, жумладан Қоратепа (27-сурат), Жампиққалъа (26-сурат) ва бошқаларда илмий изланишлар олиб борилди. Тупроққалъа 3 (28-сурат), Свент тепа, Далиқалъа, Кетменчи боболар янгидан топилган ёдгорликлар қаторига киради.

II боб

ҚАДИМГИ ХОРАЗМ ТАРИХИ ВА ҲАРБИЙ АРХИТЕКТУРАСИ МАСАЛАЛАРИ

ҚАДИМГИ ХОРАЗМ ТАРИХИ МАСАЛАЛАРИ

Хоразм воҳаси — Марказий Осиёнинг қадимги суғорма деҳқончилик зоналаридан бири. Амударёнинг ўнг ва сўл соҳаларидаги қадимдан суғориб келинаётган ерлар қадимги Хоразм ёки Хоразмия деб аталган ягона тарихий-маданий ва географик ҳудудга кирган (Пьянков, 1972).

Ўрта Осиёда ахоманийлар давригача «Катта Хоразм» ва «Қадимги Бактрия давлати», деган давлат бирлашмалари мавжуд бўлганлиги тўғрисида тарихий манбаларда маълумот жуда оз (Толстов, 1948а, 44—45-бетлар; Гафуров, 1972, 59—60-бетлар). Марғиёна ҳам ахоманийларгача ўз шоҳларига эга бўлган, деган тахминлар ҳам бор. Масалан, милетлик Гекатей (мил. авв. 500 йилга яқин) бир қисми текисликда, бошқа қисми эса парфияликлардан шарқдаги шаҳарларда истиқомат қилувчи хорасмияликларни эслатиб ўтган (Пьянков, 1972, 10—11-бетлар). Кейинроқ Геродот Осиёда ҳар томондан тизма тоғлар билан ўраб олинган текислик мавжудлигидан, тоғ тизмаларида эса беш дара борлигидан хабар беради. Бу текислик бир вақтлар хорасмияликларга қарашли бўлган. У ўша хорасмияликлар, гирканияликлар, парфияликлар, саранлар ва таманайлар чегарасида ястаниб ётади. Текисликнинг адоғидаги тоғдан катта Акес дарёси оқиб чиқади. Дарё даставвал беш ирмоққа бўлиниб, мазкур халқлар ерларини суғорган (Геродот, IVб 17). Д. Маркварт, кейинроқ эса С.П. Толстов ушбу маълумотларга асосланиб, бу ерда ахоманийлар давригача Хоразм бошчилигида кудратли «Катта Хоразм» давлат бирлашмаси мавжуд бўлган, деган хулосага келишган. Улар Хоразмнинг ўзини Зардушт таълимотининг афсонавий ватани ва бу таълимот ёйилган дастлабки вилоят — Арьянам Вайжа билан айнан, деб ҳисоблашган (Маркварт, 1932, 5, 8, 10, 11-бетлар; Толстов, 1948а, 286, 341-бетлар).

С.П. Толстов фикрича, бу жараённинг илдизи мил. авв. XIV—XIII асрларга, яъни ҳинд-европа этногенези сарчашмаларидан бўлган қабилаларнинг катта конфедерацияси даврига ва тугалланиши мил. авв. XIII—XII асрларга бориб тақалади (Толстов, 1948а, 341-бет).

Бироқ уларнинг «Катта Хоразм» таркиб топишига олиб келган кўчиш йўналиши ҳозирга қадар ҳам мунозарага сабаб бўлмақда. Айрим олимлар хоразмийлар даставвал жанубда яшаганлар (Гафуров, 1972, 59-бет), сўнг ахоманийлар даврида шимолга томон силжиганлар, деб тахмин қилишади (Тарн, 1951, 478—480-бетлар, Фрай, 1972, 71—72-бетлар; Пьянков, 1972, 19-бетлар; Вайнберг¹, 1979, 49—52-бетлар). Бошқа олимлар эса, аксинча, хоразмийлар Амударёнинг қуйи оқимида мунтазам яшашган (Толстов, 1948, 103—105-бетлар; Дьяконов, 1971, 142-бет; Воробьева, 1979, 38—42-бетлар) ҳамда Ўрта Осиёнинг катта ҳудудларини назорат қилишган (Лившиц, 1963, 153-бет), деб ҳисоблашади. Учинчи тахмин ҳам бўлиб, унга кўра хоразмийлар айна вақтда Қуйи Амударёга ҳам, жанубга ҳам ёйилиб кетишган (Негман, 1914, 470—471-бетлар). Мил. авв. VIII—VII асрлардаги Хоразм ва унга чегарадош мамлакатларнинг бу сиёсий тарихи муаммолари қай тарзда ҳал қилинмасин, бундай йирик бирлашма мавжуд бўлганлиги фактининг ўзини ҳозир шубҳа остига қўйиб бўлмаслиги мутлақо равшан (Пьянков, 1972, 19-бет; Воробьева, 1979, 41-бет; Дьяконов, 1961, 349—350-бетлар; Гафуров, Цибукидис, 1980, 59-бет; Туребеков, 1990, 108-бет; Сағдуллаев, 1995, 39—40-бетлар). Шу билан бирга, Хоразм воҳасида илк сак маданиятининг очилиши ва унинг жанубий алоқалари хусусиятининг аниқланиши, афтидан, «Катта Хоразм» концепцияси билан боғлиқ мураккаб тузилмалардан воз кечиш имконини беради (Рапопорт, 1998, 29-бет).

«Бақтрия подшолиги» ва «Катта Хоразм» бирлашмаси, эҳтимол, барқарор бўлмагандир, оқибатда ахоманийлар империяси олдида таслим бўлиб, мил. авв. 545 ва 539 йиллар оралиғида унинг таркибига қўшилгандир (Дандамаев, Луконин, 1980, 184-бет; Аскарлов, Ширинов, 1993, 143-бет).

Мил. авв. VII—VI асрларда Хоразм хўжалик, жамият ва маданий укладида туб ўзгаришлар юз берган. Ирригация-деҳқончилик хўжаликлари илғорлик билан ривожланган, улкан каналлар барпо этилган, кулолчилик ва бошқа хил касб-ҳунарлар тараққий этган (Толстов, 1962, 89—93-бетлар). Бир томондан, ирригация, деҳқончилик ва ҳунармандчиликнинг, иккинчи томондан, Жанубий Марғиёна ва Бақтриянинг қадимги деҳқончилик маданияти билан савдо-мада-

---

¹ В.И. Вайнбергнинг Куюсай маданияти намояндalари бўлган хоразмийлар мил. авв. VII асрда Эроннинг шимолий минтақаларидан келганликлари ҳақидаги фикри ҳозирча олимлар томонидан қўллаб-қувватланмаяпти (Итина, 1979, 5—6-бетлар; 1981, 12-бет).

ний алоқаларнинг ривожланиши натижасида Амударёнинг қуйи оқимида Кўзалиқир ва Ҳазорасп сингари микровоҳа марказлари юзага келиб, уларнинг негизида қадимги Хоразм давлатчилиги куртаклари ниш урган. Уларнинг орасида Кўзалиқир шахристонини алоҳида аҳамиятга эга бўлиб, кейинчалик алоҳида вилоят марказигагина эмас, балки мамлакатнинг сиёсий-маъмурий марказига ҳам айланади. Шаҳарнинг марказий қисмида жойлашган стационар қазиш ишлари давомида очилган, етарлича ривожланган ҳарбий иншоотлар (25 гектар) ва сарой бинолари (1 гектарга яқин) шундан далолат беради (Вишневская, Рапопорт, 1997, 153—156-бетлар).

Хоразмнинг ахоманийларга бўйсунishi унинг сиёсий тарихида муҳим воқеа бўлди. Шу муносабат билан икки хил қараш мавжуд: айрим олимлар Хоразм Эрон шоҳининг олий ҳокимиятини ва хирож тўлаш шартлигини ихтиёрий тан олган, деб ҳисоблашса (Толстов, 1948, 105, 107-бетлар), бошқа олимлар саклар ва хоразмийлар тобе эмас, иттифоқчи ҳисобланганлар, дейишади (Гафуров, 1972, 229-бет). Нима бўлганда ҳам, бир нарса аён: Хоразм бирмунча вақт суғдлар, орийлар, парфияликлар билан бирга ахоманийлар таркибида бўлган ва 16-сатрапияга кирган. Бу ҳақда Доронинг Биҳистун китобаларида эслатилган (Пьянков, 1972, 13—14-бетлар; Хлопин, 1983, 14-бет).

Собиқ пойтахтлар — Ҳамадон, Мефис, Вавилон, Сарда, Ван ва аввал мустақил бўлган, бироқ кейинчалик ахоманийлар томонидан забт этилган бошқа мамлакатлар сатрапиянинг бош марказларига айланганлиги ахоманийлар давлати тарихидан маълум (Тирацаян, 1973, 96-бет). Бу даврда Кўзалиқир шахристонини Хоразмда шу каби энг йирик марказ бўлган-ки, қадимги Хоразм цивилизацияси, иқтисодиёти ва шаҳар қурилишининг бошланишини шу жой билан боғлашади. У мамлакатнинг йирик ҳунармандчилик, ибодат ва, эҳтимол, сиёсий-маъмурий маркази бўлган (1 ва 3-расмлар).

Қорақум орқали сўлсоҳил Хоразмнинг жануби-ғарбий чегаралари томон юрган эрон қўшинларининг илғор қисмлари зарбасига шу йўлда жойлашган бошқа аҳоли пунктлари ҳам дуч келди. Тадқиқотчиларнинг фикрича, шулардан бири 1970 йилда очилган Қанҳақалъа-2 дир. Қуйи Давданнинг ирмоқларидан биридаги дўнгликда жойлашган бу шахристон, маданий қатламлардан келиб чиқишича, унча кўп ҳаёт кечирмаган (мил. авв. VII аср—VI аср ўрталари). Шафқатсиз қирғин ва ёнғин изларига қараганда, шахристон мил. авв. VI аср ўрталарида ахоманийлар зарбасидан вайрон бўлган (Дурдыев, 1977, 137—138-бетлар).

Кир II истилоси туфайли юз берган қирғиндан кейин Кўзалиқирда маҳаллий династия йўқ бўлмай, эроний сатраплар билан алмашган бўлиши эҳтимол. Айни вақтда Қалъалиқир 1 шаҳристон ахоманийлар пойтахти Персепол саройлари намунасида қурилган сарой бинолари билан барпо этила бошланган. Ахоманийлар ҳукмронлиги даврида Қалъалиқир 1, афтидан, форс манбаларида қайд этилган XVI сатрапиянинг энг асосий марказларидан бири бўлган.

Хоразмнинг қадимги дунё шарқий-деспотик монархияси таркибига қўшилиши унинг қулдорлик тузуми йўлига узил-кесил ўтганлигини белгилаб берди, савдо ва маданий алоқаларни, ҳунармандчиликнинг ривожланишини, иқтисодиётнинг юксалишини рағбатлантирди. Ахоманийлар маъмуриятининг ишончли кишилари учун қурилган катта ва мураккаб қўрғонлар пайдо бўлди, ирригация ривожланди (Толстов, 1948, 103; Воробьева, 1973, 21-бет). Жойларда Ҳазорасп, Хива, Бозорқалъа, Катта Айбуйирқалъа ва Девкесган шаҳристонлари сингари шаҳар типигаги манзилгоҳларнинг пайдо бўлиши айнан шу даврга тўғри келган. Бу вақтда қурилиш иши ва архитектура соҳасида муҳим эволюция содир бўлди. Янги қурилиш материаллари — алебастр, уч босқичли плинтли тош вазалар, «диагоналар тизими» деб аталган янги метод юзага келди (Рапопорт, Лапиров-Скобло, 1963, 144—146-бетлар; Воробьева, 1973, 92, 113—117-бетлар).

Кўриб чиқиладиган даврда ва кейинчалик Хоразмда қадимги Эрон давлати девонхоналарида қўлланган оромий тили ва ёзуви (Катта Айбуйирқалъа, Қўйқирилганқалъа, Аёзқалъа ва Бурлиқалъа, Тупроққалъа) тарқалди (Мамбетуллаев, 1979, 46—48-бетлар; КПДХ, 1969, 215—222-бетлар; Манылов, Ходжаниязов, 1981, 38-бет, 3-расм; Толстов, 1962, 215—222-бетлар; Вайнберг, 1977, 13-бет). Кончилик ривожланди, маҳаллий рудалар қазиб олина бошланди (Манылов, 1972, 15-бет; 1975, 81—83-бетлар; Воробьева, 1979, 212-бет). Шу муносабат билан Султон Увайс тоғидаги қадимги конларни эшлаш ўринли, бу ерда йўнилган устунлар ва каллақлар қисмлари топилган. Бу ахоманийларнинг миҳхат китобларида эслатилган Сузадаги сарой қурилиши учун тайёрланган махсус «ахшайна» тоши — тайёр маҳсулот бўлиб, ташиб кетиш қийинлигини ҳисобга олиб, шу ерда йўниб, тайёр қилиб олиб кетилган (Пугаченкова, 1971, 239-бет).

Жингилжа қўрғони маданий ва бадий анъаналарнинг қовушиши натижаси бўлиб, у ерда девор ёни ўриндиқлари, пиширилмаган лойдан ясалган думалоқ устунлар пайдо бўлган (Толстов, 1962, 106—

109-бетлар; Воробьева, 1973, 109-бет). Бунинг таъсири тасвирий санъатда ҳам кўринади — фантастик ҳайвонлар қиёфаси пайдо бўлади (Рапопорт, Лапиров-Скобло, 1963, 148-бет; Мамбетуллаев, 1975, 61—63-бетлар; Маньолов, 1975, 210—213-бетлар).

Шундай қилиб, кўриб чиқиладиган даврда шаҳар қурилиши ва маданий соҳасида Эрон билан ўзаро таъсир юз берган, деб тахмин қилиш мумкин. Бироқ айрим элементлар Хоразмда нусха кўчирилмаганлигини кўрсатади. Масалан, тош пойустун ахоманийлар Эронда икки поғонали бўлгани ҳолда, Қалъалиқир 1 да уч поғонали бўлган. Хоразмда, яъни Қалъалиқирда бу уч поғонали тахталар, эҳтимол, Эрондан анча аввал юзага келган бўлиши мумкин (Литвинский, 1973, 111—112-бетлар). Ахоманийлар давригача Хоразмда Кўзалиқир (қуйи қатлам) сингари мудофаа иншоотлари тизими яхши бўлган ва ҳунармандчилик ривожланган манзилгоҳлар юзага келган. Хоразмдаги каби, Парфияда, Марғиёнада, Бақтрияда, Суғдада ҳам илк ахоманийлар даврида, аввалги даврдаги каби, йирик тўртбурчак хом ғишт (50-52 × 25-26 × 10 см) асосий қурилиш материаллари бўлиб қолаверди. Ахоманийлар Ўрта Осиёси сопол идишларининг қирралари ва қуйи қисми аниқ ажралиб туриши, тубига оқ ангоб берилганлиги, диаметри кичиклиги уларнинг фарқли хусусияти бўлган. Бошқача айтганда, булар ахоманийлар даврида Суза ва Персеполдаги сополларга хос бўлмаган (Ставицкий, 1971, 156-бет). Ўрта Осиё аҳолиси Эрон халқлари қурол-аслаҳаси ва ҳарбий техникаси ривожланишига ҳам жиддий таъсир кўрсатган (Гафуров, 1972, 21-бет).

Хоразм ахоманийлар ҳукмронлигидан қачон халос бўлганини аниқ кўрсатиш қийин. Ҳар ҳолда мил. авв. IV асрда унинг Эронга қарам бўлганлиги тўғрисида ҳеч қандай маълумот йўқ. Музаффар Александрга нисбатан Хоразм буткул мустақил позицияга эга бўлган. Қадимги муаллифлар (Арриан, Курций) гувоҳлик беришича, мил. авв. 328 йил баҳорида Македониялик Александр Бақтрда сулҳ музокаралари учун 1500 суворий билан келган Хоразм ҳукмдори Фратапенни (юқорида зикр қилинганидек, Аррианда Фарасман дейилган) қабул қилган. Юнон манбаларида Хоразм ҳукмдори «подшо» дейилади, бу эса ўша даврда бу ерда кучли давлат ҳукм сурганидан далолат беради (Арриан, IV, 15, 4, 5, 6; Квинт Курций Руф, VIII, 2). Бироқ манбалардаги Хоразм колхлар ва амазонкалар ерига кўшни бўлгани тўғрисидаги маълумотларни муайян даражада аниқлаш зарур. Афтидан, бу ўринда мил. I асрдаги Иберия подшоси Фарасман билан мил. авв. IV асрдаги Хоразм подшоси Фарсман (Фратапен)

воқеалари чалкаштириб юборилган кўринади (Гафуров, Цибукидис, 1980, 260-бет).

Архаик даврда бунёд этилган ирригация тизими «қанҳха» даврида анча кенгайиб, мураккаблашган. Йирик Кўҳнауз, Манғир, Қирққиз ва бошқа каналлар қазилган. Суғориладиган майдон кенгайтирилган, экин тури кўпайган. Хоразмда тарик, арпа, буғдой, узумдан ташқари шафтоли, ўрик, олхўри, анор етиштирилган. Узумдан шароб тайёрланган. Деҳқончилик билан баробар чорвачилик ҳам мавжуд бўлган. Бироқ унинг деҳқончиликка нисбатан ҳиссаси камайиб борган. Хоразм иқтисодиёти ва маданиятининг ривожланиши шаҳарсозлик ривожланишига табиий таъсир кўрсатган. Ҳарбий истеҳкомлар, хусусан давлат ҳарбий истеҳкомлари соҳасида илгарилаш бўлгани қайд этилади (Толстов, 1948, 119-бет). Шаҳар типдаги манзилгоҳлар: Бозорқалъа, Жонбосқалъа, Катта Гулдурсун, Кат, Хива, Оқшахон ва бошқалар барпо этилади. Савдо йўлларида яхши истеҳкомли шаҳарлар: Капарас, Ҳазорасп, Қалъажик, Кўҳнауз, Гурганж, Оқчагелин, Қанҳхақалъа (сўл соҳилда), Қўшқалъа, Тупроққалъа, Жигарбанд, Шўрахон, Говурқалъа, Хўжайли (ўнг соҳилда) бунёд этилади. Кўриб чиқиладиган даврда мамлакат чеккаларида, воҳанинг деҳқончилик билан шуғулланадиган аҳолиси билан кўчманчи дашт аҳолиси туташадиган минтақада Катта Айбўйирқалъа, Девкесган, Бутентов 1, 2, Қанҳхақалъа юзага келади. Шаҳристонларда, одатда, мунтазам тураржой маҳаллалари бўлган, шаҳар девори ичидаги ибодатхоналар ва маъмурий бинолар бошқа иморатлардан архитектурасининг монументаллиги билан ажралиб турмасди. Улар орасида қадимги Хоразмнинг сиёсий ва иқтисодий ядроси бўлган Оқшахонқалъа Хоразм тарихи ва маданиятини тушунишда принципиал муҳим аҳамиятга эга.

Бу даврдаги истеҳкомли шаҳарлар қишлоқ жойлар марказидан ўрин олиб, ҳар бири ўз минтақаси ва ўз суғориш тизими участкаси учун маъмурий ва мудофаа функциясини бажарган кўринади. Шаҳар типдаги истеҳкомлар билан бир вақтда, девор билан ўраб олинган ҳамда бир-бирига бевосита туташиб кетган қишлоқ манзилгоҳлари ва кўрғонлари ҳам бўлган. Бу даврда чегара қалъалари тизимини ташкил қилувчи мудофаа истеҳкомлари умумий занжири барпо этилган. Улар бир-биридан озгина фарқ қилувчи бир хилдаги истеҳкомлар тизимидан иборат. Жамоат иншоотлари, шу жумладан маҳаллий аҳолининг энг қадимги диний тасаввурлари билан боғлиқ ибодатхоналар (Қўйқирилганқалъа (29-сурат), Тупроққалъа (Шовот туманида) ва Тошхирмон ибодатхонаси, Қалъалиқир 2, Ел-

харас, Катта Айбуйирқалъа, Бозорқалъа сингари диний марказлар) юзага келди. Ҳунармандчилик, маданият, санъат ва савдо-сотик ривожланди. Хоразм, афтидан, Шарқий Ўрта денгиз ва Шимолий Қора денгизбўйи давлатлари билан алоқада бўлган кўринади (КПДХ, 1969, 172—192-бетлар, 73-расм, 218-бет, 21-жадвал; Толстов, 1978, 118—119-бетлар; 1978а, 27,2-жадвал). Топилдиқ материалларга қараганда, алоқалар кейинги вақтларда ҳам кучайган, бу Қалъалиқир 1 дан топилган хронологик материаллар, кейинчалик Тупроққалъадаги қоратанли гвардиячилар залидан топилган ҳайкалчалар билан ҳам тасдиқланади.

Археологик материалларга кўра, мил. авв. II—I асрларда, Ўрта Осиёнинг барча деҳқончилик минтақалардаги каби, Хоразмда ҳам моддий маданият ва ҳўжалик ривожланишида кескин ўзгариш юз бериб, таназулга юз тутилганлиги қайд этилади. Бу ҳолат археологик жиҳатдан Хоразмнинг кўҳна ёдгорликларида ўз изини қолдирган. Бу пайтда Хоразмнинг кўпгина йирик шаҳристонлари — Қўйқирилганқалъа, Катта Айбуйирқалъа, Ичан қалъа (Хива), Кичик Қирққизқалъа, Тўққалъа, Қўрғошинқалъа аҳоли томонидан ташлаб кетилиб, ҳувилаб қолган (КПДХ, 1969, 60—61, 129-бетлар; Мамбетуллаев, 1994, 22-бет; Гудков, 1964, 25-бет). Яқинда Оқшахонқалъада кучли ёнғин излари қайд этилди. Ёнғин шу қадар кучли бўлганки, Юқори шаҳарни бутунлай ўз домига тортган.

Кулолчиликда кескин ўзгаришлар бўлгани кузатилади (Воробьева, 217-бет). Олимлар буни Грек-Бақтрияни тор-мор қилишда иштирок этган кўчманчилар ҳужуми билан боғлашади. Хитой тарихчилари Бақтрияни босиб олган даёежилардан ташқари бошқа кўчманчиларни — «Чжаову уруғидан (жануби-ғарбий Монголиядан) бўлган юежиларни» ҳам билишган. Юежилар мил. авв. II асрда Суғдга келиб жойлашиб, кечи билан мил. авв. I асргача Хоразмга ўз ҳукмларини ўтказишган. Оқибатда Евкратид тетраҳмларига тақлидан зарб қилина бошлаган Хоразм тангалари пайдо бўлган (Вайнберг, 1977, 94-бет). Шундай қилиб, мил. авв. II аср охири — I аср бошида Хоразм Ўрта Осиёдаги сиёсий воқеалар иштирокчисига айланди ва бу ҳолат унинг моддий маданиятига ўз таъсирини ўтказди.

Мил. авв. II—I асрларда сўлсоҳил Хоразмда жануб томонга қараган подбойка ва катакомба (ғор)ларда илгари маълум бўлмаган кўрғонмозорлар пайдо бўла бошлади (Вайнберг, 1977, 95—129-бетлар; Лоховиц, 1979, 134—150-бетлар).

Мил. авв. II асрдан иқтисодий ва маданий алоқалар ривожланишида Ўрта Осиёни Ғарб ва Шарқ билан боғлаган машҳур «Ипак

йўли» сингари муҳим омил амал қила бошлади. Бу йўл шохобчаларидан бири қадимги Хоразм орқали ўтарди.

Мил. авв. I асрда Бақтрия ҳудудида кушонлар сулоласи мустаҳкам қарор топа бошлади. Кушонлар давлати Канишка даврида юксак даражада равнақ топиб, жаҳоннинг энг кучли давлати ролига даъво қила бошлади.

Ўрта Осиёнинг жанубий минтақаларидан ташқари Шимолий Ҳиндистон, Афғонистон ва Шарқий Туркистон ерларини ҳам ўз ичига олган Кушон подшолигининг шимолий сарҳадлари ҳақидаги масала баҳслилигича қолмоқда. Кушонлар Ўрта Осиёнинг шимолий қисмларини забт этгани тўғрисида манбаларда маълумотлар келтирилмаган.

Бироқ тарихий адабиётларда Суғд, Марғиёна ва, шу жумладан Хоразм ҳам Кушон подшолиги таркибига кирганлиги тўғрисида фикрлар мавжуд (Гулямов, 1957, 99-бет; Толстов, 1948, 151-бет; 1962, 94, 222—223-бетлар; Гришман, 1975, 141-бет). Бошқа олимлар бу фикрга қарши бўлиб, Хоразмдан топилган оз миқдордаги кушонлар тангалари савдо алоқаларигагина ишора қилиши мумкин, деб ҳисоблашади (В. Массон, 1966, 79—84-бетлар; Массон, 1968, 22—23-бетлар; 1975, 42—48-бетлар; Фрай, 1972, 279-бет). Бу борадаги янги нумизматик фактлар кўпроқ Хоразм Кушон ҳукмдорларига тобе бўлганлиги эҳтимолига қарши гувоҳлик беради (Вайнберг, 1977, 89-бет). В.В. Массон адолатли равишда таъкидлаганидек, ўша даврда Хоразм равнақ топиб бораётган мамлакат бўлган. Кўплаб қўрғонлар, қалъалар, турли катталиқдаги шаҳар ва шаҳарчалар мураккаб ирригация тизимига бирлашган каналлар соҳиллари бўйлаб бири бири билан бақамти мавжуд бўлган (В.В. Массон, 1969, 91-бет). Хоразм даври йил ҳисоби ўрнатилган, бу ҳақда буюк хоразмлик олим Беруний хабардор бўлган. Археологик қидиришлар жараёнида буни тасдиқловчи маълумотлар қўлга киритилди. Хоразмнинг кўриб чиқиладиган даврдаги сиёсий мустақиллигини ва маданий ўзига хослигини бадиий маданият материаллари тасдиқлайди (Пугаченкова, 1979, 223-бет). Шундай қилиб, Хоразм, афтидан, аввалгидек мустақил давлатлигича қолган. У Кушонлар давлатига бўйсунган бўлса ҳам, бу ҳол қисқа вақт ва номигагина бўлган.

I—III асрларда Хоразмда иқтисодиёт янада гуллаб-яшнади. Ўнгсоҳил Хоразмда ҳам, сўлсоҳил Хоразмда ҳам ирригация тизими реконструкция қилинди. Шаҳар типигаги манзилгоҳ бунёд этилди, ички тарҳи секцияларга бўлинган катта иморат кўринишидаги янги типдаги манзилгоҳлар, кичик-кичик қўрғонлар (бир-икки хонали

уйлар) қурилди (Қўйқирилганқалъанинг II—IV асрлардаги ўрта ва юқори горизонти). Кўпхонали йирик бинолар, боғ участкалари, истеҳкомли шаҳарлар шаҳар манзилгоҳларининг асосий типни бўлиб қолаверди. Шаҳар майдони марказий кўчадан бошлаб, ундан тўғри бурчак остида давом этиб кетган тор кўчалар билан жипс қурилган тўғри мавзелар тарзида кенгайиб борди (Тупроққалъа). Ҳарбий истеҳкомлар ва қурилиш техникаси такомиллашди. Санъат (рассомлик, ҳайкалтарошлик, мусиқа ва б.) ҳамда ёзув такомиллашди. Қулоччилик кенг қулоч ёзиб ривожланди. Идишлар ва нақшларнинг янги турлари юзага келди (Воробьева, 1959, 218-бет). Бу даврда зардуштийлик хоразмликларнинг диний тасаввури сифатида сақланиб қолди-ки, Тупроққалъа шаҳристонидаги «оташқада»лар ва остадонларда дафн этиш бундан далолат беради. Қадимги маҳаллий динлар (маъбуда Анахитага, Қуёшга, аждодларга сифиниш) ҳам давом этди. Бундан ташқари, коропластикага ҳинд-буддавий ва дашт образлари тўғрисидаги тасаввурлар унча сингмагани (ступа, маймунлар тасвири, ўтирган ҳолатдаги яланғоч эркаклар ҳайкалчалари), кучли таъсир кўрсатмагани кузатилади (Литвинский, 1975, 198-бет).

IV аср бошида Хоразм қулдорлик жамияти шароитида мумкин бўлган даражада тўлиқ раванқ топибгина қолмай, балки унда қулдорлик тузуми инқирозининг аломатлари ҳам пайдо бўлди. Воҳани дашт тарафдан ўраб турган антик қалъалар таназзулга юз тутди бошлади. III—IV асрларда гуллаб-яшнаган қадимги Хоразмда V—VI асрларда кескин синфий кураш ва варварлар босқинчилиги ила кечган қулдорлик тузуми емирилиши билан боғлиқ чуқур ижтимоий бўҳрон палласи бошланди. Бу воқеалар ўша даврлар ёдгорликларида ёрқин акс этган: ирригация тармоғининг қисқариши, шаҳарлар ва ҳунармандчилик таназзули, қишлоқда ижтимоий ҳаётнинг оғирлиги, хусусий уй-жойларнинг қаттиқ мустаҳкамланиши, деворларида санчилган ёй ўқлари топилган, вайрон этилган ва ўт қўйилган қўрғонлар ҳамда қасрлар шундан дарак беради (Толстов, 1948, 321-бет).

ХОРАЗМНИНГ ҚАДИМГИ ПОЙТАХТИ МАСАЛАСИГА ДОИР

Амударё қуйи оқимида ярим асрдан зиёд вақт давомида археологик тадқиқотлар кенг миқёсда олиб борилганига қарамай, Хоразмнинг қадимги тарихига оид кўп масалалар кам ўрганилганича қолмоқда. Хоразмнинг қадимги пойтахти масаласи ҳам шулар жумласидан.

Араб-форс тарихий манбаларида, жумладан, ат-Табарий ва бошқа муаллифлар асарларида Хоразмдаги «учта шаҳар»: Фил (Пил, Кат), Ҳазорасп ва Урганч ҳақида ёзилган. О.Г. Большаков Ибн ал-Асом матнига ҳавола қилиб, бу ерда битта хандақ билан ўраб олинган уч шаҳар назарда тутилган, деб ҳисоблайди. Яна у, ат-Табарий вилоятдаги шаҳарлар сони тўғрисида ҳеч нарса демаган, деб ёзади (Белиницкий, Бентович, Большаков, 1973, 171-бет), Г. Гойбов бу матнни бирмунча бошқача: «Хоразмнинг маркази умумий ров билан ўраб олинган уч шаҳардан иборат бўлган», — деб таржима қилади (Гойбов, 1983, 132-бет).

Умумий бир ров билан ўраб олинган бу уч шаҳар биз Тошхирмон воҳаси минтақасида олиб борган ишимиз жараёнида ойдинлаша борди. Чунончи, ал-Фир—Катда жойлашган бу пойтахт шаҳарда қадимги Хоразмнинг яна бошқа энг муҳим маркази — Тупроққалъа шаҳристони ҳам бўлиб, II—III асрларда бу ер Хоразм шоҳлари сулолавий маркази ва подшо қароргоҳларидан бири бўлган (ТҚД, 1984, 287—288-бетлар). Шу муносабат билан Хоразм пойтахти бўлган шаҳар изларини балки ушбу шаҳарлар яқин атрофидан қидириш лозимдир. Бунда Тупроққалъадан 13—14 км жануби-шарқда ва ал-Фир—Катдан шимоли-шарқда 17 км га яқин масофада жойлашган Оқшахонқалъа шаҳристони эътиборни ўзига тортади.

Бизнингча, қуйидаги фактлар ҳам шундай жойлаштириш тўғрисида далолат берса керак: 1) Оқшахонқалъа — қадимги Хоразмнинг майдони бўйича (Қалъалиқир 1 дан кейин) энг йирик (56 гектар), мил. авв. IV аср — мил. IV аср бошига оид деб ҳисобланадиган кудратли ҳарбий истеҳкомларга эга шаҳари; 2) Оқшахонқалъа Хоразм шоҳлари қароргоҳларидан бири ва Хоразм шоҳлари сулолавий динининг маркази бўлган Тупроққалъа шаҳристони ҳамда мил. IV аср бошидан Хоразм пойтахти бўлган Пилқалъа—Кат(Кос) жойлашган қадимги «пойтахт» вилоятдан ўрин олган (30-сурат); 3) афтидан, юқорида зикр этилган пойтахт шаҳарлар кирган бу маҳсус пойтахт минтақавий ташқи узун Оқшахонқалъа девори билан ўраб олинган; 4) ёзма манбалардаги маълумотлар (Ибн Ҳавқал) кўхна пойтахт ўрнини қадимги Хоразмнинг Катга қўшни бўлган айнан шу вилояти билан боғлайди; 5) ниҳоят, Оқшахонқалъанинг топографик таркибида истеҳкомлар қаттиқ мустаҳкамланган, муҳим диний иншоотлар жойлашган ўзига хос «муқаддас шаҳар»нинг мавжудлиги.

Мазкур мисоллар Оқшахонқалъа ахоманийларга қарамликдан халос бўлган, мустақил шаклланган қадимги Хоразм давлатининг биринчи энг қадимги пойтахти, деб ҳисоблаш имконини беради (Яго-

дин, Ходжаниязов, Статов, 2005). Тадқиқотчилардан Е.Е. Неразик ҳам, яқинда Хоразмнинг илк ўрта асрларга оид шаҳарларини ўрганиб, Қозоқлиётган (Оқшахонқалъа) қайсидир даврда қадимги Хоразмнинг пойтахти бўлган, деган хулосага келди (Неразик, 2002, 130-бет).

Хоразмнинг қадимги пойтахти номларида ҳам кўплаб умумий жиҳатлар борлиги аниқланмоқда. Чунончи, илмий доираларда кенг маълум бўлган «Қиёт» — «Кат» — «Кас» номлари қадимги Хоразм тилидан таржима қилинганда, маълумки, «даштдаги девор» маъносини берган (Ёқут). «Авесто»даги «Вара» сўзи «Пил» ёки «Фир» сўзлари билан боғланган ва қадимги қалъалар, деворлар, истеҳкомлар, шаҳар иншоотлари маъноларини билдиради (Дусимов, Тиллаева, 2001, 25—27-бетлар). Ушбу материаллардан келиб чиқиб, қадимги Хоразм пойтахтининг номлари бир-бирига жуда яқин, ҳатто ўхшаш сўзлар билан аталган бўлиши мумкинлигини ҳам истисно этмаймиз. Шунингдек, Хоразмнинг илк ўрта асрлардаги пойтахти — Каснинг номи Оқшахонқалъанинг узун деворидан келиб чиққан бўлиши ҳам истисно эмас.

Ўрта асрлар муаллифларидан фақат Ибн Ҳавқал «Китоб ал-масолик ва-л-мамолик» асарида унинг (Хоразмнинг) пойтахти Даржаш деб аталганини, номаълум сабабларга кўра вайрон бўлганини ёзган. Ўшанда хоразмийлар унга ёндош қилиб Кас номи билан маълум бўлган янги шаҳарни барпо этишган (МИТТ, 1939, 183-бет). Эҳтимол, Хоразмнинг кейинчалик унутилган пойтахти — Оқшахонқалъанинг энг қадимги номи Даржаш бўлгандир.

Сўнгги йилларда Оқшахонқалъада олиб борилган тадқиқот ишлари қалъанинг сув остида қолиб кетганлигини кўрсатмоқда. Бу мил. IV аср бошида давлат марказини Пил (Фил-Ал Фир) Бу қалъасига кўчириб ўтказилган эҳтимолини ойдинлаштиради.

ҚАДИМГИ ХОРАЗМ ҲАРБИЙ ИСТЕҲКОМЛАРИНИНГ РИВОЖЛАНИШ БОСҚИЧЛАРИ

Архаик давр (мил. авв. VII аср охири — VI—V асрлар). Қадимги Хоразм вилояти тўғрисидаги ёзма манбалар маълумотлари лозим даражада ишончли бўла бошлаган ахоманийлар давридаги Хоразм ўзига хос этник қиёфага, шу жумладан тил, диний тасаввурлар ва урф-одатлар билан шарқий Эрон оламининг бир қисми бўлганди. Хоразмликларнинг этномаданий хусусиятлари сарчашмаси асрлар кўйнига кириб боради. Бироқ архаик даврдаги Хоразм аҳолисининг ўша ҳудудда жез ва илк темир даври (мил. авв. II аср — I аср боши)да яшаган аҳоли

билан маданий ва генетик алоқаларини фанда ўрганишга эндигина киришилди. Гарчи архаик ва ундан кейинги даврлардаги Хоразмга хос бўлган шаҳар ва қишлоқ типигаги манзилгоҳлардаги ўтроқ турмуш анъаналари нафақат Хоразм ҳудуди, балки Ўрта Осиёнинг шаҳарлар пайдо бўлгунча мавжуд бўлган цивилизациялар кенг олами билан ҳам боғлиқ бўлганлигини тахмин этиш мумкин бўлса-да, бу муаммонинг кўп жиҳатлари ҳал этилмаган. Бу жиҳатдан, эҳтимол, Ўрта Осиёнинг илк шаҳарлашган жанубий минтақалари, жумладан, Бақтрия ва Марғиёнанинг ижтимоий-маданий таъсири, шунингдек Хоразмнинг ахоманийлар империяси таркибига кирганлиги муайян роль ўйнаган (В. Массон, 1959; Аскарлов, 1977; Аскарлов, Ширинов, 1993).

Қадимги Хоразм ҳарбий истеҳкомларининг юзага келиши ва амал қилишининг биринчи даври мил. авв. VII—VI асрларга тўғри келади (1, 2, 3-расмлар). Кўзалиқир шаҳристони материаларига асосланиб, Хоразмнинг архаик даври икки: илк архаик ва сўнги архаик босқичга бўлинди.

Кўзалиқир материаларининг типологик таҳлиладан келиб чиқиб айтиш мумкинки, Хоразмнинг илк архаик даври ҳарбий истеҳкомлари иншоотлар тарҳига кўра мунтазам бўлмаган, тепалиқда жойлашган, ўлчамлари катта, қалъа деворларида бир қаватли этник йўлаклари бўлган гумбазсиз, текис бостирмали бўлган. Буржлари бир оз туртиб чиққан, ички бўшлиғида йўлаклар йўқ. Истеҳком деворлари ва буржларида тўғри бурчакли шинаклар қўйилган. Шинаклар пахса девор қавати доирасида шоҳмот тартибида қўйилган. Уларнинг асоси горизонтал, кириш ва чиқиш туйнуқлари тенг баланглиқда жойлашган. Илк архаик истеҳкомларнинг асоси бўлмаган, отиш йўлаклари анча паст жойлашган. Қурилиш материали ва техника ҳам кейинги даврдагилардан фарқ қилган.

Иккинчи босқичда Кўзалиқирда квадрат фиштлардан тарҳи тўғри бурчак шаклидаги ҳимоя буржлари қурилган. Деворида уч қатор шинаклар қўйилган. Шаҳристон қалъа девори билан икки қисмга бўлинган. Улардан бири тепаликнинг жануби-ғарбий қисмида жойлашган. У шаҳарнинг дастлабки маркази ва қалъаси бўлган. Иккинчи қисми «Паст шаҳар» деб аталган.

Кўзалиқир бирламчи тузилма эканлиги шубҳасиз: ҳунарлар конструкцияси, ибодат қилинадиган бинолар қолдиқлари, қалъа тўсиғи ичидаги аҳоли қатламлари ижтимоий жиҳатдан ҳар хил бўлганлиги шундан далолат беради (Толстов, 1948, 77—82-бетлар; 1948а, 92—97-бетлар; 1958, 143—153-бетлар; 1962, 69—109-бетлар; Вишневская, 1971; 1972; 1979; Вишневская, Рапопорт, 1997).

Қалъалиқир 1 шаҳристони архаик давр охирига тааллуқли. Унинг тарҳи тўғри бурчак шаклида, ўлчамлари 1000 × 700 м (4-расм). Де-

ворлари буржлар билан кучайтирилган, тўрттала дарвозаси ҳам пеш-дарвоза адаштирма йўл ва буржлар билан ҳимояланган, улар дўнглик тарзида сақланиб қолган. Асос (пойдевор) устидаги уч қатор ўрқач учта девор қолдидир. Ўрқачнинг ўлчамига кўра, ташқи деворнинг қалинлиги 3,80 м, ўрта деворники — 2,80 м, ички деворники — 2,80 м бўлган. Шаҳристоннинг ғарбий қисмида, бевосита девор ёнида ахоманийлар монументал архитектураси анъаналари бўйича қурилган қаср биноси бўлган. Қаср ва истеҳком қуриб тугатилмаган, бу Хоразмнинг ахоманийлар ҳукми остидан чиқиши билан боғлиқ бўлса керак (Толстов, 1959, 153-бет; 1962, 109—117-бетлар; 1963).

Шу даврдаги Хоразмга оид археологик жойлар рўйхатга олинган. Булар Амударёнинг ўнг соҳилида 250 дан зиёд, сўл соҳилида эса 60 та пунктга яқин. Уларнинг орасида Қанҳақалъа (Дурдыев, 1977, 138—139-бетлар; Вайнберг, 1981, 122, 127-бетлар), Қўшқалъа (Пилипко, 1969, 428-бет; 1975, 527—528-бетлар), сўлсоҳил Тупроққалъа (Толстов, 1958, 26—29-бетлар, 8-расм), Жингилжа (Воробьева, 1973), Тошхирмон сингари ва бошқа истеҳкомлар ҳамда истеҳкомли манзилгоҳлар бор.

Бироқ улардан аввал Хоразмга қарашли деб ҳисобланган айрим объектлар (Ершов, 1941, 185-бет; Толстов, 1941, 155—184-бетлар), хусусан Амударёнинг ўрта оқимидаги ёдгорликлар (Пилипко, 1969, 428-бет; Гутлыев, 1986, 35—37-бетлар)га ҳозир мустақил вилоятлар сифатида қаралмоқда. Шунинг учун Хоразмнинг архаик даврдаги чегарасини аниқ белгилаш имкони бўлмапти. 31

Қанҳа даври (мил. авв. IV аср — мил. I аср боши). Биз Македониялик Александр юришидан кейинги Хоразм тарихидаги йирик сиёсий воқеалар тўғрисида ёзма маълумотларга эга эмасмиз. Бироқ бу давр археологик ёдгорликлари антик маданият равнақидан далолат беради.

Мил. авв. V—IV асрлар бўсағасида, ахоманийлар давлати таркибидан чиққач, Хоразм жамиятининг урбанизациялашуви жараёни бошланди, кўплаб шаҳар марказлари (Бозорқалъа, Катта Айбуйир, Ҳазорасп, Оқшахонқалъа ва бошқалар) юзага кела бошлади, унинг маданий минтақаси чегараси кенгайди. Сўл соҳилда, шимолда у Устюрт жарлигигача, ғарбда — Сарикамиш кўли қирғоқларигача, жанубда — Заунгузу Қорақумигача етиб борди. Чегара қалъалар тизимини ташкил қилувчи ягона истеҳкомлар занжир бунёд этилди. Хоразмнинг жанубий чегарасида Капарас (29-расм), Ҳазорасп (9-расм), Қалъажик (19-сурат, 34-расм), Янгиариқ Тупроққалъаси, Олмаотишган, Хива Тупроққалъаси, Ичан қалъа (Хива) ва бошқа қалъалар жойлашган. Шимоли-ғарбий чегарасида эса Говурқалъа 1, Кўнерлиқалъа (28-расм), Оқчагелин (33-расм),

Қанҳақалъа (30-расм), Шоҳсанам, Бутентовқалъа (37-расм), Девкесган, Девкесган гови, Катта Айбуйирқалъа, Оролбўйи дельтасида Миздахқон Говурқалъаси (19-расм), Тўққалъа (32-расм), Крантов, Порлитов, шимолда Султон Увайс тоғидаги Говурқалъа, Бурлиқалъа (35-расм), Аёзқалъа 1 ва, ниҳоят, шарқда Кичик Қирққизқалъа, Қўрғошинқалъа, Жонбосқалъа (21-сурат), Эресқалъа ва бошқа қалъалар жойлашган.

Агар жанубий чегара қалъалар Эрон томондан кутилиши мумкин бўлган тажовузлардан ҳимоя қилишга мўлжаллаб ҳамда Македониялик Александр қўшинларининг Ўрта Осиёга бостириб келиши билан боғлиқ ҳолда қурилган бўлса, шимоли-шарқий ва шарқий қалъалар Сирдарё куйи оқимидаги ва қўшни давлатлардаги кўчманчиларнинг босиб келишига қарши барпо этилган, деб тахмин қилиш мумкин.

3/ Қанҳақалъа даври мудофаа иншоотларини типологик жиҳатдан уч гуруҳга бўлиш мумкин. Булар: жой рельефи билан боғлиқ равишда нотўғри тарҳли, тўғри тўртбурчак тарҳли, думалоқ тарҳли иншоотлар. Биринчи тоифага Қалъалиқир 2, Кичик Қирққизқалъа, Бутентов қалъа 1, 2, Бурлиқалъа, Жигарбанд, Садвар, Манғирқалъа, Тўққалъа ва бошқалар киради.

Шу билан бирга қанҳақалъа даврида истехкомлар жойлашиши ва тарҳидан қатъи назар, соф геометрик шакл касб этади. Масалан, архитектура — тарҳ ечими нуқтаи назаридан олдиндан текисланган асосга ишора қилувчи Жонбосқалъа мунтазам тўғри бурчакли аниқ тарҳга эга (27-расм). Уларга Ҳазорасп, Хивадаги Ичан қалъа, Хивадаги Тупроққалъа, Янгиариқдаги Тупроққалъа, Олмаотишган, Военган, Капарас, Катта Гулдурсун, Катта Қирққизқалъа, Оқшахонқалъа, Аёзқалъа 1, Қўрғошинқалъа, Шўрча ва бошқа қалъалар киради. Бу даврда квадрат тарҳли истехкомлар, жумладан, Бозорқалъа, Бурлиқалъа 2, Кўнерлиқалъа, Говурқалъа 1 ва 2, Тупроққалъа 3 шахристонлари барпо этилди.

Мудофаада буржлар билан ҳимояланмаган бурчаклар каби заиф жойлар бўлмаслиги учун қалъалар баъзан думалоқ ёки овал шаклда қурилган. Бундай типдаги тарҳлар ҳам ҳарбий, ҳам ибодат вазифалари билан боғлиқ бўлган. Масалан, Кичик Қирққизқалъада овал тарҳ ҳарбий вазифа нуқтаи назаридан талаб қилинган (22-расм), Қўйқирилганқалъа эса, афтидан, ҳарбий вазифадан кўра кўпроқ ибодат билан боғлиқ бўлган. Сўлсоҳил Тупроққалъа (Толстов, 1958, 29-бет), Шовотдаги Тупроққалъа, Говурқалъа 3 манзилгоҳидаги монументал бинолар шундай тарҳда қурилган. Эресқалъа шахристонини ҳам шу типга киритиш мумкин.

Хоразмнинг бу пайтлардаги чегаралари ғарбда мил. авв. IV асрдан бошлаб тепаликларда жойлашган чегара қалъалари бўйича белгиланади. Агар уларни жанубдан шимолга томон санаб чиқилса, булар — Қанҳақалъа, Бутентов 1 ва 2, Девкесган, Катта Айбуйирқалъа ва бошқалардир. Бу қалъаларнинг бари, қоидага кўра, антик давр охиригача (мил. IV асргача) мавжуд бўлиб келган (Толстов, 1958, 71 ва кейинги бетлар, 81 ва кейинги бетлар; Вайнберг, 1981, 123-бет).

32

Кушонлар даври (I—IV асрлар). Бу даврда Хоразмнинг марказий минтақаларида ҳам, чегара минтақаларида ҳам мудофаа иншоотлари қурилиши бўйича қадимги анъаналар сақланиб қолган. Аввалгидек, тарҳи тўғри бурчак шаклидаги Тупроққалъа, Бўлдимсоз, Қўрғонқалъа сингари ва бошқа истехкомлар етакчи тип бўлиб қолган.

Тарҳи тўғри бурчак шаклида, ўлчамлари 500 × 350 м бўлган Тупроққалъа шаҳристони I—III асрлардаги Хоразм ҳарбий архитектурасининг чўққиси бўлди (31-сурат, 68-расм). Қалъа деворлари паҳса асосга қурилган, баландлиги ўртача 3 м, пилястр билан безатилган ва буржлар билан кучайтирилган. Деворлар ичидан икки қаватли отиш йўлаклари ўтган, шинаклар иккинчи қават даражасида қўйилган. Тарҳи тўғри бурчакли бўлган буржлар кўп бўлиб, улар девордан 9 м туртиб чиққан. Қаср шимоли-ғарбий бурчақда баланд (14,50 м) стилобат устида жойлашган, қалъа (3,24 га) шаҳристон мудофаа тизимига кирган (ГТК, 1981, 1—2-расмлар).

Кушонлар даврида ҳам, аввалги даврлардагидек, ички отиш йўлаклари бўлган қалъа деворлари қурилган, уларда буржлар, пешдарвоза иншоотлари, шинаклар конструкциялари ва бошқалар сақлаб қолинган. Шу билан бирга сўнгги антик Хоразм ҳарбий истехкомларида конструкция-тарҳ усулларида ва деталларда айрим ўзгаришлар қилингани кузатилади. Кушонлар даврида Хоразм ҳарбий меъморчилигининг ўзига хос хусусиятларидан бири майдони катта бўлмаган қалъалар, жумладан, Қўзиқирилганқалъа (48 × 30 м), Жилдиқалъа (80 × 80 м), Оқтепа (40 × 32 м), Анқақалъа (90,8 × 91,60 м), Қизилқалъа (65 × 63,20 м), Бўлдимсоз (105 × 90 м), Бурлиқалъа 2 (42 × 39 м) ва бошқалар кенг ёйилгандир. Бу каби истехкомлар (Тупроққалъа яқинидаги ўлчами 80 × 80 м ли истехком) сўнгги архаик даврда ҳам маълум бўлганлигини (46-расм) ва қанҳа даврида ҳам шу каби Тупроққалъа 3 (40 × 40 м) (49-расм), Кўнерлиқалъа (55 × 95 м) (28-расм), Говурқалъа 1 (65 × 65 м) ва бошқалар қурилганлигини қайд этиш керак.

I—IV асрларда янги истехкомлар қурилиши билан бирга, эскилари таъмирланди ҳам. Баъзи ҳолларда аввалги қалъа деворлари бутун бўйича буткул янги девор билан ўраб олинди (Ҳазорасп, Девкесган, Хивадаги Тупроққалъа ва бошқалар). Бошқа ҳолатларда отиш йўлагининг пастки қаватига гишт терилди (Кичик Қирққизқалъа, Оқшахонқалъа, Султон Увайс тоғидаги Говурқалъа ва бошқалар), натижада тўғридан отилган ўқ келиб тегадиган жой пастки қаватдан тепа қаватга кўчди. Бундай бақувват пойдеворли истехкомлар қурилишига ўтиш қадимги Хоразм ҳарбий истехкомлари тизимидаги иккинчи туб бурилиш бўлди. Истехкомларнинг умумий тарҳи қанҳа давридаги каби қолган бўлса-да, уларнинг хусусияти кескин ўзгарди: пойдевор баланд кўтарилди, деворлар тик қурилди ва ҳ.к.

Бу даврда Хоразм ҳарбий архитектурасида думалоқ кўринишдаги истехкомлар қурилиши кескин камайгани кўзга ташланади. I—III асрларда думалоқ шаклдаги бақувват деворли айрим қалъалар ўзининг мудофаа вазифасидан маҳрум бўлди (КПДХ, 1967, 70, 93, 100-бетлар).

Қадимги Хоразм мудофаа иншоотларининг типологик таснифи. Салафлар тажрибасидан фойдаланиш (Толстов, Неразик, Мамбетуллаев ва бошқалар) ва янги материални жалб этиш қадимги Хоразм мудофаа иншоотлари таснифининг янги вариантини тахмин қилиш имконини беради. Ташқи аломатларни ҳисобга олиб, мудофаа иншоотларининг беш асосий типини ажратиш кўрсатиш мумкин. Булар: I-шаҳар типидagi истехкомли манзилгоҳлар; II-қалъалар; III-истехкомли ибодат иншоотлари; IV-истехкомли бинолар ёки казармалар; V-узун деворлар.)

➤ **I. Шаҳар типидagi истехкомли манзилгоҳлар** — майдони 5 гектардан 70 гектаргача бўлган йирик истехкомли манзилгоҳлар. Уларнинг контурини ташқи девор аниқ кўрсатиб туради. Булар, ўз навбатида, икки типга бўлинади:

➤ Биринчиси — қўрғони ва мудофаа девори бўлган шаҳар (Кўзалиқир — 25 гектар, Қалъалиқир 1 — 70 гектар, Оқшахонқалъа — 56 гектар, Бозорқалъа — 33 гектар, Ичан қалъа — Хива — 26 гектар, Девкесган — 20 гектар, Ҳазорасп — 10 гектар, Тупроққалъа — 17 гектар ва бошқалар).

Арк. Мудофаанинг сўнги марраси бўлган арк қадимги шаҳарлар ҳарбий истехкомининг энг муҳим элементларидан биридир. Арклар кўҳна шаҳарлар ҳаробалари юзасида яққол кўриниб, уларнинг ҳозирги рельефида аниқ ажралиб туради. Арклар Бозорқалъа-

да, Оқшахонқалъада, Девкесганда, Эресқалъада, Тупроққалъада ва қадимги Хоразмнинг бошқа истехкомларида аниқланган.]

Бозорқалъа арки (мил. авв. IV—III асрлар) хавф-хатар туғилганда ва маросимларда ҳамда бошқа пайтларда бошпана сифатида хизмат қилган.] қуриб тугалланмаган жой ҳисобланади. Бу арқда қазииш ишлари олиб борилмагунча у қанчалик даражада қуриб битирилгани тўғрисида ҳукм чиқариш қийин. Шу боис бу масалани махсус тадқиқ қилиш зарур (8-расм).

Ички йўлаги бўлган девор билан ўраб олинган Тупроққалъа арки (180 × 180 м) шаҳарнинг шимоли-ғарбий бурчагида жойлашган. Унинг девори шаҳар ҳудудидан 3,24 гектар майдонни кесиб олган. Қўрғоннинг шимоли-ғарбий бурчагида жойлашган, жуда баланд (14,30 м) стилобат устига кўтарилган қаср шаҳар истехкоми тизимига улкан қалъа бўлиб кирган (70-расм).

Тупроққалъа каби Гавхоре канали ҳудудида жойлашган бақувват Думанқалъа арки ҳали текширилгани йўқ (47-расм). Говурқалъа шаҳристонини Миздахқон шаҳрининг қўрғони бўлиши мумкинлиги ҳам мустасно эмас (Ягодин, 1968).

32 [Хоразм арклари шаҳар истехкомлари умумий мудофаа тизимида муҳим бўғиндир. Улар ташқи душмандан ҳимояланиш учун энг қулай пунктда барпо этилиб, тарҳи тўғрибурчак шаклда, қалъа деворининг бурчакларидан бирида жойлашган. Арк деворлари икки хил бурж билан ҳимояланган. Бир хили ярим овал шаклда (Бозорқалъа) ва иккинчи хили тўғрибурчак шаклда (Оқшахонқалъа, Аёзқалъа 3, Думанқалъа, Тупроққалъа ва бошқалар), баъзан улар бурчак жойларда «қалдирғочдуми» шаклини олган (Бозорқалъа 22-сурат). Деворнинг отиш йўлаклари, афтидан, икки қаватли бўлган кўринади. Уларнинг пешдарвоза иншоотлари ҳар хил типда бўлган. Ички иморатлардан қаср, ибодатхона, аслаҳахона ва қалъа бошпанаси сифатида фойдаланилган.] Афсуски, қадимги Хоразм қўрғонлари тўғрисида материаллар кам бўлгани учун уларни тўлиқ тавсифлашнинг имкони йўқ ва бу масала ўз тадқиқотчиларини кутмоқда.

[Қушонлар даврида арklar баланд асосга қурилганлиги эътиборни тортади. Тупроққалъа бунинг ёрқин мисолидир.] Думанқалъа арки ҳам баланд асосга қурилган. Афтидан, Жилдиққалъа буржлари ҳам шу тоифага кирса керак (23-сурат).

Хоразмда арklar уч хил йўл билан пайдо бўлганлиги тахмин қилинади. Биринчидан, қўрғонлар шаҳарнинг дастлабки асоси бўлган. Бундай манзара архаик даврдаёқ кузатилган. Кўзалиқир шаҳристонини қалъа девори билан икки қисмга бўлинган. Улардан бири те-

паликнинг жануби-ғарбий қисмида жойлашган. Бошқа қисми — «Паст шаҳар» бўлган. Оқшахонқалъада ҳам шундай манзарани кузатиш мумкин. Бу ерда ҳам шаҳар икки қисмга: Юқори шаҳар ва Паст шаҳарга бўлинган. Аёзқалъа 3 ҳам шу тоифа типларидан бирига киради. Иккинчидан, арklar шаҳар билан бир вақтда қурилган (Бозорқалъа). Учинчидан, улар алақачон мавжуд бўлган манзилгоҳларда қурилган (Тупроққалъа).

• Иккинчиси — мудофаа девори билан ўраб олинган, арксиз шаҳарлар (Катта Айбуйирқалъа — 10 гектар, сўлсоҳил Кат — 8,5 гектар (24-сурат), Военган — 17 гектар, Катта Гулдурсун — 5,64 гектар, Катта Қирққиз — 5,37 гектар ва бошқалар). Бу шаҳристонлардан ҳар бири воҳадаги муайян ҳудуд маркази бўлган.

II. Қўрғонлар уч турга бўлинади: 1) қўшдеворли, отиш йўлаги, девор юзасида буржлари бўлган қўрғонлар (Қалъалиқир 2, Аёзқалъа 1, Говурқалъа 1, Шўрча, Қўрғонқалъа, Султон Увайс тоғидаги Говурқалъа, Қўрғошинқалъа, Хивадаги Тупроққалъа, Капарас, Тўққалъа ва бошқалар; 2) қўшдеворли, бироқ буржлари бўлмаган қўрғонлар (Жонбосқалъа, Қалъажик, Кичик Қирққизқалъа, Говурқалъа 2, Бурлиқалъа, Қоратепа ва бошқалар); 3) отиш йўлаги ва буржлари бўлмаган қўрғонлар (Оқчагелин (33-расм), Оқчунгул (67, b-расм) ва бошқалар).

III. Истеҳкомли ибодатхона иншоотларига Қўйқирилганқалъа (21, 22-расмлар), Шовотдаги Тупроққалъа ва Тошхирмон киради.

IV. Истеҳкомли бинолар ёки гарнизон учун казармалар: Тупроққалъа III (49-расм), Кўнерлиқалъа (28-расм), Оқтепа, Анқақалъа (65-расм), Қизилқалъа (66-расм), Девкесган говининг тўғарак истеҳкомлари (51, в, II расм) ва бошқалар. Уларнинг бақувват деворлари буржлар, бурж ички хоналари билан кучайтирилган, кираверишда пешдарвоза иншоотлари жойлашган. Девкесган гови ва Оқшахонқалъанинг ташқи девори узун деворлар тоифасига киради.

V. Девкесган гови ва Оқшахонқалъа ташқи девори узун деворлар тоифасига киради ва қадимги Хоразм ҳарбий архитектура-сида ноёб ҳодиса ҳисобланади. Улар қадимги Хоразмнинг ички минтақаларидан бирини чегаралаб туради. Унинг ҳудуди археологик-топографик жиҳатдан етарлича ўрганилмаганига қарамай, мазкур фактнинг ўзиёқ узун девор билан ўраб олинган минтақа алоҳида ўринга эга бўлганидан гувоҳлик бериб, у қадимги Хоразмнинг муҳим сиёсий, иқтисодий ва маданий марказ ролини ўйнаган ҳудудларидан бири эканлигини тахмин қилиш имконини яратади.]

Қадимги Хоразмнинг бошқа «узун девори» — «Девкесган ғови» бирмунча бўлакча маънодаги тарихий-архитектура ҳодисаси ҳисобланиб, деҳқончилик билан шуғулланадиган Хоразмнинг шимоли-ғарбий сарҳадларини Орол-Каспий кенгликларида кўчиб юрган жангари чорвадор қабилалар ҳужумидан ҳимоя қилган чегара иншооти бўлган (51-расм).

ҲАРБИЙ ИСТЕҲКОМЛАРНИНГ АСОСИЙ ЭЛЕМЕНТЛАРИ

9.1 **Жой танлаш.** Ҳарбий архитектура узоқ муддат хизмат қиладиган ҳарбий истеҳкомлар типига оид бўлиб, улардан кўзланган мақсад мудофаани, айниқса, давлатнинг стратегик жиҳатдан муҳим пунктлари мудофаасини кучайтиришдан иборат бўлган. Шунинг учун бирон-бир объект хавфсизлиги тўғрисида қалъа деворини кўтармасдан олдин, унга жой танлашдаёқ ғамхўрлик қилинган. Шу муносабат билан бундай объектлар бинокорлари мудофаа иншоотлари чегаралари сифатида табиий тўсиқлар (дарёлар, каналлар, тепаликлар, тоғларнинг тик ёнбағирлари)дан фойдаланишга интилишган.

Хоразмнинг дельта текислиги орасида қадимги туб жинслардан кўтарилган бир қанча ўрқачлар ҳамда дўнгликлар қолдиқлари мавжуд. Атроф текисликдан 100 метр баланд бўлиб турган Аёзқалъа 1, баландлиги 20 м гача бўлган, Кўкча деб аталадиган тепалик ҳамда текисликдан 40—45 м кўтарилиб турган дельтанинг (Оқчадарёнинг — *F.X.*) шарқий қисмида жойлашган Жонбос қолдиқлари улардан энг йирикларидир (Толстов, Кесь, 1960, 38-бет).

Кичик Қирққизқалъа Султон Увайс тоғи тизмаларидан ҳисобланган, атрофдаги тақир ердан 7 м баланд бўлган тепаликда жойлашган. Оқчагелин, Бурлиқалъа, Жонбосқалъа, Қалъалиқир, Қалъажик, Жигарбанд ва бошқа қалъалар тепаликларда жойлашган бўлиб, ўзининг атрофидаги ҳудудда ҳукмрон ўринда туради.

Жойнинг тўғри танланиши қалъанинг бир, икки томондан, баъзида ҳамма томондан ҳимоя қилинишини таъминларди. Устюрт террасасидан бирида жойлашган Катта Айбуйирқалъа уч томондан девор билан ўраб олинган, жарга ёндашган тўртинчи — жанубий томон эса табиий ҳимояга эга бўлгани учун девор йўқ.

Девкесган шаҳристони учун жой мудофаа-топографик нуқтаи назардан яхши танланган. Торгина Устюрт бурни чеккасида 30 м баландликда жойлашган қалъа икки томондан тик жарлик билан муҳофазаланган. Бутентовқалъа 1 шаҳристони ҳам Девкесганқалъа

тарзида барпо этилган, лекин унда бурун адоғини асосий Устюрт массивидан ажратиб турувчи биргина девор бор.

↳ Баъзан тепалик ёки дўнглик контури қалъа шаклини умумий тарзда белгилаб берган. Архаик даврдаёқ (Кўзалиқир, (16, а-расм) вужудга келган бу қурилиш-мудофаа анъанаси Қалъалиқир 2 (41-расм), Манғирқалъа (38-расм), Шоҳсанам, Тўққалъа (32-расм), Бутентовқалъа 1 ва 2 (37, 40-расмлар), Кичик Қирққиз (22-расм), Эресқалъа (42-расм), Қалъажик (34-расм), Оқчунгул (67, а-расм) ва бошқалардан маълум. Шунингдек, зардуштийларнинг даҳмаси хизматини бажарган Чилпиқ қалъаси баландлиги 35—40 м бўлган тепаликка қурилган (32-сурат).

Хоразм истеҳкомлари дарёлар ажралган ёки қўшилган жойларда ҳам барпо этилган, баъзилари кўллар ва ботқоқликлар ўртасида жойлашган. Масалан, Ҳазорасп ва Қалъажик ташлама кўллар ўртасида барпо этилган. Дилқалъа ботқоқлик билан ўраб олинган бўлиб, унга ягона сўқмоқ орқали ўтиш мумкин бўлган (Толстов, 1948, 192-бет). Султон Увайс тоғидаги Говурқалъа Султон Увайс тоғи соҳилбўйи қоясида тикланган бўлиб, дарёга ва соҳилбўйи пиёда йўлига нисбатан ҳукмрон мавқедадир.]

Шундай қилиб, кўриб чиқилганидек, қадимги хоразмлик полиоркетиклар жойнинг табиий шароити билан яхши таниш бўлиб, ҳарбий истеҳкомлар қурилиши учун сув манбалари яқинидан, Устюрт платоси бўйинидан, тепаликлардан қулай жойни танлашга уста бўлишган.

↳ Хандақ. Қадимги дунёда сиёсий ва маъмурий-иқтисодий марказ, хилма-хил моддий бойликлар ҳамда қул бўлажак аҳоли жамланган жой бўлган шаҳарлар урушлардан кўзланган бевосита мақсад, жанговар ҳаракатлар объекти бўлганди. Шунинг учун қадимги дунё давлатлари чегарадаги шаҳарларнигина эмас, балки ҳудуд ичкарисидаги шаҳарларни ҳам мустаҳкамлашган (Шперк, 1948, 70-бет). Маъмурий-иқтисодий марказлар ва айрим шаҳарлар, одатда, деярли текисликда жойлашган. Улар ҳарбий жиҳатдан ноқулай ҳолатда бўлган, чунки ёв уларга ҳеч бир тўсиқсиз ҳужум қила олган. Шу боис, бунга йўл қўймаслик учун, қадимги мудофаа иншоотлари қоидалари текисликда жойлашган шаҳар атрофи жуда чуқур ва кенг хандақ билан ўраб олиншини, сўнг пойдеворни ушбу хандақ тубидан кўтаришни тақозо этган (Витрубий).

Археология иши далолат беришича, қадимги Хоразмдаги текисликда барпо этилган деярли барча истеҳкомли иншоотлар хандақ билан ўраб олинган. Масалан, Қўйқирилганқалъада унинг ташқи девори ортида, унга жуда яқин жойда қалъани айланаси бўйлаб тўлиқ ўраб олган, сув тўлдирилган хандақ бўлган. Рельефига кўра,

хандақнинг эни 15 м га яқин, чуқурлиги 3 м ча бўлган (КПДК, 1967, 306-бет). Мудофаа тизимининг таркибий қисмларидан бири бўлган бундай хандақлар Хоразмнинг кўпгина антик ёдгорликлари: Эресқалъа, Бозорқалъа, Ичан қалъа (Хива), Ҳазорасп, Оқшахонқалъа, Пилқалъа, Тупроққалъада (25 м) топилган. Улар орасида Оқшахонқалъа хандақи энг катта — эни...34 м бўлган. Хоразмнинг бошқа ҳеч қаерида бундай ўлчамдаги хандақ қайд этилмаган. Таъкидлаш лозимки, асосий қурилиш материали бўлган тупроқ шу ернинг ўзидан, қурилиш вақтида карьер бўлиб хизмат қилган, сўнг сув билан тўлдирилиб, мудофаа иншоотлари тизимига кирган хандақдан чиққан.)

VI асрга оид аноним рисолада гувоҳлик берилишича, хандақ тепалиқда жойлашган истехком учун ҳам фойдали бўлиши мумкин (Пигулевская, 1941, 72-бет). Эни 10—12 м, чуқурлиги 2—3 м бўлган Девкесганқалъа хандақи аслида тош йўлак бўлиб, жанговар қурилмаларнинг ундан ўтиши амримахол бўлган. Истехком бунёдкорлари уни барпо этишда бир пайтнинг ўзида икки масалани ҳал этишган: қалъа қурилиши учун материал олишган ҳамда муҳим мудофаа иншооти — хандақни қазилган. Бундан ташқари, шаҳристоннинг энг заиф жойининг хавфсизлигини ошириш мақсадида, бош кириш йўли олдида радиуси 6 м ли яримдоира шаклида қўшимча хандақ қазилган (58-расм). Бундай тош хандақлар Бутентовқалъа (чуқурлиги 2,50 м, эни 9 м) (Толстов, 1958, 8-бет; Бижанов, ХодҒаниязов, 2003, 33-бет) ва Катта Айбуйирқалъада (Мамбетуллаев, 1978, 80—81-бетлар) бўлганлиги аниқланган.

Ташқи дунё билан алоқа боғлаш учун тунда кўтарилиб, эрталаб яна тушириладиган кўприклар ўрнатилган. Шундай кўприк қолдиғи Девкесганқалъадан топилган. Ўрта асрларга оид ёзма манбаларда Хоразмдаги бу каби кўтарма кўприклар ҳақида хабар берилган. Улар, жумладан, Хоразмнинг катта шаҳари — Жозда бўлган (МИТТ, 1939, 188-бет).

Протейхизма (қўшимча девор). Девор ва хандақдан иборат бўлган бир қатор мудофаа тизимлари, ўз техник қудрати ва усталик билан барпо этилганига қарамай, ортиб бораётган мудофаа талабларига доим ҳам жавоб беравермаган. Шунинг учун қадимги мудофаа иншоотлари қурувчилари ҳужум пайтида деворга яқинлашиш қийин бўлиши тўғрисида ғамхўрлик қилиб, қалъанинг атрофини бирон қурилма билан ўраб олишни таклиф этганлар (Витрубий, 1936, 71-бет). Протейхизма шундай қурилма бўлиб, уни баъзан «ташқаридаги қўшимча девор» — «тўсиқ девор» (Воробьева, Лапи-

ров-Скопло, Неразик, 1963, 190, 194, 196-бетлар) ёки «берма» (Мамбетуллаев, 1994, 33-бет) деб ҳам аташган.]

Архаик даврда Хоразм ҳарбий архитектурасида протейхизма бўлган-бўлмаганлиги номаълум. У, афтидан, мил. авв. V—IV асрларда юзага келган кўринади. Бундай девор билан муҳофаани кучайтириш зарурати, эҳтимол, ўз даврининг энг илғор қамал техникаси билан жиҳозланган Македониялик Александр армияси Ўрта Осиёга келиши билан боғлиқ бўлгандир (Воробьева, Лапиров-Скобло, Неразик, 1963, 199-бет). Лекин, айрим тадқиқотчилар фикрича, уни истифодага греклар киритишмаган (Завялов, 1999, 33-бет).

Протейхизмалар, одатда, қалъа деворидан ташқарида 2—20 м масофада пахса ёки хом гиштдан қурилган. Протейхизма билан асосий қалъа девори ўртасида бўшлиқ бўлиб, эҳтимол, унинг стратегик вазифаси ҳам бўлгандир. Бу девор қалъа девори пойдеворини девор-тешар машиналардан ҳимоя қилган, ҳужумчиларни қалъанинг асосий девори олдида овора қилиб қўйишга хизмат қилгандир. Бундай ҳолларда, қалъанинг асосий деворига етиб келиш учун ёв протейхизмадан ўтиши лозим бўлган. Деворлар ўртасидаги бундай оралиқ Вавилонда ҳам қолдирилган (Badawy, 1966, p.14, fig.19). Масалан, Ҳазораспда у қалъа девори ташқи чеккасидан 13,50 м масофада жойлашган. Сақланиб қолган баландлиги 3 м га яқин, қалинлиги тубида 1,70 м. Деворда очиқ валганг ва ўқдан ҳимоя қилувчи тупроқ ғов бўлиб, буржлар билан кучайтирилган (Воробьева, Лапиров-Скобло, Неразик, 1963, 189, 190, 194, 196-бетлар).

Қадимги Хоразм муҳофаа тизимида хос элементлардан бири бўлган протейхизма Қўйқирилганқалъада, Хивадаги Тупроққалъада, Говурқалъада (Миздахқон). Шовотдаги Тупроққалъада, Катта Айбуйирқалъада, Ичан қалъада (Хива), Қалъажикда, Бурлиқалъада, Катта Қирққизқалъада, Қўрғошинқалъада ва Хоразмдаги бошқа илк қанҳа ёдгорликларида ҳам аниқланган. Анқақалъада (65, а-расм) протейхизма мавжуд бўлганлиги улар бутун антик даврда қўлланилганлигидан далолат беради. Бу элемент XII аср — XIII аср бошларигача амалда бўлган (Катта Гулдурсун, Қаватқалъа ва бошқалар) ва у, хандақ билан бирга, асосий деворга бевосита зарба беришга тўсқинлик қилган, девор остида ҳаракат қилиш мумкин бўлган майдонни торайтирган.

Қадимги Хоразм ҳарбий истехкомларида қалъа деворларининг муҳофаа хусусиятини кучайтириш учун бошқа усуллар ҳам қўлланилган, жумладан, кушонлар даврида илк антик даврга оид истехкомлар атрофига янги девор кўтарилиб, у эски деворни ўраб олган.]

Бунда ташқи девор қисман, баъзида бошдан-оёқ янгидан кўтарилган, биринчи давр девори ички девор бўлиб қолган (Ҳазорасп, Қўйқирилганқалъа, Девкесган ва бошқалар) (Воробьева, Лапиоров-Скобло. Неразик, 1963, 185—186-бетлар; КПДХ, 1967, 47. 293—294-бетлар). Сўнги кушонлар ёдгорлиги бўлиши Тупроққалъада ҳам шунга ўхшаш услубга дуч келинган (ГТК, 1981, 57-бет).

Бундай ўзига хос реконструкция ишлари оқибатида қалъанинг отиш йўлаклари баъзан уриб ташланган алоҳида бўлмага айланиб қолади (Мамбетуллаев, Манылов, 1977, 53-бет). Масалан, Оқшахонқалъа Юқорй шаҳари қалъа деворлари отиш йўлагининг иккинчи қаватида шундай бўлмалар пайдо бўлган (Ходжаниязов, Хелмс, Снеддон, 2002, 170-бет). Витрубий ўзига хос конструктив услуб сифатида қарашни қатъият билан тавсия этган бу ҳодиса қамал нотекис олиб борилган ҳолатларида омон қолишни таъминлаган (Витрубий, 1936, 62-бет).

Деворлар тузилиши. Девор мудофаа тизимида энг муҳим жой бўлиб, у нафақат тўсиқ, балки асосий жанговар сарҳад ҳамдир. Девор ҳарбий истеҳкомнинг бир қатор муҳим элементларидан таркиб топиб, булар, жумладан, асос, деворнинг ўзи, валганг, ўқдан сақланиш тўсиғи, пиластр, контрфорс (ғишт тиргович), шинак, бурж, дарвоза ва бошқалардир.]

Оралиғида отиш йўлаги бўлган қўшдевор қадимги Хоразм ҳарбий меъморчилигига энг кўп даражада хос бўлган ҳодисадир (78-расм). Девор баландлиги 10 м дан 20 м гача етган (айрим ҳолларда янада баланд бўлган), қалинлиги 5 м дан 10 м гача, баъзан 14—15 м гача етган. Ташқи девор доимо ички девордан қалинроқ; ташқиси 1,30 м дан 3,50 м гача, ичкиси 1 м дан 3 м гача қалин бўлган.]

Тепалиқда жойлашган яккадеворли Катта Айбуйирқалъа, Оқчагелин, Оқчунгул ва бошқа қалъалар ўз мудофаа қобилятига кўра қўшдеворли истеҳкомлардан кам бўлмаган.

Архаик давр ёдгорликларига, афтидан, ясси бостирма хос бўлган (Кўзалиқир). Тўсинли бостирма қанҳа даври қалъаларида, жумладан, Қўйқирилганқалъа, Жонбосқалъа, Султон Увайс тоғидаги Говур қалъа, Катта Қирққизқалъа, Қўрғошинқалъа, Эресқалъада қўлланилган. Аини маҳалда бу даврда гумбазли бостирмалардан ҳам фойдаланилган бўлиб, улар Аёзқалъа 1 ва Бурлиқалъадан (Манылов, Ходжаниязов, 1991, 24, 45-бетлар), Капарас (ДЮХ, 1991, 161—162-бетлар), Тупроққалъа (ГТК, 1991, 57—59-бетлар), Манғирқалъа (Дурдыев ва б., 1978, 546-бет) дан топилган.

Қадимги Хоразм қалъа деворлари ва буржлари устига, одатда, парапет (тўсиқ) билан ҳимояланган валганг қурилган. Буни Қўйқи-

рилганқалъада (КПДХ, 1967, 280—281-бетлар), Ҳазораспда (Воробьева, Лапиров-Скобло, Неразик, 1963, 191, 192-бетлар), Тўққалъада (Гудкова, 1964, 12-бет), Бозорқалъада (Лавров, 1953, 32-бет), Тупроққалъада (ГТК, 1981, 58, 61-бетлар) кўриш мумкин.

Илк архаик истехкомларда антик мудофаа қурилмаларининг энг зарур элементларидан бири — асос (цоколь) бўлмаган. Отиш йўлаги анча пастда жойлашган. Сўнгги архаик ва қанҳа истехкомларида йўлак ҳосил қилувчи ва шу йўлак билан бирга қалъа девор конструкциясига кирувчи ҳар иккала (ташқи ва ички) девор умумий платформа — пахса асос устига қурилган. Қалъалиқир шаҳристонида асоснинг сақланиб қолган баландлиги 2 м, қалинлиги 15 м. Асос пахсадан қилинган. Баландлиги 0,6—1,20 м (Толстов, 1958, 53-бет). Қўйқирилганқалъа марказий биноси ташқи деворининг эни (тубида) 7 м ва (юқорисида) 6 м, баландлиги 4,03—5,87 м бўлган, у ҳам пахсадан қурилган (КПДХ, 1967, 274—275-бетлар).

3.2 Кушонлар даврида Хоразм ҳарбий ишида асоснинг қурилиши янада ривожланган (74, в-расм). Янги қурилган истехкомларнинг асоси 2,70 м дан 14,50 м гача етган. Тупроққалъа шаҳристонида пахса асоснинг қалинлиги 8,50 м гача, баландлиги 2,70 м гача (ГТК, 1981, 57—58-бетлар), Анқақалъада — 3,50—5 м гача (Ходжаниязов, 1986, 57-бет), Жилдиққалъада — 8 м гача (Толстов, 1948, 117-бет), Қизилқалъада — 10 м гача (Ходжаниязов, 1986, 61-бет), Тупроққалъа қасрида — 14,50 м гача (ТДК, 1984, 25-бет) борган.

Ичида йўлак бўлган деворлар ривожланиб бориб, бутун антик даврда қалъа иншоотининг зарурий қисми сифатида мавжуд бўлган. Сақланиб қолган материаллардан келиб чиқиб айтиш мумкинки, юқори ва пастки қаватлар ўзаро зина ёрдамида боғланган. Қўйқирилганқалъа марказий биносида пастки хоналар иккинчи қават билан хом фишдан қилинган икки марш зина орқали боғланган (КПДХ, 1967, 16-бет, 35—37-расмлар). Капарас (мил. авв. IV—III асрлар) пешдарвоза иншоотидан топилган зина пояларига эса қалин тахта қопланган (ДЮХ, 1991, 175-бет, 64-расм).

3.2 Кушонлар даврида ҳам аҳоли яшашда давом этган кўплаб қанҳа истехкомлари қалъа девори асосининг мустаҳкамлигини ошириш масаласи ўзига хос тарзда ҳал этилган. Масалан, Кичик Қирққизқалъа шаҳристонида пастки отиш йўлаги кушонлар даврида тўлиқ уриб ташланган ва унинг усти иккинчи қават учун пол сифатида хизмат қилган (Ходжаниязов, 1981, 89-бет). Тўққалъа (Гудкова, 1964, 26-бет), Ичан қалъа (Хива) (Мамбетуллаев, Юсупов, Ходжаниязов, Матрасулов, 1986, 38-бет), Шовотдаги Тупроққалъа (Мам-

бетуллаев, 1986 а, 13-бет, 2-расм), эҳтимол, Султон Увайс тоғидаги Говурқалъа деворларининг ҳам асоси шу тарзда қурилган. Деворни бу қадар баланд асосга қуришдан биргина мақсад — ёв девортешар қуролни ишлатганида девор асосини ҳимоялаш кўзлангани аниқ. Шу боис уларнинг вазифаси икки хил бўлган: биринчидан, улар ўзини девортешар ускуналар зарбасига тутиб бериб, девор бузилишига йўл қўймаган, иккинчидан, девор нишабини ошириб, унинг этагидаги фойдасиз бўшлиқни камайтирган (Шперк, 1948, 80-бет). 3, 2

Пилястрлар. Қалъа деворлари баъзан ташқаридан бир хил масофада жойлашган пилястрлар билан безатилган. Бундай пилястрлар, масалан, Ҳазораспда (мил. авв. IV—III асрлар), Тупроққалъа ва Қизилқалъада (I—III асрлар) назарда тутилган. Ҳазораспда пилястрлар бир-биридан 1,60—1,70 м масофада қўйилган ва, одатда, тўғрибурчакли қиррали шаклда бўлса (1,80x0,50 м) (Воробьева, Лапиров-Скобло, Неразик, 1963, 184-бет), кушонлар даврида улар мураккаблашган поғонали шакл касб этиб, анча замонавий архитектура шакллари изланганлиги сезилади (Тупроққалъа қасри (68—71, 73-расмлар) ва Қизилқалъа қасри (74, 75, 76-расмлар). Бундай конструкцияларнинг вазифаси декоратив услуб беришдан иборат бўлмай, улар мудофаа нуқтаи назаридан келиб чиқувчи утилитар вазифага эга бўлган (ГТК, 1981, 64-бет).

3 2 I—III асрларда пилястрлар билан бирга, қалъа мустаҳкам бўлишига кўмаклашувчи, туртиб чиққан контрфорслар пайдо бўлган. Бундай контрфорслар Жилдиққалъада (Толстов, 1948 а, 56-расм), Қизилқалъада (Ходжаниязов, 1986 б, 54-бет) аниқланган. 1

3 **Кунгуралар.** Археологик маълумотларга кўра, Хоразм қалъа деворлари ва буржлари кунгуралар билан тугалланган (Воробьева, Лапиров-Скобло, Неразик, 1963, 191-бет; КПДХ, 1967, 280—281-бетлар; Гудкова, 1964, 12-бет; Лавров, 1950, 32 ва кейинги бетлар). Қадимги Хоразм қалъа деворлари тасвири туширилган останаонлар бундан далолат беради. 1963—1964 йилларда Жонбосқалъа қўрғон-ҳовлиларидан бирида олиб борилган қазилма ишлари жараёнида топилган останаон Хоразм қалъа девори тасвирланган муҳим ашёвий ҳужжатдир. (Рапопорт, Лапиров-Скобло, 1963, 147—148-бетлар).

3 1 **Буржлар.** Мудофаа иншоотларининг навбатдаги жуда муҳим элементи бурждир. Бурж қалъа деворлари периметри бўйлаб, одатда, девордан баландроқ бўлиб, ташқарига туртиб чиққан. Буржлар жойлашган тарҳига кўра ҳар хил типда: тўғри бурчак, квадрат ва овал шаклда бўлган. Улар орасида тарҳи ярим овал шаклдаги бурж-

лар энг қадимги типларга киради. Бундай буржлар Кўзалиқирнинг қуйи сатҳида маълум (Толстов, 1948, 144-бет).

Мил. авв. IV—III асрлар — мил. I—III асрларда Хоразмда ҳар икки типдаги буржлар маълум бўлган. Лекин илк антик давр учун тарҳи ярим овал буржлар хосдир. Бундай тарҳли буржлар Бозорқалъа, Жонбосқалъада (пешдарвоза иншоотлари) (Толстов, 1948а, 90, 112-бетлар), Қўйқирилганқалъада (КПДХ, 1967, 302-бет), Тўққалъада (Гудкова, 1964, 45-бет), Пилқалъада (Манылов, 1965, 45-бет), Жигарбандда (Вишневская, 1976, 544), Аёзқалъа 1 да (Манылов, Ходжаниязов, 1981, 32—35-бетлар), Шовотдаги Тупроққалъада (Мамбетуллаев, 1986а, 12-бет, 2-расм), Говурқалъа 1 да (Неразик, 1976, 16-бет), Эресқалъада (Ходжаниязов, 1996, 1-расм) ва бошқа шахристонларда аниқланган.

Бу даврда Қалъалиқир 2, Ҳазорасп (Воробьева, Лапиров-Скобло, Неразик, 1963, 192—193), Ичан қалъа ва Хивадаги Тупроққалъа (Мамбетуллаев, Яготин, 1986, 47-бет; Мамбетуллаев, 1986, 65—66-бетлар), Оқшахон қалъа (Ходжаниязов, 1995, 111-бет) буржлари тарҳи тўғри бурчак шаклида эканлиги билан ажралиб турган.

1. Кушонлар даврида Хоразм ҳарбий истехкомларида тўғри бурчакли буржлар кўпроқ қўлланила бошланди. Булар: Тупроққалъа (ГТК, 1981, 68—69-бетлар), Қизилқалъа (Ходжаниязов, 1986б, 51—54-бетлар), Думанқалъа, Бургутқалъа, Анқақалъалардир (Ходжаниязов, 1986а, 57—58-бетлар).

2. Қадимги полиоркетиклар қоидаларига кўра, буржлардан бирига хужум қилинганда, қўшни бурждагилар ёвни ўққа тутишлари мумкин бўлиши учун, уларнинг ораси камон ўқи учиб борадиган масофадан ошмаслиги лозим бўлган (Витрубий, 1936, 32—33-бетлар). Антик Хоразм истехкомларида деворнинг буржлар орасидаги қисми 17 м дан 55 м гача бўлган. Жумладан, Ҳазораспда 54—55 м (Воробьева, Лапиров-Скобло, Неразик, 1963, 192-бет), Тўққалъада — 28 м (Гудкова, 1964, 10-бет), Капарасда — 23—28 м (ДЮХ, 1991, 157-бет), Шовотдаги Тупроққалъада — 26—30 м, Ичан қалъада — 22—27 м, Янгиариқдаги Тупроққалъада — 22—24 м, Хивадаги Тупроққалъада — 17—36 м (Мамбетуллаев, 1986, 12-бет; 1994, 9, 10, 16-бетлар), Қўйқирилганқалъада — 20 м (КПДХ, 1967, 43-бет), Султон Увайс тоғидаги Говурқалъада — 20 м (Рапопорт, Трудновская, 1958, 348-бет), Девкесганда — 25—37 м, Оқшахонқалъада — 22—23 м, Аёзқалъа 3 да — 21—22 м, Эресқалъада — 20—21 м (Ягодин, Ходжаниязов, 1986а, 130-бет; Ходжаниязов, 1982а, 42-бет; 1986в, 19-бет; 1987, 103-бет) бўлган. Аёзқалъа 1 да эса деворнинг буржлар

орасидаҒи қисми 9—15 м гача қисқарҒан (Маньлов, ХодҒаниязов, 1981, 35-бет).

БурҒлар тузилишига кўра икки: ёпиқ ва очиқ типга бўлинади (80-расм). Иккинчи тип бурҒларнинг ички тузилиши ёпиқ хонадан иборат бўлмай, йўлак деворларининг оддий бурилишидан ҳосил бўлҒан. Бундай бурҒлар жуда кам. Уларни, жумладан, Кўзалиқирда (қуйи сатҳда), Ғазорасп, Жигарбанд, Эресқалъада (Толстов, 1958, 54-расм; Воробьева, Лапиров-Скобло, Неразик, 1963, 193-бет; ДЮХ, 1991, 16-бет; ХодҒаниязов, 1986а, 47—52-бетлар; 1996, 1-расм) учратиш мумкин.

Биринчи типдаги бурҒлар ёпиқ бўлиб, ўқчилар учун йўлаклар орқали боғланҒан. Бу тип Хоразмнинг деярли барча қадимги истеҳкомларига хосдир. Улар отиш йўлаклари билан эшик ўринлари орқали боғланҒан. Баъзан айрим истеҳкомлар бурҒларининг пастки хоналаридан отиш йўлагига чиқиш жойи бўлмаган, улар (отиш йўлагига чиқиш жойи бўлҒан) юқоридаги хона билан бостирмадан очилҒан туйнук ёрдамида боғланҒан (Рапопорт, Трудновская, 1958, 352-бет; ГТК, 1981, 68-бет).

Хоразмлик истеҳком усталари қалъа бурчакларини мудофаа қилишга алоҳида эътибор беришҒан. Мудофаа иншоотларини бурчакда жойлаштиришнинг турли комбинациялари маълум (84-бет). Масалан, Қалъалиқир 2 қалъаси бурчаклари мудофааси учун «қалдирғочдуми» шаклидаги бурҒлардан фойдаланилҒан, бунда икки бурж, бурчакни «ютиб юборҒан» кўйи бир-бирига тўлиқ яқинлаштириб қурилҒан. Тарҳи шунга ўхшаш бурҒлар Тўққалъада, Аёзқалъа 1 да, Девкесганда, Қўрғошинқалъа бурчакларидан бирида (81, i-расм), Катта Қирққизқалъада (2-сурат; 81, j-расм), Қалъалиқир 2 да (41-расм) ва бошқаларда қайд этилҒан. Хивадаги Тупроққалъада бунинг иккинчи вариантини кўриш мумкин. Бу ерда девор бурчакдан 14—28 м нарига сурилҒан икки бурж билан ҳимоя қилинҒан. Қалъанинги тўрттала бурчаги ҳам шу тарзда ҳимояланҒан (81, h-расм). Учинчи варианты: Тўққалъа бурчакларидан бири шу ерда туташадиган деворлардан бирининг давоми бўлҒан ўқ бурж билан ҳимояланҒан (32-расм). Тўртинчи варианты: Бозорқалъада ҳам тўрт бурчакнинг ҳар бири биттадан бурж билан ҳимояланҒан, лекин бу ерда улар диаҒонал жойлаштирилҒан ва уларнинг ўқи қалъа диаҒоналининг давоми бўлиб кетган (81, d-расм). Капарас қалъасининг томчисимон бурҒлари ҳам шундай жойлашҒан.

Оқшахонқалъада тўртинчи вариантга ўхшаш типни кўриш мумкин. У ерда тарҳи квадрат шаклда, ўлчами 16 × 16 м бўлҒан бурж

қалъа бурчагини икки томондан тираб тургандек кўринади. Бурж хонаси «Г»симон шаклда, ўлчами 10×10×5 м (81, е-расм). Бунга ўхшаш бурчак буржлари асосан Хоразмнинг қанҳа даврига оид ёдгорликларида бўлганлиги маълум. Улар Ҳазорасп, Хива, Пилқалъа, Девкесганқалъа ва Аёзқалъа 3 да қайд этилган. Шунингдек, кушонлар даврига оид ёдгорликларда, жумладан, Тупроққалъа (71-расм) ва Анқақалъа (81, г-расм) истехкомларида ҳам учрайди.

Қалъа бурчакларини ҳимоя қилган буржлар конструкциясининг бу тўрт тури мил. авв. IV—II асрлар ва мил. I—II асрларда ҳарбий истехкомлар анча ривожланганидан далолат бериши шубҳасиз.

Хоразмнинг антик ҳарбий истехкомларида қалъа деворларини буржлар воситасида ҳимоялашнинг яна бир ўзига хос тури маълум. Тарҳи квадрат шаклдаги Кўнерлиқалъа тупроқ билан мустаҳкамланган қум бархан устига қурилган, қўш деворли, қўшдевор орасида гумбазли йўлак, деворлар ўртасида учта ўзига хос бурж ўрнатилган, нотўғри тўрт бурчак шаклида, пешдарвоза адаштирама йўли мавжуд. Ўнгоҳил кўшк уйларидаги сингари, ичида кўплаб хоналар бор (28-расм). Шу каби манзарани Қизилқалъада ҳам кузатиш мумкин. Отиш йўлагига эга бўлган қалъа деворларидан ҳар бирининг марказида биттадангина бурж, пешдарвоза адаштирама йўли қўйилган. Деворни ҳимоялашнинг бу каби типи Кўнерлиқалъа, Жилдиқалъа ва Аёзқалъа 3 биносида (43-расм) ҳам қайд этилган.

99 **Қўйқирилганқалъа** буржлари ўзига хос хусусиятга эга. Бунда улар ичкарида ҳам, ташқарида ҳам девор чизигидан туртиб чиқмайди. Бу антик Хоразм архитектурасида жуда ноёб бўлиб, ҳозирча унинг ўхшаши топилмаган.

Хоразмнинг қадимги истехкомлари буржлари қалъа девори билан конструктив жиҳатдан боғланган ҳам (ДЮХ, 1991, 157-бет), боғланмаган ҳам (ГТК, 1981, 67-бет).

Мил. авв. IV—II асрларда Хоразмда буржли қалъалар қаторида буржсизлари ҳам мавжуд бўлган. Катта Айбуйирқалъа (7-расм), Жонбосқалъа (пешдарвоза адаштирама йўл ёнидаги бурждан ташқари) (27-расм), Оқчагелин (33-расм), Қалъажик (34-расм), Кичик Қирққизқалъа (22-расм), Буриқалъа (35-расм), Девкесган ғови ҳамда **Оқшаҳонқалъа** истехкоми ва бошқалар шулар жумласидандир. Бунда Ўрта Осиё ва Қадимги Шарқ ҳарбий истехкомлари учун рельеф имкон берган жойлар аънанаси каби, истехкомларда бўлганидек, ҳимояланиш деворининг ўзи ҳимоя воситаси бўлган. Жойнинг яхши танланиши натижасида буржларгина эмас, балки баъзан бир (Катта Айбуйирқалъа) ёки икки (Девкесган) томондан қалъа

девори ҳам зарур бўлмай қолган. Шунинг учун, эҳтимол, истеҳкомлар тизимида буржларнинг бўлмаслиги тизимнинг архаиклиги туфайли бўлмай, (Толстов, 1948а, 91-бет), аксинча, қадимги Хоразмда бир вақтнинг ўзида турли истеҳком тизимлари мавжуд бўлганлигини билдиради) (Гулямов, 1957, 80-бет).

Шинаклар. Хоразмнинг илк архаик давридаги шинаклар Кўзалиқир шахрестонида мавжуд бўлган (79, а-расм). Бу ерда шинаклар пахсада бир-биридан 2 м масофада очилган ва қават даражасида шохмот тартибида жойлашган.

Мил. авв. V—IV асрлар бўсағасида ёки мил. авв. IV аср бошида Хоразмда архаик типдаги ясси ёпилган шинаклардан қанҳха даврида ишлаб чиқилган найзасимон шинакларга ўтилгани кузатилади. Масалан, Ҳазораспда архаик давр шинаклари пахса деворда қўйилган. Бироқ улар энди қанҳха давридагидек найзасимон шакл касб этган (79, в-расм), бу мудрофаа техникаси янада ривожланганлиги билан боғлиқ. Бундан ташқари, Ҳазорасп шинакларининг туби Кўзалиқирдаги сингари горизонтал эмас, балки девор асоси бўйлаб фойдасиз бўшлиқни камайтирадиган даражада нишабдир.

Қанҳха истеҳкомларидаги асос пахса ўрнига, шинак тубига қадар хом гиштдан кўтарма қилина бошланди (79, с-расм). Буни Жонбосқалъада (Толстов, 1948а, 88-бет), Ҳазораспда (Воробьева, Лапиров-Скобло, Неразик, 1963, 187-бет), Қўйқирилганқалъада (КПДХ, 1967, 22-бет), Султон Увайс тоғидаги Говурқалъада (Рапопорт, Трудиновская, 1958, 350-бет), Эресқалъада, Катта ва Кичик Қирққизқалъада кўриш мумкин.)

Шинаклар қалъа деворларида, одатда, тахминан 1 м дан 2 м гача бўлган ораликда жойлашган (Қалъажикда — 1 м, Аёзқалъада — 1—1,50 м, Бозорқалъада — 1,80 м, Кичик Қирққизқалъада — (пастки қаватда) 1,30 м, (юқори қаватда) 1,90 м масофада, Ҳазорасп деворидаги каби, жуфт-жуфт қолдирилган (Воробьева, Лапиров-Скобло, Неразик, 1963, 195-бет, 19-расм) ёки Жонбосқалъадаги сингари (Толстов, 1948а, 90—91-бетлар) шохмот тартибида жойлаштирилган. Шинакларнинг бундай жойлашуви туфайли ҳимоя қуролининг девор олдидаги таъсир радиуси анча кенгайган, ўқ етмайдиган участкалар қолмаган. Ҳимоя учун қўлланилган қия шинаклар ҳам бунга хизмат қилган. Аёзқалъа 1 да буржлар орасида учтадан қия шинаклар икки гуруҳ қилиб жойлаштирилган (Маньолов, Ходжаниязов, 1981, 36-бет, 2,1-расм). Жонбосқалъа деворида ҳам шинаклар шу каби учтадан гуруҳлаб (ўртадаги, тўғридаги, ёнбошдаги, томонларга қараб қиялатилган ҳолда), тахминан ҳар 40—45 м дан кейин жой-

лаштирилган. Жонбосқалъа шинаклари эни 1 м ва чуқурлиги 0,85 м бўлган махсус токчалардан очилган (Толстов, 1948а, 90—91 бетлар). Византия полиеркетиклари фикрича, профессионал ўқчилар шундай токчаларда жойлашганлар, отишма ва вақтинчалик дам олиш пайтида уларнинг ёнидан ўтган жангчилар бир-бирига халал беришмаган (Аноним, 12,3).

Девкесганқалъа, Қўрғошинқалъа ва Катта Қирққизқалъада ҳам шу каби қия шинаклар аниқланган (Ягодин, Ходжаниязов, 1986а, 122-бет, 3-расм; Ходжаниязов, 1984, 1-расм; 1986в, 6-бет, 4-расм). Кўзалиқир юқори сатҳи шинаклари Хоразм қанҳха истеҳкомлари учталиқ шинакларининг прототипидир (Толстов, 1958, 144-бет).

Девор этагидаги жойларни ўққа тутишни таъминлаш учун шинакларнинг туби ташқи томонда анча нишаб қилиб ишланган. Буни Жонбосқалъада (пастки қаватда) 0,75 ва 2 м (Толстов, 1948а, 90-бет), Қўйқирилганқалъада (марказий бинода) — 0,47—0,49 м ва 1,72 (КПДХ, 1967, 379-бет), Аёзқалъада — 1—0,48 м ва 2,90—3,50 м, Бурлиқалъада — 0,48 ва 1,23 м (Маньлов, Ходжаниязов, 1981, 36, 40-бетлар), Анқақалъада — 1,20 ва 1,90 м (Толстов, 1948а, 115-бет) ва бошқа истеҳкомларда кўриш мумкин.

Кушонлар даврида қалъа деворлари пастки қаватида шинак қолдириш мақсадга мувофиқ бўлмай қолди. Бу, афтидан, ҳарбий техника ривожланиши билан боғлиқ бўлса керак. Эҳтимол шунинг учундир, фронтал ўққа тутиш маркази энг самарали бўлган юқори қаватга кўчди, тепадан ўққа тутиш усули қўллана бошланди. Бунинг учун қанҳха истеҳкомларининг пастки қавати гишт билан уриб ташланди (Кичик Қирққизқалъа, Тўққалъа, Ичан қалъа (Хива), Султон Увайс тоғидаги Говурқалъа ва бошқалар); янги қалъа деворлари балан асосга қурила бошланди (Жилдиққалъа, Анқақалъа, Қизилқалъа (74^а b, 78, h-расмлар). Бундай мудофаа усули илгаридан маълум бўлганини қайд этиб ўтиш зарур. Аёзқалъа 1 (Маньлов, Ходжаниязов, 1981, 2-расм), Бозорқалъа (Толстов, 1948, 178-бет), Капарас (ДЮХ, 1991, 161-бет), Девкесган қалъада шинаклар фақат иккинчи қаватда қўйилган.

Қадимги Хоразм қалъа деворларидаги шинакларнинг умумий сони бир неча юзгача етган. Масалан, Қўйқирилганқалъа марказий биносининг ташқи деворида 114 шинак (КПДХ, 1967, 280-бет), Қизилқалъада — 150—160, Анқақалъада — 200, Аёзқалъа 1 да — 522, Қўрғошинқалъада — 700 га яқин шинак бўлган ва ҳ.к. Истеҳкомни етарлича фаол мудофаа қилиш учун шунча шинак етарлидир. Жонбосқалъада уларнинг сони 2000 гача етган. Бу ҳол олимларга, ҳар бир шинак олдида биттадан ёйандоз туришига мўлжалланган, Жон-

босқалға тизими эса мудофаага эркаклар билан бирга бутун аҳоли чиқишига мўлжалланган, деган хулосага келишлари учун асос бўлди (Толстов, 1948а, 91-бет).

Археолог М. Мамбетуллаев Страбоннинг массагетлар тўғрисидаги маълумотиға таяниб, қалға мудофаасида аёллар ҳам иштирок этганлигини истисно этмайди (Мамбетуллаев, 1994, 32-бет). Бошқа тадқиқотчилар эса, аксинча, бу ерда шинаклар, жинси ва ёшидан қатъи назар бутун аҳоли мудофаада иштирок этишига мўлжалланган, деб ҳисоблашади. Уларнинг фикрича, шинакларнинг кўп қўйилишидан кўзланган мақсад мудофаанинг маневрчан бўлиши ва ёй-андозлар жойини ўзгартириб, энг хавфли участкада жамланишига имкон яратишдан иборат бўлган (Воронина, 1964, 44-бет). Ушбу ўринда бошқача талқин ҳам қилиш мумкин. Маълумки, қадимги Хоразмда ҳар бир истеҳкомли иншоот душман ҳужуми пайтида атрофдаги қишлоқлар аҳолиси учун бошпана ва истиқомат қиладиган жой бўлишини мўлжаллаб қурилган. Бундай истеҳкомсиз қишлоқ манзиллар Бозорқалға, Жонбосқалға, Аёзқалға, Бурлиқалға, Қўрғошинқалға атрофида ёйилиб жойлашганлиги аниқланган (Толстов, 1948а, 157-бет; Неразик, 1976, 15, 22, 33—36-бетлар; Воробьева, 1979, 548—549-бетлар).

Византиялик полиеркетиклар маълумотиға кўра, мил. V асрда хавф туғилган пайтда аҳоли у ерга қишлоқ хўжалик маҳсулотларини олиб кирган, чорвани ҳайдаб борган, ўзаро бир-бирига кўмаклашиб, шаҳарлар мудофаасида мардлик намуналарини кўрсатган (Пигулевская, 1941, 53-бет). Шундан келиб чиқиб, қадимги Хоразмнинг ҳар бир истеҳком пункти атроф ҳудуди ва аҳолиси учун таянч жой бўлган, деб тахмин қилиш мумкин. Бундай ҳолларда Жонбосқалға қамал қилинган пайтда унинг мудофаачилари етарли миқдорда, ҳатто талаб қилинганидан кўп ҳам бўлган. Кейинчалик, афтидан, мудофаачилар сони қалға деворидаги шинаклар сонига тенг бўлиши шарт бўлмаган.

Хоразм воҳасида бундай мудофаа усули XIX асрга қадар сақланиб келган. XIX асрнинг иккинчи ярмида бу ўлкада бўлган И.В. Каульбарс хабар беришича, Амударёнинг ҳозирги дельтасида қорақалпоқлар томонидан туркманлар босқинидан яшириниш учун қурилган қирққа яқин қалға бўлган. Қалға қурилишида қатнашган аҳоли муайян ишора бўлганида кўч-кўронини кўтариб, қалғага кириб яширинган (Каульбарс, 1881, 534-бет).

2.2 Ёруғлик туйнуклари. (Мил. авв. IV—II асрларда ва ундан кейинги даврда қалға деворларида шинаклар билан бирга ёруғлик туши-

ши учун қўйилган туйнуқлар ҳам бўлган. Улар Қўйқирилганқалъа, Қўрғошинқалъа, Катта Қирққизқалъа, Султон Увайс тоғидаги Говурқалъада учрайди (КПДХ, 1967, 278—279-бетлар; Ходжаниязов, 1984, 41—42-бетлар; 1986в, 5-бет). Султон Увайс тоғидаги Говурқалъа ва Катта Қирққизқалъадаги ёруғлик туйнуқлари бунга ёрқин мисол бўлиб хизмат қилади. Масалан, Катта Қирққизқалъа шахристонида ёруғлик туйнуқлари девор асосидан 5 м баландда жойлашган ва 0,25 × 0,25 м ўлчамдаги квадрат шаклида бўлган. Султон Увайс тоғидаги Говурқалъада бундай туйнуқлар (42 × 42 см) полдан 4 м баландда жойлашган (Рапопорт, Трудновская, 1958, 351-бет).

Тупроққалъа шахристони деворида ёруғлик туйнуқлари учрамади. Бироқ тадқиқотлар бу ерда иккинчи қаватдаги хоналар томда қўйилган туйнуқлар орқали, биринчи қаватдаги хоналар эса қаватлараро бостирмада қўйилган ва иккинчи қаватдаги хоналарга қараган туйнуқлар ёхуд улардан ажратилган махсус чуқурчалар орқали ёритилган, деб ҳисоблашади. Мисол тариқасида биринчи қаватдаги 40-хона устида жойлашган II-3-хона келтирилади (ТДК, 1984, 49-бет).

«Тоқлар». Қадимги Хоразмнинг айрим қалъаларида, шинақлар ва ёруғлик туйнуқларидан ташқари, ажабтовур туйнуқлар — тоқлар сақланиб қолган. Улар, масалан, Анқақалъада қайд этилган. Бу ерда буржлар оралиғидаги ҳар бир деворда иккитадан тоқ жойлашган. Туйнуқлар 0,80 м, баландлиги 1,50—1,75 м ўлчамдаги ярим доира тоқ сифатида очилган. Уларнинг қуйи чеккаси шинақларнинг қуйи чеккасига мос келади. Туйнуқларнинг барчаси деворники билан бир хил терилган ўлчамдаги гиштлардан терилган. Шу каби туйнуқ Аёзқалъа I шимолий деворида ҳам топилган, у ҳам яримдоира тоқ шаклида.

Анқақалъадаги туйнуқлар археологик адабиётларда даставвал хужум қилиш учун жой, деб тушунилган (Толстов, 1948, 115-бет). Кейинчалик архитектор Лапиров-Скобло Қўйқирилганқалъа деворини таҳлил қилиб, Анқақалъадаги туйнуқлар мутлақо ёритиш учун мўлжаллангани, улар бутун периметр бўйича шинақлар воситасида ёритилган йўлакнинг буржлар бир-бирига қўшилган қисмини қўшимча равишда ёритгани тўғрисида хулосага келди (Қўйқирилганқалъа, 1967, 280-бет).

Бироқ Анқақалъадаги ўлчами катта туйнуқлар ёритишга хизмат қилмаган бўлиши керак. Чунки Хоразм қалъаларидаги ёритиш туйнуқлари ўлчами катта бўлмаган. Шунингдек, ёритиш туйнуқлари пол сатҳидан шинақка нисбатан анча баландда жойлашган. Султон

Увайс тоғидаги Говурқалъанинг ёритиш туйнуклари ўлчами 42 × 42 см бўлиб, пол сатҳидан 4 м баландда (Рапопорт, Трудновская, 1958, 351-бет); Қўрғошинқалъа 3 буржи деворидаги ёритиш туйнути 3 м баландликда (Ходжаниязов, 1984, 41-бет); Қўйқирилганқалъа марказий биносидаги туйнуклар — 3,5 м баландликда жойлашган (Қўйқирилганқалъа, 1967, 282-бет, 113-расм). Шу боис бу туйнукларнинг вазифаси бошқача, кўпроқ мутлақо мудофаадан иборат бўлганлигини ҳам истисно этмаймиз. Қалъа ёв томонидан қамал қилинган ҳолларда, мудофаачилар ҳужумга чиқиши учун муайян туйнуклар очилиши лозим бўлганлиги эҳтимоли ҳам бор. Шунингдек, ушбу туйнуклар орқали душман томонга ядро улоқтирилганлиги эҳтимолини ҳам истисно этмаймиз. Шу боис ҳужумга қарши девор — протейхизма ёй ўқи етадиган масофада қурилган ва, эҳтимол, истеҳкомни ҳар томондан ўраб олган бўлиши мумкин. Яна бир ҳолат — бу туйнуклар буржларга тақаб қолдирилганлиги ҳам масалани бизнинг фаразимиз фойдасига ҳал қилади. Буржлар, бир томондан, фронтал ўққа тутиш воситасида душманнинг туйнук томон йўлини тўсади, бошқа томондан эса, ядро улоқтирувчилар учун хавфсиз шароит яратади. Қамал ҳолатларида тоқлар орқали ўқ отибгина қолмай, балки душманга тош ҳамда ёнувчи моддалар ҳам отишган (Кузьмина, Певзнер, 1956, 78—79-бетлар; Пугаченкова, 1976, 142, 146-бетлар; 1979, 63-бет, б, а, б, в-расмлар; Кабанов, 1959, 184-бет). Мудофаа чоғида ҳатто тегирмон тоши, тош ўқловлар, тош ҳайкаллар, қўй, йўлбарс шаклчалари ҳам ишга солинган ва ҳоказо (Школяр, 1980, 156-бет).

Бундай тоқ-туйнуклар Хоразм архитектурасида ўрта асрларда ҳам қўлланишда давом этилган ва бу Катта Гулдурсунқалъа мисолида ҳам маълум. Бу ерда антик даврдаги каби (Анқақалъа) туйнуклар буржлар орасида иккитадан ярим доира тоқ шаклида қўйилган. Эни 0,8 м, баландлиги 1,65 м бўлган, буржнинг икки томонида 4—5 м масофада, девор асосидан 3 м дан зиёд баландликда жойлашган. Барча туйнуклар хом гиштдан кўтарилган.

Қалъа деворини қамал қилишда отиш мосламаларини қўллан
ниш. Бундай мосламалар қўлланганлиги ўрта асрларга оид ёзма манбалардан маълум. Муқаддасий берган хабарга кўра, тош отиш машинаси Хоразмдаги Айхан қалъаси дарвозаси устига ўрнатилган (МИТТ, 1939, 187-бет). Шунингдек, хоразмликлар қамал пайтида, одатда, деворни бузишда душман томонидан фойдаланилган манжаниқ (катапульта)ларни ҳам ишлатишган (Буниятов, 1986, 41, 67-бетлар).

Дарвозалар. Дарвозалар ҳарбий жиҳатдан доимо алоҳида эътиборни тортган. Қадимги Хоразм қалъалари тарҳ тузилишининг таҳлили дарвоза қурилмаларининг уч гуруҳини ажратиш учун асос беради: 1 — пешдарвоза адаштирма йўли (лабиринти); 2 — пешдарвоза буржлари; 3 — қўшимча қурилмаларсиз оддий тип (82-расм). Биринчи тип энг кўп ёйилган бўлиб, Қалъалиқир 1 ва 2 да (82, b-расм; 41-расм), Жонбосқалъада (82, d-расм), Аёзқалъа 1 ва 3 да (82, e-расм), Қўрғошинқалъада (11 × 19 м) (82, f-расм), Катта Қирққизқалъада (22 × 15 м га яқин), Оқшахонқалъада (23 × 26 м га яқин), Катта Айбуйирқалъада (82, g-расм), Бозорқалъада (қўрғон) (8-расм), Хивадаги Тупроққалъада (12,50 × 23 м) (24-расм), Кўнерлиқалъада, Капарасда (29-расм), Девкесган ғовида (54-расм) ва бошқаларда топилган. Жонбосқалъадаги 20 × 52 м ўлчамли қанҳха даври Хоразм қалъалари дарвозаси намуна бўлиб хизмат қилади, бу ерда ўққа тутилаётган ёвнинг ҳаракати йўналиши беш марта ўзгарган. Аёзқалъа 1 да дарвозаларни ҳимоя қилиш тизими такомиллаштирилганлиги кўзга ташланади. Бу ерда пешдарвоза адаштирма йўлига кириш иккита бурж билан ҳимояланган. Бундан ташқари, адаштирма йўл бурчаклари ва олд томонида ярим овал шаклдаги яна учта бурж жой олган.

Капарасда пешдарвоза адаштирма йўли ичида (40 × 15 м), дарвозанинг икки томонида катта бўлмаган қоровулхона жойлашган (ДЮХ, 1991, 157—158-бетлар), Кушонлар даврига оид пешдарвоза адаштирма йўли Тупроққалъада, Қизилқалъада ва бошқа қалъаларда учрайди (82, j-расм).

Девор олдида бир-бирига рўпара қилиб тикланган пешдарвоза буржлари бўлган дарвозалар иккинчи типга киради. Ҳарбий архитектурадаги бу усул илк архаик даврдаёқ (Кўзалиқир шаҳристони) пайдо бўлиб (82, a-расм), кейинги даврларда ҳам қўлланиб келган. Қанҳхақалъа 2 шаҳристони дарвозалари ҳам иккита мустаҳкам бурж билан ҳимояланган (Дурдыев, 1977, 138-бет). Бундай дарвозалар Ҳазораспда (11-расм), Бозорқалъада (8-расм), Эресқалъада (42-расм), Қўйқирилганқалъада (82, c-расм), Девкесганда (58-расм), Шовотдаги Тупроққалъада (11-расм), Анқақалъада (82, k-расм) ва бошқаларда ҳам бўлган. Бунда ярим овал шаклдаги буржлар ҳам (Бозорқалъа, Эресқалъа, Қўйқирилганқалъа), чорқирра буржлар ҳам қўлланган (Ҳазорасп, Девкесган, Анқақалъа).

Пешдарвоза иншоотлари умуман бўлмаган Тўққалъа, Бурлиқалъа, Кичик Қирққизқалъа шаҳристонлари дарвозаларини учинчи типга киритиш мумкин. Масалан, Тўққалъада дарвоза девор чизигидан

шаҳристон ичига қараб анча кириб бориб қурилган, бундан узун ва тор йўлак ҳосил қилиб, унинг сатҳини девордан туриб ўққа тутиш мақсади кўзланган (82, i-расм). Кичик Қирққиз шаҳристониди ҳам шундай манзарани кузатиш мумкин (22-расм). Бурлиқалъада умуман бўлакча усул кўзга ташланади. У ерда дарвоза бир-бирига рўпара қилиб қўйилган шинақлар орқали ҳимояланган (36-расм). Пешдарвоза иншооти топилмаган. Бутентовқалъа 1 ҳам шу типга кириши эҳтимоли катта (40-расм). Сўнгги икки истехкомда жой рельефининг ўзи дарвозалар хавфсизлигини таъминлаган бўлиши мумкин.

Жиддий хавф туғилганда кириш йўлини ҳимоя қилишни уюштириш учун отиш йўлақлари кўпинча асосий кириш йўли билан боғланган. Бу Жонбосқалъа, Қўйқирилганқалъа, Тўққалъа, Аёзқалъа 1, Оқшаҳонқалъа ва бошқаларда кўзга ташланади (Толстов, 1948а, 90-бет; КПДХ, 1967, 229-бет; Гудкова, 1964, 124-бет; Манылов, Ходжаниязов, 1981, 35-бет).

Археологик материаллардан келиб чиқилса, Хоразм истехкомларига киришда ёғоч дарвозалар ўрнатилган. Масалан, Қалъалиқир 2 да шундай ёғоч конструкциялар қолдиғи, дарвозанинг кўплаб темир «болтлар»и ва қоламалари топилган (Вайнберг, 1983, 473—474-бетлар).

Хоразм қалъаларида асосан биттадан дарвоза бўлган (18-расм). Жуда камдан-кам икки (Қўрғонқалъа. Дурдыев, Юсупов, 1976, 548-бет), баъзан тўрт дарвозали қалъалар (Оқшаҳонқалъанинг Юқори шаҳари, эҳтимол, Қалъалиқир 1 ҳам) бўлган.

Пандус. Айрим истехкомларда дарвозага яқинлашиш пандус (нишаб йўлка) воситасида қийинлаштирилган. Пандусли жойларда душман қалъа девори бўйлаб ҳаракатланар экан, ҳимоясиз қолган ёнбошини ўққа тутиб беришга мажбур бўлган. Пандус Хивадаги илк қанҳа даврига оид Тупроққалъа пешдарвоза истехкомида топилган (Мамбетуллаев, Манылов, 1977, 53-бет). Қўрғошинқалъада тупроқдан кўтарилган пандус қолдиғи қайд этилган. Шунингдек, Девкесганқалъа шаҳристониди ҳам пандус бўлганлиги аниқланган. Бу ерда 150 м узунликдаги пандус Устюрт тик жарлигига перпендикуляр жойлашган. Эни 2—3,5 м, нишаблиги 35—40° бўлган. Пандус четида паҳса девор қолдиқлари топилган (50, b-расм). Қизилқалъа ҳам дарвозани пандус билан безатишнинг ёрқин мисоли бўлиб хизмат қилади. Бу ерда ягона дарвозага пандус орқали борилган. Унинг узунлиги 26 м, эни 1,55 м, нишаблиги 15° бўлган (66-расм).

Кириш жойи пандус билан бошқача жиҳатдан ҳам жиҳозланган. Масалан, Қўйқирилганқалъада марказий бинога етиб бориш учун

пандус орқали ўтиш зарур бўлган, у қалъага кириладиган асосий жойдан бошланиб, 34 м узунликда давом этган. Марказий бинога кириш йўли пандус билан, афтидан, кўтарма кўприк орқали боғланган (КПДХ, 1967, 302—304-бетлар). Оқшахонқалъа марказий биносига ҳам узунлиги 30 м га яқин бўлган пандус воситасида кирилган.

Тупроққалъа шахристонида пандуснинг бошқача варианты кўзга ташланади. Ҳовлига шаҳар тарафдан квадрат шаклдаги катта (25 × 26 м) бурж орқали кирилган. Буржга материк сатҳидан фишт зина орқали чиқилган.

Қадимги Хоразм қалъа дарвозаларига етиб бориш баъзан табиий «пандуслар» ёрдамида мушкуллаштирилган. Бунда жой рельефи катта аҳамият касб этган. Масалан, Кичик Қирққизқалъа дарвозасини жиҳозлашда узунлиги 50—60 м, эни 3—4 м ли табиий рельефдан фойдаланилган. Хоразмда қалъа дарвозаларини пандус билан жиҳозлаш илк ўрта асрларда ҳам қўлланилган. Аёзқалъа бунинг ёрқин мисолидир.

Қурилиш техникаси. Мудофаа истехкомларини барпо этишда лёссимон соғтупроқ асосий қурилиш материали бўлган, ундан пахса ёки хом фишт тайёрланган. Соғ тупроқдан, шунингдек, қурилиш қоришмаси ёки деворни суваш учун лой тайёрланган. Пахса девор жуда юқори сифатли материалдан қилинган, унда ёриқлар ё бўлмаган ёки сезилар-сезилмас бўлган. Пахса асосан деворнинг туб қисмлари (асос)да ишлатилган, фиштан эса деворнинг ўзи, гумбазлар кўтарилган. Баъзан платформага хом фишт терилган (Тупроққалъа, Қизилқалъа). Анча илгариги даврларда (мил. авв. VI—V асрларда) фишт тўғри бурчак шаклда (47-50 × 28-25 ва 42-40 × 32-20 см), илк антик даврда ҳамда кушонлар даврида эса (мил. авв. V—IV асрлар — мил. IV аср) квадрат шаклда (тахминан 44-39-44 × 39 × 9-13 см ўлчамда) бўлган.

Квадрат шаклдаги фиштга ўтилишини, эҳтимол, Хоразм бинокорлик ишига ахоманийлар қурилиш техникасининг таъсири билан изоҳлаш мумкиндир (Воробьева, 1973, 91-бет; Гертман, 1989, 9-бет). Бундай шаклдаги хом фиштларга кўпинча турли белгилар туширилган (78-бет). Қалъа деворлари ҳамда буржларнинг юқори қисми сезиларли даражада тор, асос қисмида эса анча кенг, стилобатларнинг ён қирралари жуда сезиларли даражада нишаб бўлган, натижада платформанинг юқори майдончаси пасткисига қараганда кичикроқ бўлган (78-расм).

Қум. Қадимги Хоразм бинокорлик ишида зилзилага қарши хусусиятга эга энг қадимги тарҳлаш тузилмаси бўлганлиги аниқланган.

Қурилишда табиий тепаликлардан фойдаланилган (Кўзалиқир, Қалъалиқир 1 шахристонлари ва бошқалар). Иншоотлар асосини қумпахса ёки қум-ғишт билан кўтариш қадимги Хоразм бинокорлик ишининг ўзига хос хусусияти бўлиб, қумтепаларда иморат қуриш бўйича ибтидоий анъаналар билан боғлиқ (Толстов, 1948а, 106-бет).

Иншоотлар зилзилабардошлигини оширишнинг асосий шартларидан бири қурилиш материаллари ва иши юксак сифатли бўлишидир. Олдиндан ҳеч қандай ишлов талаб қилмайдиган жуда яхши қурилиш материали бўлган алювиал бўз қумдан қадимги Хоразм мудофаа иншоотлари қурилишида ҳам, ҳарбий бўлмаган иншоотлар қурилишида ҳам кенг фойдаланилган. Тупроқ яхши бўлмаган жойларда, одатда, қумдан девор асоси таглиги сифатида фойдаланилган. Қум силжиши қатъиян чекланган шароитда, антисейсмик конструкциялар қурилишида қум энг яхши материал ҳисобланади. Шунинг учун катта хоналар поли остидан олинган тупроқдан шу ерда пахса урилиб, ҳосил бўлган траншея қум билан тўлдирилган.

Хивадаги Ичан қалъа, Тупроққалъалар, Кўнерлиқалъа, Аёзқалъа 3 нинг истехкомли биноти (қанъха даври), Жилдиққалъа, Қизилқалъа (кушонлар даври) ва бошқалар табиий «тагликлар» — қумтепалар ёки сунъий «тагликлар» устига қурилган иншоотлар занжирини ташкил қилади (Толстов, 1948а, 106—107-бетлар; Рапопорт, Лапиров-Скобло, 1963, 143-бет; Мамбетуллаев, 1994, 31-бет; Ходжаниязов, 1986б, 59-бет; 1987, 107—108-бетлар).

Оқшахонқалъа юқори шаҳари девори асосини ўрганиш уларни барпо этиш тартибини тиклашга уриниш имконини беради. Бу ерда деворни чуқурдан бошлаш учун материкдан чуқурлиги 0,3—0,5 м гача, эни 10 м бўлган умумий хандақ қазилган. Хандақ қум билан тўлдирилган. Қум устидан 2—3 қатор ғишт босилган. Қалъанинг шимоли-шарқий деворидан аниқланишича, девор юзага келган майдонча устидан кўтарилган бошланган. Қум тўшама устидаги пахса асоси кенгроқ бўлиб, кўтарилган сари торайиб борган.

Мил. авв. V—IV асрларга оид Жингилжа уй-қўрғони бундай услубдан фойдаланишнинг энг қадимги мисолидир. Бу ерда айрим хоналар (3/1—3/11) девори материкка томон тахминан 2,5 м чуқурлаштирилган (Воробьева, 1973, 93—94-бетлар). Кушонлар даврига оид Қизилқалъа асоси 10—13 см гача қалинликда солинган қум қатлами устига хом ғиштдан терилган (Ходжаниязов, 1986, 59-бет). Хоразмнинг қадимги архитектурасида иншоотлар бир қисмини тупроқда чуқурдан ишлаб чиқиш услуби, айрим ҳолатларни истисно

этганда, маълум эмас. Бундай қурилиш услуби, эҳтимол, иншоотнинг табиий ёки сунъий асосга тушадиган оғирлигини сочиб юбориш учун хизмат қилгандир.

Жилдиққалъанинг асосига қум тўшалган, унинг устига хом гиштан пойдевор, тепадаги хоналар кўтарилган. Қум тўшама контури бўйлаб гишт терилган, гишт тиргович билан мустаҳкамланган, натижада иншоотнинг қуйи қисми кесик пирамида шаклини касб этган (Лавров, 1950, 28-бет, 47—49-расмлар). Тупроққалъа шахрситони Юқори шаҳари остидаги 14,3 м ли платформа қадимғи Хоразм архитектурасида қумдан фойдаланилганлигига ёрқин мисол бўлиб хизмат қилади (72-расм).

Умуман олганда, қадимғи Хоразм архитектура иншоотлари қурилишида қумдан терилган гиштарни нам тортишдан ва шўрланишдан сақлаб, уни мустаҳкамлаш учун фойдаланилган, шунингдек у жуда яхши антисейсмик материал бўлиб хизмат қилган.

Ёғоч. Қадимғи Хоразм бинокорлик ишида ҳаддан ташқари камёб ёғочдан бино конструкциясининг усиз иш битмайдиган жойида — устун, тўсин сифатида, эшик ва қалъа дарвозасини ясашда фойдаланилган. Баъзан қалъа деворини мустаҳкамлаш учун гишт қаторлари орасига ҳам ёғоч ташланган (Девкесган, Қўрғошинқалъа, Қизилқалъа ва бошқалар).

Тош. Қадимғи Хоразм бинокорлик ишида тошдан жуда чекланган ҳолда фойдаланилган. Тошдан бинокорлик материали сифатида фойдаланиш мисолини Бутентов 1 ва 2, Девкесган ғови мажмуасида кўриш мумкин. Тошдан пойустунлар, устунлар ва уларнинг каллагини тайёрлашда фойдаланилган (Манылов, 1975, 210—213-бетлар).

ҚУРОЛЛАНИШ ВА ҲАРБИЙ ИШ

Мудофаа иншоотлари ривожланиши доимо нафақат қурилиш техникаси савиясининг, балки ҳарбий техника даражасининг ҳам ривожланишига мувофиқ бўлган. Мудофаа тизими конструкциялари ва тарҳининг ўзгариши ўша даврнинг қамал, мудофаа тактикаси ва ҳарбий қуроли ривожланиши билан боғлиқ бўлган. Шу боис истеҳкомларга замондош бўлган қурол-аслаҳа турлари ҳамда жанг олиб бориш техникасини аниқлаш муҳим. Масалан, девортешар машиналар пайдо бўлиши билан қалъа деворлари конструкцияси ўзгарган, девор тешишга қарши протейхизмалар пайдо бўлган. Шаҳар мудофааси техникаси такомиллашган.

«Авесто»да яроғ-аслаҳага оид «совут», «совутнинг ҳимояловчи аслаҳаси», «дубулғага маҳкамланган, бўйинни ҳимояловчи», «бошни ёпиб турувчи», «қалқонбардор» сингари атамалар учрайди. Шунингдек, жездан, олтиндан, темирдан ясалган металл дубулғалар ҳам эслатилади. Видевдатда жангчи яроғ-аслаҳаси рўйхатида жанговар белбоғ «катага» номи билан тилга олинган (Литвинский, 1972, 127—128-бетлар).

Геродот қадимги қуроғлар тўғрисида гапириб, улар (массагетлар) суворий ва пиёда жанг қилишади — уруш олиб боришнинг иккала усулини ҳам билишади, камон, найза билан жанг қилишади, одатда, ойболта билан қуролланишади. Уларнинг барча нарсалари олтин ва мисдан: найза, камон ўқи, ойболта учун керакли бўлган барча нарсани мисдан ясашади, бош кийими, камар ва боғичларни олтин билан безатишади. Шунингдек, от учун кўкрак совутни ҳам мисдан ясашади, деб ёзганди (Геродот, 1, 215-бет).

Ўрта Осиёлик жангчилар ва саркардалар, шу жумладан хоразмликлар ҳам (Волков, 1915, 20, 25-бетлар) ахоманийларнинг гарбий юришларида иштирок этишлари натижасида юнон ва ахоманийлар қўшинларининг тактикани ташкил қилиш қоидалари ва қуроллари билан амалда танишишган (Литвинский, Пьянков, 1960, 51—52-бетлар).

Ахоманийлар рельеф (бўртма) тасвирларига кўра ва Геродот маълумотлари бўйича, хоразмлик жангчилар камон, ханжар, қилич ёки найза, жанговар болта ва шу кабилар билан қуролланишган (Геродот, VII, 64, 66-бетлар; Уилбер, 1977, 71-бет). Қоятошлардаги ва ёзма манбалардаги маълумотлар нумизматик ҳамда археологик материаллар билан тасдиқланмоқда. Масалан, қадимги хоразм тангаларида турли қурол (найза, чўқмор, садоқ) тутган шоҳ суворий (маъбуд) тасвирланган (Вайнберг, 1977). Қўйқирилганқалъанинг қуйи қатламларидан шу каби тасвирлар туширилган сопол сувдон (КПДХ, 1967, 202-бет, 2-расм), Чирик Работда совут қолдиғи топилган (Толстов, 1962, 150-бет). Тупроққалъа қасрида мил. II аср ўртаси — IV аср бошидаги хоразмлик жангчи қурол-аслаҳасининг деярли бутун тўплами, қисман бўлса-да аниқланган. Бу ерда ҳайкалларда дубулға, совут пластинаси, камар ва бошқа қуроғлар аниқ кўриниб туради (ТҚД, 1984, 71, 101, 104, 106-бетлар, 51—52 ва кейинги расмлар).

Қилич ва ханжар. Жанговар тўқнашувлар оқибатида бир хилда қурол-яроғ катта ҳудудларда тарқалган. Бу, айниқса, башарият ривожланишининг илк босқичларида кўзга ташланади. Масалан,

япроксимон ханжарлар ўриб-кесиб олинадиган экинлар экилган барча ҳудудларда тарқалган.

Камон ва унинг ўқи. Олисан туриб жанг қилиш қуроли сифатида камон ва унинг ўқи қўлланилган. Қадимда қамал қилинган қалъаларда ҳужум асосан камондан ўқ отиб қайтарилган. Камон башарият ривожланишининг илк даврида пайдо бўлган. Камондан жанговар қурол сифатида бир неча минг йиллар давомида фойдаланилган, уни фақат ўқотар қурол сиқиб чиқара олди.

Мил. авв. I минг йиллик ўртасида узоққа отадиган, таркибан мураккаб, ўта самарали скифча камондан фойдаланилган. Бу турдаги камон ўтроқ аҳолининг ҳам, кўчманчиларнинг ҳам аслаҳасига кирган. Қадимги Ўрта Осиёда камоннинг қуйидаги турлари: «скифлар камони», хуннча типдаги камон ва сосонийлар камони ишлатилган. Скифлар камони Ўрта Осиёга мил. авв. VII—VI асрларгача кириб келган (Литвинский, 1966; Хазанов, 1971, 30-бет).

Скифлар камони евроосиё дашт зоналарида жез даврида маълум бўлиб, у ердан амалда бутун қадимги дунёга тарқалган. Бу камон таркибан мураккаб эгма шаклда, бирмунча кичик ўлчамда бўлган (Блаватский, 1951, 18-бет). Баъзи маълумотларга кўра, скифларнинг мураккаб камони 0,6 м дан 1 м гача узунликда бўлган (Мелюкова, 1964, 14—15-бетлар). Ўлчами кичик бўлишига қарамай, у жуда қудратли қурол бўлган. Таркибига кўра мураккаб бўлган бундай қурол парчалари, масалан, Қўйқирилганқалъа (КПДХ, 1967, 136—137-бетлар), Капарас (Коляков, 1979, 49—50-бетлар; ДЮХ, 1991, 219-бет), Тупроққалъа ва бошқа шахристонларда (ТДК, 1984, 218—220-бетлар) ҳамда Катда топилган. Айниқса, Қўйқирилганқалъадан (С31-хонада) топилган эгарланган от шаклини алоҳида қайд этиш лозим; ёпиштира эгарга иккита узун камон илиб қўйилган (КПДХ, 1967, 81-бет). Бурлиқалъа шахристонида мил. I аср қатламида Тузгир гўрхонасида (мил. I—III асрлар) камоннинг учидаги ва ўрта қопламаси топилган (Лоховиц, 1968, 159-бет). Тупроққалъада мураккаб таркибли камоннинг кўплаб қопламаси топилган (ГТК, 1981, 49-расм).

Суяк қопламалар Хоразм аҳолиси қурол сифатида ишлатган камонлар мураккаб бўлиб, ўзаро боғланган бир неча бўлак ёғочдан таркиб топганлигидан далолат беради. Камоннинг учи, шунингдек, ўртаси суяк қоплама билан мустақамланган. Бу унинг эгилувчанлигини оширган ва узоқдаги нишонни уришини кучайтирган.

Бундай камонлар суяк (кийик шохи) ва ёғочдан ясалган. Тупроққалъа қасридан топилган камонга қараганда, таранг тортилган хоразм камонининг узунлиги 1,50 м атрофида бўлганлигидан дарак

беради. У мил. авв. сўнги асрларда оғир яроғ-аслаҳа ривожланиб, тарқалиши муносабати билан юзага келган мураккаб таркибли катта камоннинг хоразмча маҳаллий варианты ҳисобланади (ТДК, 1984, 218—220-бетлар; Литвинский, 1966, 51—60-бетлар). Тупроққалъа шахристони Б кварталининг жануби-шарқий қисмида камон тайёрланиб, таъмирланган устахона топилган (ГТК, 1981, 102—103-бетлар).

Ёйандозлар буржларга, отиш йўлакларига ва парапет билан ҳимояланган валганларга жойлашиб олишган. Ёйандозлар қамал қилувчилар ўқидан ҳимоя қилишда, уларга нисбатан катта устунликка эга бўлишган, буржлардан ўқ отиб, ён томондан зарба беришган. Буржлар бўлмаган қалъалар деворида мудофаа тоқчалари бўлган. Жонбосқалъа бундай мудофаа услубининг мисоли бўла олади. Қўйқирилганқалъадаги (С56-хона) деворий расм парчаларидан бирида камондан отаётган киши тасвири қолдиғи сақланиб қолган (КПДХ, 1967, 215-бет, 80-расм).

Илк ўрта асрларга оид арман ва араб манбаларида келтирилган маълумотларга кўра, Хоразм камони бутун Шарққа донг таратган. Бу ҳақда Моисей Хоренский хабар беради. Муқаддасий гувоҳлик беришича, Хоразмда кучли кишиларгина торта оладиган камонлар тайёрланган (МИТТ, 1939, 325-бет).

Камон ўқи. Қадимги Хоразм ёдгорликларида камон ўқларининг жез пайконлари ҳам, темир пайконлари ҳам учрайди (КПДХ, 1967, 132—136-бетлар; ГТК, 1981, 105-бет, 50, 4-расм; ТҚД, 1984, 216-бет; ДЮХ, 1991, 215—217-бетлар). Тупроққалъада камон ўқларининг майда ва йирик пайконлари топилган. Йирик пайконлар одатда, 7,6—8,1 см гача узунликда бўлиб, бошлигининг узунлиги 4,8 см дан 5,5 см гача, эни 1,4 см дан 2,0 см гача бўлган. Баңдининг узунлиги 2,3 см дан 3,0 см гача (83, а, 5, 8-расмлар). Узунлиги 8,6—8,8 см дан 9,9 см гача бўлган бирмунча йирик пайконлар ҳам топилган. Майда ўқлар пайконининг узунлиги 5,3 см бўлган (83, а, 7-расм).

Жанубий Бақтрия материалларига қараганда, мил. авв. IV—II асрларда илк темир даври камонлари жез пайконларининг ривожланиш цикли тугаб, уларни темир пайконлар бутунлай сиқиб чиқарган (Ягодин, 1984, 53-бет). Камон ўқлари типологияси ва хронологияси Смирнов, Мелюкова ҳамда Литвинский томонидан етарли даражада ишлаб чиқилган.

Археологик топилмаларга кўра, ўқлар сопи таркибан аралаш бўлган. Қамиш сопда икки — олд ва орқа томонига ёғоч кийдирилган. Улар терак ёғочидан ясалган. Кийдирмалар кесимига кўра ду-

малоқ, сопнинг қамиш қисми билан бирлаштириш учун йўнилган учлиги бўлган. Ўқнинг темир пайконлари синиқлари, сопнинг ёғоч қисми ва қамиши ҳам учраган. Битта ўқнинг пайкони сопининг бир қисми билан сақланиб қолган (83, а, 5-расм).

Камон бўялган. Тупроққалъа ўқлари кийдирмасида ва қамишнинг яқин қисмида қора, оч яшил, зангори ранг қолдиқлари сақланиб қолган. Бу бўёқлар отилган ўқ жангчиларнинг қай бирига тегишли эканлигини аниқлаш имконини берган бўлиши мумкинлиги ҳам истисно эмас (ТҚД, 1984, 222-бет).

Филоф (горит). Хоразмлик жангчилар ипи тортилган камонни, афтидан, махсус филоф — горитга солиб юришган кўринади. Горит тасвирини Бурлиқалъадан топилган алебастр ҳайкалчада кўриш мумкин (Маньолов, 1965, 93-бет). Горит ёғоч ва суяқдан тайёрланган, чап томонга белга тақилган. Камон солиб юрилган тўғри тўртбурчак горит массагетларнинг ғарбий Устюртдаги Бейт ибодатхонасидаги тош ҳайкалчалар тасвирларидан маълум (Галкин, 1988, 94-бет).

Садоқ. Суяк ва чармдан тайёрланган садоқ жангчининг аломатларидан бири бўлган. Массагет суворийлар ўнг биқинида пастга қараб кенгайиб борадиган узун садоқ тутишган. С.П. Толстов фикрича, хоразм суворийлари садоғи қумсоат шаклида бўлган (Толстов, 1948, 215 ва пастки бетлар). Бироқ қадимги Хоразм тангаларидаги суворийлар таққан садоқ тасвири тўғри ёки қуйига қараб бир оз торайиб борадиган шаклда бўлганидан далолат беради (Вайнберг, 1977, 47-бет, IX жадвал). Садоқ доимо тикка осилган. Садоқ тақиб юришнинг бундай усули торевтика ёдгорликларидаги сосоний тасвирлардан маълум (Орбели, Тревер, 1975, XXV, XIX жадваллар). Тупроққалъада садоқнинг қуйи қисми топилган (83, а, 11-расм), унинг туби узунлиги 177 мм, эни 43 мм, қалинлиги 27 мм бўлган овал шаклдаги ёғоч бўлган. Садоқ деворлари пўстлоқдан (2) тайёрланган (ТДК, 1984, 220-бет, 89, 11-расм).

Садоқ камарга илгаклар билан илинган. Сўнгги давр садоқлари Варахша ва Афросиёбдаги расмлардан маълум; бу расмларда улар ўнг томонда пастки қайишга иккита тасма билан осилган тарзда тасвирланган.

Найза. Яқиндан туриб жанг қилишда қилич ўрнига жез ва темир пайконли найза ишлатилган. Қадимги вақтларда массагетлар «найзабардор» сифатида машҳур бўлишганди (Геродот, 1, 215). Хоразм отлиқлари мил. авв. IV—II асрлардаёқ узун оғир найзалар билан қуролланишган. Ўша пайтларга оид археологик топилмалар бундан далолат беради. Уларда отлиқ жангчи ёки овчи билан боғлиқ сю-

жетлар тасвирланган. Қўйқирилганқалъадан топилган сафар сувдонлари рельефида найза ўқталиб бораётган суворий тасвирланган (83, е-расм). Қўйқирилганқалъада бундай тасвир тўрт идишдан топилган. Бу каби тасвир Жонбосқалъа топилмаларидан ҳам маълум (83, d-расм). Хумбузтепа топилмаларида ҳам найза кўтарган суворий акс эттирилган. Юпқа совутдаги суворий чап ёнида найза билан тасвирланган (83, b-расм). Тупроққалъа қасри марказий масивда найзанинг жуда қаттиқ емирилган узун оғир пайкони синиги топилган (83-расм, а, 10). Унинг узунлиги 22 см, кўндалангига энг энли қисми $2,8 \times 2,8$ см. Тупроққалъадан топилган найза пайкони кечи билан мил. III—IV асрларга оид, деб ҳисобланади (ТДК, 1984, 222-бет).

Қадимги даврда ва ўрта асрларда арқондан, кундалик ҳаётда ва овда фойдаланишдан ташқари, қурол сифатида ҳам кенг фойдаланилган. Арқон, айниқса, кўчманчи халқлар қуроллари қаторидан ўзига хос ўрин олган. Улар душманга арқонни чаққонлик билан сиртмоқ (каманд) қилиб ташлашга уста бўлишган. Арқондан қалъа деворига чиқишда нарвон сифатида ҳам фойдаланилган. Чарм нарвонлардан шу мақсадда фойдаланилгани ҳақида, масалан, «Китоб футух ал-булдон»дан олинган парчалар ҳам гувоҳлик беради (МИТТ, 1939, 65-бет).

Ядро. Марказий Осиёнинг бошқа минтақаларида бўлгани каби, қадимги Хоразмда ҳам энг кўп топиладиган нарса ядродир. Ядрони таркибига кўра уч гуруҳга бўлиш мумкин: лойдан ясалган (пиширилмаган), пиширилган ва тош ядролар. Қўйқирилганқалъа, Тўққалъа, Капарас, Кичик Қирққизқалъанинг қуйи қатламларида лойдан ясалган ядролар топилган (КПДХ, 1967, 137, 139-бетлар; Гудкова, 1964, 17-бет; ДЮХ, 1991, 215—219-бетлар; Ходжаниязов, 1990, 86—87-бетлар).

Қўйқирилганқалъада топилган, лойдан ясалган энг йирик ядронинг диаметри 7,2 см, оғирлиги 238 г, қолган ядролар диаметри 6,5 см дан 4,5 см гача, оғирлиги ҳам тегишлича 208 г дан 775 г гача. Хумбузтепа, Кат, Хивада пиширилган ядролар топилган. Масалан, Хумбузтепа манзилгоҳи коллекциясида диаметри 3—6 см бўлган думалоқ шаклдаги пиширилган ядролар мавжуд.

Тош ядролар, ўз навбатида, икки гуруҳга бўлинади. Булар: қумтошдан думалоқ ва шарсимон, баъзан куб шаклига яқин қилиб тайёрланган ядролар. Биринчи гуруҳга кирувчи ядроларининг диаметри 4,40 см дан 7,80 см гача, оғирлиги 98 г дан 507 г гача. Иккинчи гуруҳ ядролар қаттиқ тош жинсларидан, кўпинча амфиболитдан тай-

ёрланган. Тошқолдан тайёрланган ядролар ҳам учрайди. Мутахассисларнинг аниқлашича, бу ядроларнинг ҳаммаси (ўлчами ва вазнига кўра) палахмон ёки отадиган мосламаларга мўлжалланган, улар махсус аслаҳахоналарда сақланган (КПДХ, 1967, 139-бет, 55, 10, 11-расмлар; Гудкова, 1964, 17-бет; Пугаченкова, 1984, 105-бет; Запаров, Ртвеладзе, 1967, 23-бет).

Қўйқирилганқалъа ва Тўққалъадан топилган, ёнғин изи қолган ядролар, мутахассислар фикрича, қалъани қамал қилган лашкарга қарашли бўлган (Қўйқирилганқалъа, 1967, 61-бет; Гудкова, 1964, 17-бет). Думалоқ ядролардан ташқари, чорқирра сопол пирамидалар ҳам бўлиб, улар, римликларнинг металл регулкалари сингари (Мехневич, 1985, 64-бет) отлиқ аскарларга қарши қалъа девори атрофига сочилган (Усманова, 1963, 59—64-бетлар, 32—33-расмлар).

Палахмон ва манжаниқ. Палахмон ва, эҳтимол, манжаниқ ҳам Марказий Осиё, шу жумладан Хоразм кўшинлари қурол-яроғининг асосий тўпламига кирган. Улардан ҳужумда ҳам, мудофаада ҳам фойдаланилган.

Марказий Осиёда палахмон мезолит давридаёқ ва ундан кейинги даврларда ҳам мавжуд бўлган (Ширинов, 1977, 13—21-бетлар). Сополитепа материаллари жез даврида палахмондан фойдаланилганлигидан далолат беради. Жанговар қурол бўлган палахмон Авестода ҳам келтирилган (Литвинский, Пьянков, 1966, 64-бет). Бу даврда ўтроқ дехқонлар ҳам, кўчманчилар ҳам палахмондан жанговар қурол сифатида фойдаланишган (АГСП, 1984, 188-бет; Смирнов, 1961, 75-бет; Ильинская, 1968, 99-бет).

Македониялик Александр даврида палахмондан фойдаланилгани ҳақида грек ва римлик муаллифларнинг ёзма манбалари ҳам гувоҳлик беради. Масалан, Курций маълумотларига кўра, Доро III кўшини таркибида палахмон билан қуролланган жангчилар отряди ҳам бўлган. Киропол (Ўратепа) қамалида (Гафуров, Цибукидис, 1980, 241-бет) Александрнинг боши ва бўйнига палахмондан отилган тош тегиб (В. Массон, 1959, 38-бет) оғир яралаган (Квинт Курций Руф, 1963, 203, 275-бетлар).

Палахмон билан бирга **манжаниқлардан** ҳам фойдаланилган. Манжаниқлар жуда бесўнақай ва оғир бўлган. Шунинг учун бўлса керак, улар душман ҳужумини даф этишга ҳозирлик кўриляётган жойлар — қалъаларда тайёрланган. Ҳужум қилувчилар ҳам ўз манжаниқларини бевосита қамалдан олдин ва қамал пайтида қуришган. Бу қурилмалар қалъанинг махсус ажратилган жойига — майдончаларга (Филанович, 1974, 44-бет; Пугаченкова, 1984, 105-бет),

балки буржларга ҳам ўрнатилган (Мамбетуллаев, 1994, 34-бет). Ўрта Осиёда бундай манжаниқлар тасвири илк ўрта асрларга оид Панжикент нақшинигорларидан ҳам маълум. Хоразмийнинг машҳур «Мифтоҳ ал-улум» лугатида (X аср) манжаниқ конструкцияси билан боғлиқ махсус атамалар келтирилган (Белинский, Маршак, 1978, 215, 216, 218-бетлар).

Арбалетлардан фойдаланилганини ҳам истисно этиб бўлмайди. Арбалет, манжаниқ сингари, позицион урушларда қўлланган бўлиши мумкин. Манжаниқ ва арбалет отувчиси уларни қайта ўқлашда душман учун қулай нишон бўлади, шу боис улар панадан — девор ёки тўсиқ ортидан туриб ҳаракат қилишган. Антик даврда ҳам, ўрта асрларда ҳам арбалет асосан пиёдалар қуроли бўлиб, суворийнинг уни ишлатиши ноқулай бўлган. Қалъаларда олиб борилган урушлар кучайиши ҳамда жанговар аслаҳалар ва мудофаа иншоотлари ўзгариши билан уларнинг аҳамияти кескин ортди. Шаҳарлар муҳосараси ва, айниқса, мудофаасида, камҳаракат сафлар билан жангда арбалетлардан самарали фойдаланилган.

Палахмон ва манжаниқларни ишлатиш учун қалъа деворида махсус тоқлар қолдирилган (Анқақалъа), Қалъа қамал қилинган чоғларда бу қуроллар тоқлардан туриб ишлатилган, шунингдек тош ва олов ҳам шу тоқлардан туриб улоқтирилган.

Яроғ-аслаҳа. Мил. авв. VIII—VII асрларда, эҳтимол, Ўрта Осиёда пайдо бўлган металл яроғ-аслаҳа мил. авв. V—IV асрларга келиб юксак такомилга эришган. Бу пайтда жангчининг тўлиқ мудофаа яроғ-аслаҳасига совут, қалқон, шунингдек металл дубулға кирган (Литвинский. 1972, 126-бет).

Совут қимматбаҳо аслаҳа жумласидан бўлган, шу боис бирмунча бадавлат жангчиларгина унга эга бўла олишган. Мудофаа яроғ-аслаҳалари тарихи бўйича адабиётларда пластинадан ясалган уч турдаги совут ажратиб кўрсатилади. Булар: ламелляр, тангали ва пластиналардан иборат совутлар. Зирҳли бичимдаги совутларнинг ашёвий қолдиқларига кўра, ҳозирча икки типдаги: тангали ва пластина-ёпиштирма хоразмча совутлар маълум.

Чирик Работдаги цилиндрсимон мақбарада тангали совут қолдиғи топилган (Толстов, 1962, 148, 150-бетлар, 82, а, б-расмлар). У асосан қалинлиги 2 мм дан зиёд бўлган квадрат шаклдаги (7 × 7 см) темир пластиналардан таркиб топган. Пластиналар ҳосил қилган тангаларнинг фақат пастки учдан бир қисми очик қолган; юқори қисми тепадаги икки пластина билан босилиб турган. Зирҳнинг ҳамма қисмлари уч пластина қалинлигида бўлгани аниқланган (84, б-расм).

Тупроққалъадан (8-хона) топилган совутли жангчи ҳайкали хоразм тангали совути қандай бўлгани тўғрисида тасаввур ҳосил қилади.

Пластинали-ёпиштирама ва аралаш совутлар ҳам бўлган. Ҳазорасп шаҳридан шарқда жойлашган Хумбузтепа (мил. авв. VI—IV асрлар) манзилгоҳида пластинали совут тутган суворий тасвири топилган. Сопол сувдон юзасига ишланган суворийнинг бўртма тасвири қисман сақланиб қолган. Суворий тиззасигача тушадиган пластинали совутда тасвирланган. Отга ҳам пластинали совут ёпилган. Суворийнинг чап ёнбошида найза тасвирланган (Мамбетуллаев, 1977, 278-бет).

Тупроққалъа қасридан топилган хоразмлик жангчи ҳайкали бўлакчасида (ТДК, 1984, 103—104-бетлар, 51-расм) совут пластиналилиги аниқ кўриниб турибди. Бу ердаги 85-хонада совутнинг темир тангачаси топилган (84, а, в-расмлар). Пластина тўғри тўртбурчак шаклда, остки томони юмалоқланган. Узунлиги 5,9 см, эни 2,8 см, қалинлиги 0,3 см. Ўртада, юқори томонда вертикал жойлашган пластинкани илиш учун тешик бор. Бирмунча кичикроқ бундай пластинка Қўхнауз шаҳристонида топилган. 1-қўрғонда (тарҳи найзасимон Берниёз 3) темир тангачали совут от абзалари билан бирга топилган (Ягодин, 1991, 135—136-бетлар, 50, II, 1—10, 12-расмлар).

Қадимги пайтларда жанговар отларга ҳам ҳимояловчи совут ёпилган. Бу совут отнинг бўйини, орқасининг бир қисмини ҳимоя қилган бўлса керак. Геродотга кўра (1, 215), массагетларнинг отлари кўкрак совут билан ҳам ҳимояланган. Хумбузтепадан топилган иконографик материал бундан далолат беради (83, в-расм). Ўрта Осиёда жанговар аравалар ҳам бўлган.

Катафрактарийлар — пластинали совут кийган, оғир қуролланган жангчиларнинг пайдо бўлиши муаммоси илк бор С.П. Толстов томонидан унинг «Қадимги Хоразм» монографиясининг «Қанҳа отлиқ аскарлари» бўлимида кўриб чиқилган. Бу тоифа жангчиларнинг пайдо бўлиши Хоразм ва атроф даштлар билан боғлиқ бўлган (Толстов, 1948а, 215-бет). Бироқ катафрактарий, унинг анжومي ва ҳарбий тактикаси масаласи мунозаралилигича қолмоқда.

Дубулға. Жангчи анжомининг навбатдаги типи дубулғадир. Қоятлошлардаги тасвирларга кўра, хоразмлик жангчилар қилични чап ёнга, ханжар ва ахинакани ўнг ёнга осиб юришган. Нумизматик материаллардан дубулғанинг икки: сферик-конуссимон ва гумбазсимон типи маълум бўлган. Персеполь бўртма нақшларига кўра, хоразмликларнинг дубулғалари ўткир учли, жуда баланд, орқага

эгилган, чеккалари тўлқинсимон бюармицалари орқага кетган. Ён томондаги чиқиқлари, афтидан, ёноқларни ёпибгина қолмай, балки энгаккача тушган. Бўртма қобирғалар дубулғада уч йўналишда ўтиб, гарданда туташган. Авестода дубулғанинг «ўткир учлиги» кўрсатилган (Литвинский, 1972, 127—128-бетлар). Тупроққалъа қасридан топилган ҳайкалда дубулға тасвирланган (ТҚД, 1984, 64, 71-расмлар).

Қалқон. Антик муаллифларга Ўрта Осиё халқлари қалқонининг бир неча тури маълум бўлган. Қадимги Хоразмда ҳозирча қалқон топилган эмас. Бироқ Ўрта Осиё археология материалларидан келиб чиқилса, улар тўғри тўртбурчак шаклда, ўлчами 1,4 × 0,5 м бўлган (Акбеит, Қирғизистон), чармдан тайёрланган.

Иккинчи бобда кўриб чиқилган масалаларни яқунлар эканмиз, мил. авв. V—IV, IV—III асрлар бўсағасида Хоразмда ҳарбий архитектуранинг ўзига хос мактаби шаклланиб, у давлат мудофаа иншооти сифатида бутун антик даврда ҳукм сурганлигини қайд этиш лозим.

Оқшахонқалъа шаҳристонида олиб борилган қазилма ишлари жараёнида қўлга киритилган янги маълумотлар бир қатор аниқликлар киритишдан ташқари, аввал аниқланган фактларни қайта аниқлаш, баъзан эса уларни янги талқин қилиш имконини беради.

Шаҳристоннинг бир неча қатор сунъий ғовлари бўлганлиги аниқланган. Булар: ташқи девор, хандақ, тупроқ ғов, протейхизма ва шаҳарнинг қалъа деворидир. Сунъий ғовлардан бирига ташқи девор киради. У жуда кенг ҳудудни ўз ичига олган. Бу ҳудудга, афтидан, Оқшахонқалъадан ташқари, қадимги хоразмшоҳларнинг пойтахти, қароргоҳи ва ибодат билан боғлиқ марказлари: Тупроққалъа, Пилқалъа, Кат, Қоратепа, Тошхирмон ва бошқалар кирган. Бу ҳозирча қадимги Хоразмда мавжуд бўлган девор билан боғлиқ биринчи ва ягона ҳодисадир.

Шаҳар мудофаасининг иккинчи қаторига хандақ киради. У ўлчамига кўра қадимги Хоразмда энг катта (эни 33 м) ғовдир. Мудофаа тизимининг навбатдаги қатори — протейхизма. Шаҳар мудофаасининг сўнгги ва асосий чегараси қалъа деворидир.

III боб

ҚАДИМГИ ХОРАЗМ ҲАРБИЙ ИСТЕҲКОМЛАРИНИНГ МАРКАЗИЙ ОСИЁ ҲАРБИЙ ИСТЕҲКОМЛАРИ ТИЗИМИДА ТУТГАН ЎРНИ

Марказий Осиёда мудофаа тизимларининг энг қадимги прототиплари энеолит даврида пайдо бўлган (Хлопин, 1964, 80—85-бетлар). Жез даврига оид кичик ва йирик манзилгоҳларда энеолит давриникига қараганда анча яхши мудофаа иншоотлари бўлганлиги маълум. Мил. авв. III—II минг. йиллик охирида Ўрта Осиё жанубий вилоятлари ҳудудида мудофаа истеҳкомлари бўлган шаҳар типдаги манзилгоҳлар шакланган. Улар бу ҳудудда мудофаа иншоотлари бўйича муҳим қонун-қоидалар ҳукм сурганлигидан далолат беради. Бу, аввало, периметри бўйича тўғри бурчакли буржлари (6,20 × 3,0 м) бўлган, 6 м қалинликда хом ғишдан кўтарилган девор билан ўраб олинган Олтинтепа манзилгоҳидир (В. Массон, 1979, 28—30-бетлар). Тарҳи квадрат шаклида, ўлчамлари 128 × 128 м бўлган Келлели 3 қалъаси тўғри бурчакли буржлар ила кучайтирилган девор билан айлантириб ўралган, кириш йўли икки томонидан квадрат шаклдаги буржлар билан ҳимояланган (Масимов, 1986, 174—176-бетлар, 2-расм).

Ўлчами 60 × 50 м бўлган тўғри тўртбурчак шаклидаги Тоғалак 21 қалъасининг думалоқ бурчак буржлари ва периметр бўйича қалинлиги беш метрга етадиган иккита ярим буржи бўлган. Ибодатхонага кириладиган асосий йўл шимолий девор марказидан жой олган, у икки томондан мажмуанинг мудофаа имкониятларини кучайтирган иккита бақувват гулустун билан ҳимояланган. Гонур — тарҳи тўғри тўртбурчак шаклда, ўлчами 120 × 115 м ли, бақувват мудофаа девори ва бурчакларида тўғри тўртбурчак шаклдаги буржлари бўлган қалъа. Ичкаридан улар узун айлана йўлаклар орқали бир-бири билан боғланган. Ташқи деворида ҳужум ёки қамал пайтида камондан ўқ отиш учун хизмат қилган найзасимон амбразура қўйилган (Сарианиди, 2002, 214—215-бетлар).

Бутун Марказий Осиёда бўлгани каби, Ўзбекистонда ҳам мудофаа иншоотларини барпо этиш анъанаси чуқур илдизга эга. Уларнинг энг аввалгилари жез даврига оид бўлиб, Шимолий Бақтрия (Сополитепа ва Жарқўтон) ёдгорликларида аниқланган. Сополитепа Ўзбекистоннинг жанубида жойлашган. Унинг умумий майдони

4 гектар, истехкомли қисми 1 гектар. Тарҳи квадрат шаклда бўлган истехком девор билан ўраб олинган. Деворнинг қалинлиги 1,80—2 м (Аскарлов, 1973).

Жарқўтондаги қаср тарҳи квадрат шаклда, атрофидаги девор квадрат шаклдаги 13 та бурж, шу жумладан қасрнинг бурчақларида «қалдирғочдуми» типда жуфт бўлиб жойлашган 8 та бурж билан кучайтирилган (Аскарлов, Ширинов, 1993, 100-бет, 2—3-расм). Шу каби мудофаа иншоотлари Жанубий Бақтрияда ҳам борлиги аниқланган. Дашли 1 — тарҳи тўғри тўртбурчак шаклда, ўлчами 99 × 85 м бўлган қалъа, яримдоира буржлар билан кучайтирилган бақувват девор билан ўраб олинган (Сарианиди, 1977, 30—31-бетлар, 9-расм).

Қадимги Ўзбекистонда қалъа иншоотларининг кейинги ривожланиши Чуст маданияти ёдгорликларида (мил. авв. XII—VIII асрлар) қайд этилган. Уларни тадқиқ қилиш ва қиёсий таҳлил қилиш «Фарғонада мудофаа иншоотларининг илк босқичи ўзига хос бўлганлигини» кўрсатди (Заднепровский, 1995). Чуст маданияти мудофаа девори тарҳ нуқтаи назаридан шаклланишида жанубий Туркменистондаги Алтинтепе ва Намазга IV маданияти босиб ўтган жараёни кечирди (Абдуллаев, 2005, 135-бет). Шундай қилиб, сўнгги жез ва илк темир даврида Ўрта Осиёда мудофаа иншоотлари кейинги даврларда ҳар томонлама ривожланган мудофаа иншоотлари юзага келиши учун қулай шароит яратган муайян эволюция йўлини босиб ўтди.

Умуман Марказий Осиё, шу жумладан Ўрта Осиё ҳудудида мудофаа истехкомларининг ҳарбий санъат сифатида қарор топиши, афтидан, мил. авв. I минг йиллик ўрталарига тўғри келса керак. Зеро бу даврда мунтазам жойлашган буржлари, мураккаб пешдарвоза иншоотлари, кўпсонли шинақлари ва ҳ.к. бўлган истехкомлар барпо этила бошланди. Шу даврда маданий-тарихий вилоятларнинг йирик марказлари ва йирик қишлоқ шаҳарлар: Марғиёнада — Марв, Парфияда — Елкендепс, Бақтрияда — Балх, Суғдада — Афросиёб ва бошқалар юзага келди. Масалан, Марғиёнанинг пойтахти — Марвнинг маркази 15 метрли сунъий платформа устидаги бақувват истехком бўлган Эрқалъа (12 га) девори билан айлана қилиб ўраб олинган (Усманова, 1963).

Бақтриянинг энг қадимги маркази — тарҳи овал шаклда, майдо-ни 120 гектарга яқин, жанубий чеккасига яқин жойда қўрғони бўлган, жуда бақувват истехкомлар ҳамда хандақ билан ўраб олинган Балх (Боло Ҳисор) бўлганлиги тадқиқотлар жараёнида аниқланди (Le Berred, Schlumberfer, 1969, fig. 79, pl. XXXIV ва кейингилари).

Энг қадимги Суғдада Афросиёб, афтидан, майдони 219 гектар бўлган мудофаа ғови билан ўраб олинган кўринади. Мил. авв. VI асрда (ташқи) деворнинг «IV» чизиги бўйлаб қалъа девори кўтарилган. Майдони 34 гектарга яқин, пойтахт шаҳар бўлмаган Ерқўрғон мил. авв. VI—IV асрларда қалъа девори билан ўраб олинган (Сулайманов, 2000; Туребеков, 1990, 81—86-бетлар). Яқинда Челак шаҳридан 5 км жануби-шарқ томонда Кўктепа топилиб, у Самарқанд ҳукмдорларининг «ёзги қароргоҳи» деб белгиланди (Исомиддинов, Рапен, 1999, 68—79-бетлар).

Ҳарбий истеҳкомлар ривожланиши даврининг бошида Хоразмнинг бу каби истеҳкомли маркази Кўзалиқир шаҳристони бўлганди. Бу даврда Хоразм жамиятининг ривожланиш даражаси Жанубий Туркманистон, Жанубий ва Шимолий Бақтрияда эришилган даражадан анча паст бўлган. Бироқ хоразмликларнинг Марғиёна ҳамда Бақтриянинг жанубий ва анча қадимги деҳқончилик воҳалари билан танишуви Хоразмда ирригация соҳасидаги кўникмаларнинг ҳам (Андрианов, 1969, 115-бет), қурилиш соҳасидаги кўникмаларнинг ҳам жадал тараққий этишига кўмаклашди. Бунда, эҳтимол, тажрибали ирригаторлар ҳамда бинокор усталарнинг кўплаб келиши муайян роль ўйнаган бўлиши мумкин. Бу алоқалар керамика комплексларининг ўхшашлигида ҳам ёрқин ифодасини топганди (Воробьева, 1959, 3, 44-бетлар). Бу масала археологияга оид адабиётларда ҳам кўриб чиқилган (В. Массон, 1959; Толстов, 1948а; Мамбетуллаев, 1994 ва бошқалар). Шу боис қадимги Хоразмнинг Марказий Осиё антик ҳарбий истеҳкомлари тарихида тутган ўрнини аниқлаш учун уларни муайян даражада қиёслаш керак.

Қадимги ҳарбий ишда жой биринчи даражали аҳамиятга эга бўлган. Хитой саркардаси Сунь-цзи (мил. авв. VI—V аср боши) бу муҳим масалага алоҳида аҳамият берган. У қадимги ҳарбий санъатга бағишланган йирик асарида олти хил: очик, нишаб, ўнқир-чўнқир, водий, тоғли ва олис жойни кўрсатган (Конрад, 1977, 182-бет). Суньцзи уларнинг ҳар бирига берган изоҳдан келиб чиқилса, унинг таснифи негизида жойни ҳужум ҳамда мудофаа стратегияси ва тактикаси нуқтаи назаридан баҳолаётганини эътироф этиш лозим бўлади.

Умуман олганда, жой рельефидан табиий истеҳком сифатида фойдаланиш Ўрта Осиёнинг қадимги ҳарбий архитектурасида яхши маълум бўлган. Чунончи, қадимги Хоразм истеҳкомлари сингари, қалъа деворларини барпо этишда жой рельефидан аъло даражада фойдаланиш Бақтрия, Суғда, Парфия, Фарғона ва бошқаларга ҳам хос бўлган.

Суғда улар Афросиёб, Ерқўрғон, Тали Барзу, қадимги Кеш ёд-горликларидан маълум. Масалан, Афросиёбнинг кўҳна девори жуда тик ва баъзан Сиёб устидаги жар ёқасида жойлашган баланд ёнбағир чети бўйлаб кўтарилган. Девор ёнбағирнинг қадимги чеккаси бўйлаб кетган ва манзилгоҳнинг жануб томонида қалъа деворига эҳтиёж сезилмаган (Кабанов, 1969, 183-бет; Шишкина, 1970, 105—106-бетлар; Туребеков, 1990, 32—84-бетлар; Иванецкий, Шпенева, 1969, 82-бет).

Кампиртепа (яна бир номи — Кофирқалъа) қалъаси қурилишида жой рельефидан унумли фойдаланилган. Соғупроқли террасалар ва тепаликлар, жарликлар ҳамда сойликлар қалъа девори ва умуман шаҳар учун яхши мослаштирилган. Жануб томондан шаҳар Окс билан ҳимояланган, қолган уч томондан эса бақувват деворлар қурилган. Қўрғон тепалиқдаги марказий қисми эгаллаган (Ртвеладзе, 2000, 6—8-бетлар). Мил. авв. IV—II асрларда Бухорода жарликлар ва ботқоқ жойлар истехком ролини ўйнагани аниқланган (Мухамеджанов ва б., 1986. 110-бет).

Бақтриянинг элинлар даврига оид деб ҳисобланган Қўрғонзол қалъаси тепалиқдаги жой рельефини ҳисобга олиб қурилган (Сверчков, 2005, 84—101-бетлар). Бақтриянинг бошқа — Қумтепа шаҳристони Вахш террасасидан бир оз ичкарида гўё террасани шарқдан ғарбга томон кесиб ўтувчи икки чуқур ва тик жарликлар ўртасида қисилиб қолгандек жойлашган (Литвинский, 1964, 165-бет). Суньцзи фикрича, бундай жойлар водий ёки, унинг таъбири билан айтганда, «дара» деб аталади (Конрад, 1977, 182-бет). Далварзинтепа ва Дилбаржин шаҳристонлари ҳам табиий тепаликларда барпо этилган (Пугаченкова, Ртвеладзе, 1978, 22-бет; Долгоруков, 1984, 85-бет). Худди шу манзарани Шимолий Бақтриянинг Хайрободтепа ёдгорлигида ҳам кўриш мумкин (АСР, 1985, 402-бет, XIV, 2, 6-жадваллар).

Грек полиеркетиклари ҳам Марказий Осиёда шаҳарлар қуриш пайтида жой рельефидан имкон қадар фойдаланишган. Александр Оксанага асос солиш учун қулай жой танлаган. У икки дарё (Амударё ва Кўкча) қўшиладиган жойда бунёд этилган (Кошеленко, Сердитых, 1987, 54—56-бетлар). Ойхоним шаҳристонида жой рельефидан усталик билан фойдаланишнинг яна бир мисолини кўриш мумкин (Литвинский, 1973, 117-бет).

Жой рельефидан табиий истехком сифатида фойдаланилганлигини қадимги Фарғона ҳарбий архитектурасида ҳам кузатиш мумкин. Бу Қўшбулоқ ва Қорадарё шаҳристонларидан ҳам маълум (Зад-

непровский, 1962, 16-бет). Фарғонадаги бошқа бир қалъа — Марҳамат (Мингтепа) қоялар тизмасига, йўлдан 20 м кўтарилиб турган баланд террасага қурилган (Абдуллаева, 2005, 6-бет).

Марғиёнада — Эркқалъа, Эски Қиршан (Усманова, 1969, 85-бет, 16—18-расмлар), Парфияда — Яримдепа, Эски ва Янги Ниса (АСР, 1985, 361-бет, 1, XXIII, а, б, г-жадваллар) ҳам шу каби барпо этилган. Эски Ниса қалъасини қуришда шимолдан жануб томонга қараб ястаниб ётган ва атроф юзасидан баланд бўлган катта геологик қолдиқдан фойдаланилган (Пугаченкова, 1952, 16-бет). Амударёнинг ўрта оқимида Кутманқалъа, Ақдепе, Тилладепеларда ҳам шу кабиларни кўриш мумкин (АСР, 1985, 390-бет; 1П, 2, 36, 52).

Ўрта Осиёдаги баланд тепаликлар ва дўнгликларда жойлашган қалъалар грек-македонлар томонидан истехкомли «қоялар» деб номланган (Арриан, 1912, 4, 18 ва кейинги бетлар; Курций Руф, 1963, 286-бет).

Тик жойлардаги ва жарликлар устидаги истехкомларнинг устун томони шундаки, энг аввало, улардан туриб ҳимояловчи буржларсиз ва отиш йўлақларисиз ҳам қамал қилувчиларни тўғридан, ёнла-масига ўққа тутиш мумкин, шунингдек мудофаачилар у ердан туриб душман устига офир нарсаларни улоқтириш имкониятига эга бўладилар (Аполлодор). Истехкомлар бунёд этишда жой рельефидан тўғри фойдаланиш баъзан уларнинг тарҳига таъсир кўрсатган.

Тўғри тўртбурчакли геометрик тарҳ Бақтрияда Хоразмга нисбатан илгарироқ пайдо бўлган. Буни, жумладан, Сополитепа, Дашли 1 ва Жарқўтонда кўриш мумкин (Асқаров, 1977; Сариниди, 1977; Асқаров, Ширинов, 1993). Кейинги даврларда у Зартепада (Сабиров, 1976, 46-бет), Тупроққалъада (Пугаченкова, 1976, 144-бет), Дилбаржинда (Долгоруков, 1984, 85-бет), Кайкабодшоҳда (400 × 300 м), Қумқалъада (85 × 71 м) (Мандельштам, Певзнер, 1957, 290-бет; Литвинский, 1956, 72-бет), Далварзинтепада (600 × 500 м), Хайрободтепада (310 × 120 м), Ҳайитободтепада, Шаҳри Бонуда (Пугаченкова, 1979, 21-бет) қайд этилган.

Қадимги Бақтриянинг айрим қалъалари билан Хоразм қалъаларининг умумий жиҳатлари бор. Масалан, Капарас қалъаси тарҳи ахоманийлар даврида жанубий Бақтрияда бунёд этилган Олтин Дилёртепани эслатади (Кругликова, Сариниди, 1976, 12-бет, 10-расм) ёки Аёзқалъа 3 параллелограммаси грек-бақтрия қалъаси Қалъаи Золни ёдга солади (Mizini, 1962, 72-бет, 128-расм). Кушонлар даврида ҳам шу каби манзарани кўриш мумкин. Мустаҳкам бурчак буржлари ва бир оз кичикроқ оралиқ буржлари бўлган Қум-

тепа қалъаси (Литвинский, 1956, 72-бет) Хоразмдаги Анқақалъага жуда ўхшайди. Жанубий Туркменистонда Қирқтепа, Чичанликтепа ва бошқалар ҳам шунга ўхшаш тарҳда бунёд этилган (Пугаченкова, 1958, 40—41-бетлар; Кошеленко, 1963, 61—62-бетлар). Жез даврида Аёзқалъа 3 ва Қизилқалъага ўхшаш қалъалар Мурғобда бўлган. Масалан, аниқ квадрат шаклда, бўш йўлаклар ҳамда махсус кириш жойи бўлган, бошқа уч томон ўртасидаги каби тўғри тўртбурчак хоналар билан жиҳозланган Келли 4 биноси (Масимов, 1986, 173-бет) илк қанҳа давридаги Аёзқалъа 3 ва кушонлар давридаги Қизилқалъани ёдга солади.

Суғда Қалъаи Заҳоки Морон шаҳристони тарҳи ўзига хос бўлган. Қўрғон (60 × 60 м) атрофида тўртбурчак шаклдаги уч қатор девор концентрик тарзда жойлашган (Туребеков, 1990, 38—44-бетлар).

Тарҳи думалоқ шаклда бўлган Хоразм истехкомлари Бақтрия ёдгорликларига сезиларли даражада ўхшаш бўлиб, афтидан, улар орасидаги хронологик узилишни тўлдиради. Масалан, Қўйқирилган қалъа билан Бақтриянинг Жигатепа қалъаси умумий хусусиятларга эгаллиги қайд этилган: иккаласининг ҳам тарҳи думалоқ шаклда бўлиб, марказий бино ажралиб туради, бўлмалари бўлган ташқи девор ҳамда улар орасида қуриб тугалланмаган майдон бор. Айрим архитектура шакллари, масалан, Жигатепадаги ярим овал буржлар ва Қўйқирилган қалъа дарвозалари ёнидаги шунга ўхшаш икки бурж, қурилиш материаллари ва бинокорлик техникаси услуби, найзасимон шинаклар шакли ва бошқа деталлар ҳам уларга хос умумийликдир. Ўнг соҳил Хоразмга ибодатхона комплекслари архитектурасининг думалоқ типини Бақтриядан кириб келган бўлиши мумкин (Пугаченкова, 1979а, 63—94-бетлар). Сирдарё дельтасидаги апасиакларнинг йирик шаҳари — Чирик Работнинг тарҳи ҳам шунга ўхшаш (Толстов, 1962, 75-расм).

Протейхизма. Антик даврда Шимолий Бақтрия шаҳарлари девори бўйлаб протейхизмалар бўлганлиги Кайкабодшоҳ (Кузьмина, Певзнер, 1956, 77-бет), Кўҳнақалъа (Тожикистон, Мандельштам, Певзнер, 1958, 290—293-бетлар), Қорабоғтепада (Пугаченкова, 1966, 45—49-бетлар) қайд этилган. Кампиртепа қалъаси асосий деворидан қуйида бир-бирига параллел тизилган уч қатор ғов девор — материкни кесиб, зинапоя сифатида кўтарилган протейхизма мавжуд. Улар ҳам ғиштдан кўтарилган (Ртвеладзе, 2000, 11-бет; Курбанов, 2000, 63-бет).

Пахса асос устига ҳам ғишт уриб девор кўтаришдан иборат қурилиш-мудофаа услуби Бақтрия, Суғд, Марғиёна ва Марказий Осиё-

нинг бошқа ҳудудларидаги иншоотларда ҳам қўлланган. Агар, масалан, Марғиёнадаги ахоманийлар даврига бориб тақалувчи илк истеҳкомлар (Эркқалъа, Катта Кишман шахрестонидаги илк манзилгоҳ) пахсадан кўтарилган бўлса, илк антик даврда (парфияликлар даври охирига қадар) истеҳкомларни икки қисмдан: пахса платформа ва хом гиштдан терилган девордан иборат қилиб барпо этиш қоидага айланган (АСР, 1985, 232-бет). Мил. авв. III асрда Говурқалъанинг хом гиштдан иборат девори уч метрли пахса асос устига урилган (Ташходжаев, 1963, 64 ва кейинги бетлар). Бундай услуб Дурнали ва Қирқдепеда (Пугаченкова, 1958, 46-бет; Дурдыев, 1959а, 123 ва кейинги бетлар), Суғд (Афросиёб, мил. авв. III—II асрлар, Кириллова, 1990, 49-бет), Бақтриядаги (Зартепа, Кайкабодшоҳ ва бошқа) истеҳкомларда ҳам қайд этилган (Сабиров, 1976, 46-бет; Кузьмина, Певзнер, 1956, 77-бет; Мандельштам, Певзнер, 1957, 290-бет). Ушбу анъана қурилиш материали сифатида пахса ва хом гишт ишлатилган Бақтрияда мил. авв. VI—IV асрлардаёқ маълум эди. Гиштларнинг кўпи тўғри тўртбурчак шаклида, ҳар хил ўлчамда (40-60 × 20-30 × 8-12 см) бўлган (АСР, 1985, 189-бет). Айни маҳалда қадимги Бақтрияда ва Жанубий Туркменистон ҳудудида тўғри тўртбурчак шаклидаги гиштдан бронза давридаёқ фойдаланилганлигини таъкидлаб ўтиш зарур.

Мил. авв. IV асрда сўлсоҳил Бақтрия ерларида греклар томонидан барпо этилган Ойхоним шахри маҳаллий конструктив анъаналар асосида қурилган мудофаа иншоотларига эга бўлганди. Девор хом гиштдан (40 × 40 × 9 см) терилган бўлса-да, у буржлар билан бирга пахса устига кўтарилган (Лериш, 1987, 68—71-бетлар). Квадрат шаклдаги хом гишт Бақтрия архитектурасида ахоманийларгача бўлган даврдаёқ маълум эди (Бандихонттепа-1, Олтин-10 ва бошқаларнинг юқори қатлами). Шунга қарамай, мил. авв. X—VIII ва VIII—VI асрларда асосан тўғри тўртбурчак шаклдаги хом гишт ишлатилган (Сағдуллаев, 1989, 47—48-бетлар).

Деворни кўтаришда хом гишт ва пахсадан аралаш фойдаланиш Хоразмдан кўра Бақтрияда эртароқ бошлагани қайд этилган. Далварзин қалъасида деярли барча мудофаа деворларида пахсага кўшиб хом гишт ҳам бўлак ва бутун ҳолида кўплаб тартибсиз терилгани аниқланди (Абдуллаев, 2005, 135-бет). Хом гиштни кўшиб ишлатиш пахсанинг бутун баландлиги бўйича ёрилишини камайтиради ва бунинг олдини олади, деган фикр илмий адабиётда кенг тарқалган (Нильсен, 1966, 218, 228-бетлар). Бундан ташқари, ҳозирги этнографик кузатишларга қараганда, пахсага гувалани кўшиб уриш унинг

қуриши жараёнини тезлаштирар экан. Бу эса, ўз навбатида, девор қурилишини гувала қўшмай пахса девор уришдагига қараганда бир неча баробар тезлаштиради. Деворни пахсага хом ғишт (гувала)ни аралаштириб кўтаришнинг ривожланишида айнан ғиштининг пахса девор қуриши жараёнини тезлаштирувчилиги асос бўлган (Абдуллаев, 2005, 135-бет).

Айланма (ҳалқа) йўлак қалъанинг муҳим хусусиятларидан биридир. Йўлак конструкциясининг юзага келиши, афтидан, мил. авв. II аср ўрталарига оид бўлиб, Бақтрияда (Жарқўтон қасри) қайд этилган (Аскарлов, Ширинов, 1993, 46-бет, 3-расм). Айланма йўлақлар Хайрободда (Жуков, 1961, 177—180-бетлар), Зартепада (Сабиров, 1976, 49-бет), Далварзинда (Альбаум, 1969, 61-бет), Дилбаржинда (Кругликов, 1974, 49-бет), Балҳда (Le Berge, Schlumberger, 1964, p.63) ва Шимолий Бақтриядаги бошқа қалъаларда аниқланган. Отиш йўлақларининг эни, одатда, 1,30 дан 1,70 м гача бўлган, айрим ҳолларда томи гумбаздан ишланган (Дилбаржин, Зартепа ва бошқалар) (АСР, 1985, 261-бет). Парфияда айланма йўлақлари бўлган қалъалар Чилбуржда, Чичанликтепада, Янги Нисада ва бошқа жойларда қайд этилган (Пугаченкова, 1958, 42—54-бетлар).

Суғда Афросиёб ва Ерқўрғоннинг илк деворларида ички йўлак бўлмаган. Улар мил. авв. III асрга келибгина пайдо бўлган (Кабанов, 1973, 25-бет; Кириллова, 1990, 49-бет; Туребеков, 1990, 89—91-бетлар). Йўлақларнинг томи трапециясимон ғишдан гумбазли қилиб ёпилгани қайд этилган (Буряков, 1975, 32—39-бетлар; Буряков, Филанович, 1979, 51-бет; Туребеков, 1990, 92—93-бетлар).

Хоразмда ички жанговар йўлақлари бўлган қалъа деворлари мил. авв. VII—VI асрларда пайдо бўлиб, ривожланди ва бутун антик давр мобайнида истеҳкомларнинг зарурий қисми сифатида сақланиб келди. Уларнинг Ўрта Осиёдаги бошқа қалъалардан фарқли хусусияти шундаки, истеҳкомлар қалъага кириладиган асосий йўл билан боғлиқ бўлган (Қалъалиқир 1, Жонбосқалъа, Қўйқирилганқалъа, Аёзқалъа 1 ва бошқалар).

Қалъа деворларининг ўққа тутиладиган қавати, одатда, шинақлар чизигига қараб белгиланади. Қадимги Хоразмда шинақлар асосан икки қатор қилиб қолдирилган ва найзасимон шаклда бўлган. Шу каби шинақлар Парфияда (Эски Ниса, Говурқалъа, Кўҳна Кааха, Дурнали ва бошқалар) (Пугаченкова, 1952а, 220-бет; Кошеленко, 1963, 62-бет); Бақтрияда (Далварзин, Дилбаржин, Варахша ва бошқалар) (Альбаум, 1969, 59-бет; Кругликова, 1974, 52-бет); Суғдада (Афросиёб) (Кириллова, 1990, 49 ва кейинги бетлар); Жа-

нубий Тожикистонда (Каахка) (Бабаев, 1979, 40-бет) аниқланган.

Қадимги Хоразмдаги учтали ва қия найзасимон шинакларга ўхшаш шинаклар Бақтриянинг мудофаа иншоотларида (Дилбаржин, Қоработтепа, Балхнинг айлана девори) (Кругликова, 1984, 93—96-бетлар, 4-расм; Турғунов, 1968, 44—46-бетлар; Пугаченкова, 1976, 78-расм), Сирдарёбўйи ёдгорликлари (Бобишмулла ва бошқалар) да ҳам бўлган (Толстов, 1962, 163-бет). Жонбосқалъадаги найзасимон шинакларни елпигичсимон қилиб, ўқчи ўтирадиган тоқчада туташтириш усули Балх (Бақтр) ва Бобишмулла деворларига ҳам хосдир. Бироқ, агар Жонбосқалъада бу учтали шинаклардан мудофаанинг энг масъулиятли участкаларида жойлашиб олиб, душманни ўққа тутиш ва унга тўғридан туриб талафот етказишда фойдаланилган бўлса, Балх ҳамда Бобишмуллада учтали шинаклар бутун девор бўйлаб қўйилган, натижада девордан олисда ва унинг этагида душманга тўғридан туриб талафот етказишга мўлжалланган шинаклар сони камайган.

Кўзалиқир ва Қўйқирилганқалъадаги усти ясси ёпилган шинакларга умумий жиҳатдан ўхшаш шинаклар Тали Барзу шахристонида учрайди (Григорьев, 1940, 92-бет, II жадвал). Бироқ бу ўхшашлик тўлиқ бўлмай, айрим фарқлар ҳам бор. Масалан, Кўзалиқирда шинакларнинг қуйи қисми — туби нишаб эмас, кириш ва чиқиш туйнуклари деярли горизонтал бўлиб, ички томондан ҳам, ташқи томондан ҳам шоҳмотсимон тартибда жойлашган. Тали Барзуда эса уларнинг туби қия, бундан ташқари улар икки қават ва ичкари томондан бир хил баландликда жойлаштирилган. Бу каби усти ясси ёпилган шинаклар мил. II асрда Говурқалъада (Марвда) маълум эди (Ташходжаев, 1963, 111-бет).

Усти ясси ёпилган шинаклар Жетиасар маданияти ёдгорликларида ҳам қайд этилган. Жетиасар I ва II босқичларида Тўмпоқасар шахристониинг қалъа деворларидаги шинаклар тўғри тўртбурчак шаклда, туйнугининг баландлиги киришда 40 см, чиқишда 110—140 см, эни 15—20 см, ички чеккаси кичикроқ майдончали ва ташқарида нишаби катта бўлган бир типдаги содда шинаклардир. Жетиасар №12 шахристониинг туртиб чиққан буржларида юқориси тораийиб борувчи юмалоқ, асоси кенг трапециясимон шаклдаги бошқача шинакларга дуч келинди (Левина, 1996, 22-бет).

Қўйқирилганқалъа ва Ҳазораспдаги сохта шинакларга ўхшаш шинаклар Парфия (Эски Ниса, Чилбурж, Дурнали) (Пугаченкова, 1958, 526-бет; Левина, 1949, 140-бет) ва Бақтрия (Хайрободтепа)

(Альбаум, 1975, 241-бет) қалъа меъморлигида бўлган. Сохта шинаклар қўйишнинг энг ёрқин мисоли сўнгги парфия қалъаси Чилбурж (II—III асрлар) бўлиб, унда буржлар оралигидаги участкаларда икки қават қилиб жойлаштирилган 17 шинақдан учтасигина ҳақиқийдир (Пугаченкова, 1952а, 293-бет).

Марказий Осиё ҳудудида бирон-бир шаклдаги шинакларнинг пайдо бўлиши тарихини ўрганиш зарур. Найзасимон шинаклар энг қадимги эканлиги, улар ассирия анъаналарига бориб тақалиши ва ахоманийлар ҳамда парфия Эрони тарихини босиб ўтганлиги, лекин сосонийлар давригача етиб келмаганлиги тўғрисидаги фикрлар ҳам бор, албатта (Толстов, 1948а, 90-бет). Қуйидагича факт ҳам мавжуд. Мил. авв. II минг йиллик охирида барпо этилган манзилгоҳ очилиб, унда найзасимон шинаклар прототиби бўлган найзасимон ёруғлик туйнуклари топилган. Л.И. Альбаум фикрича, бу бинокорлик санъати ахоманийлар (Кучуктепа) ва грек-бактрлар даврида (Далварзин) янада ривожланган (Альбаум, 1975, 24-бет). Хоразмга келганда, бу ерда ҳозирча усти ясси ёпилган шинаклар (Кўзалиқир) энг қадимги ҳисобланади. Бироқ Хоразм ҳарбий меъморчилигида шинакларнинг бу типи ривож топмади, аксинча, найзасимон шинаклар кенг қўлланилди.

Суғдада шинакларнинг шоҳмот тартибида жойлашуви қайд этилган. Афросиёбда иккинчи босқичда қалъа деворида шоҳмот тартибида жойлаштирилган, $0,85 \times 0,25$ см, чуқурлиги 1,1 м бўлган икки қатор сохта шинаклар қайд этилган (Бернар, Грене, Исимиждинов, 1994, 35-бет).

Йўлақлар ва бурж хоналарини ёритишга мўлжалланган туйнуклар қадимги Ўрта Осиё қалъаларига ҳам хос бўлган. Бундай туйнуклар Бактрияда (Кайкабодшоҳ, Хайрободтепа ва бошқалар) (Кузьмина, Певзнер, 1956, 78-бет; Альбаум, 1960, 40—41-бетлар), Парфияда («ибодатхона» буржи деворида) (Пугаченкова, 1953, 145-бет; АСР, 1985, 216-бет) аниқланган.

Мудофаа мақсадида хизмат қилган пилястрлар қадимги Хоразмдаги каби, Ўрта Осиё ва Афғонистон қадимги ҳарбий архитектура-сида ҳам маълум бўлган. Улар қадимги Бактрияда (Дилбаржин, Тупроққалъа, Кайкабодшоҳ ва Жигатепеда) ва Суғдада қайд этилган (Древняя Бактрия, 1976, 142, 146-бетлар; Кузьмина, Павзнер, 1956, 78—79-бетлар; Пугаченкова, 1979, 63-бет, ба, б, е-расмлар; Кабанов, 1969, 184-бет).

Қалъа деворларини пилястр билан безаш Марказий Осиё қадимги ҳарбий архитектурасида мавжуд бўлган. Улар қадимги Суғдада

(Ерқўрғон, мил. авв. IV—I асрлар қатлами, Афросиёб, мил. авв. IV—I асрлар қатлами, Афросиёб, мил. авв. III—II асрлар қатлами) (Сулайманов, Туребеков, 1978, 62-бет; АСР, 1985, 280-бет), Бақтрияда (Дилбаржин ва бошқалар) (Долгоруков, 1984, 59—60-бетлар) борлиги тасдиқланган. Пилястрлар Парфиянинг Дурнали, Чилбурж ва бошқа қалъаларидан топилган (Пугаченкова, 1958, 50, 52-бетлар). Шунини таъкидлаш муҳимки, Чилбурждаги пилястрлар, Ҳазорасп қалъасидаги каби, ичкаридан, отиш йўлаги томонидан қўйилган. Уларнинг эни катта эмаслиги шунга мажбур қилган кўринади, зеро уларнинг эни Ҳазораспда 2 м га яқин, Чилбуржда эса — 1,5 м. Археологияга оид адабиётларда девор юзасидан вертикал тарзда чиқариб пластик ишлов бериш баъзан пилястр — белдамча билан безаш, деб ҳисобланса, бошқа ҳолларда токча деб ҳисобланади. Шу боис архитектор М.С. Лапиров-Скобло айрим атамаларга аниқлик киритади: девордаги вертикал чиқиқлар гарчи ташқи кўринишидан белдамчага яқинлашса-да, буни бутун тизимни токча билан безаш деб таърифлаш ўринлироқ бўлади (ГТК, 1981, 62—64-бетлар).

Ўрта Осиёдаги, жумладан, Парфиядаги (Пугаченкова, 1952а, 220-бет; 1958, 48, 50, 53-бетлар), Бақтриядаги (Кузьмина, Певзнер, 1956, 77-бет ва бошқалар) қалъалар кўпчилигининг усти кунгура билан тугалланган. Янги Ниса шаҳристонидан топилган йирик бўртма терракота тахта бўлаги ҳам шундан далолат беради (Пугаченкова, 1952, 21-бет). Кунгурали қалъа девори Ерқўрғон (Суғд) шаҳристонидан топилган тилла пластина тўқада тасвирланган (Туребеков, 1990, 95-бет).

Мудофаа истеҳкомларининг муҳим таркибий қисмларидан бири бурждир. Қалъа деворларида буржларнинг пайдо бўлиши ҳарбий архитектурада илғор ҳодиса бўлиб, жуда қадимги даврга бориб тақалади. Энеолит даврида Туркменистоннинг жанубида қалинлиги 0,5—0,6 м ли юмалоқ шаклдаги буржсимон чиқиқлар бўлган мудофаа девори қурилган (Анау, Муллали). Ўрта Осиёдаги кейинги даврга оид қалъаларда ҳам шу каби буржсимон чиқиқлар бўлган. Бироқ, ҳақли равишда қайд этилганидек, жез даври буржларидан, айниқса, энеолит даври буржларидан (Анау, Муллали), афтидан, ҳеч қачон бевосита вазифаси бўйича фойдаланилмаган. Эҳтимол, айнан тирговичнинг қурилиш функцияси буржларнинг мудофаа иншооти сифатида ривожланишига илк асос яратиб бергандир (В. Массон, 1981, 31-бет).

Тўғри тўртбурчак шаклдаги буржлар яқин вақтгача энг қадимги деб ҳисоблаб келинарди (Воронина, 1964, 47-бет; Бабаев, 1973, 111-

бет ва бошқалар). Бироқ сўнгги йилларда ўтказилган археологик тадқиқотлар Бақтриядаги истехкомларнинг қалъа деворларида жез давридаёқ юмалоқ буржлар бўлганлигини кўрсатди (Сарианиди, 1977, 30—31-бетлар). Бундай буржлар кейинги даврларда қадимги Бақтрия худудида (Олтин Дилёртепа, Жиғатепа) (Кругликова, Сарианиди, 1976, 12-бет; Пугаченкова, 1979а, 56—67-бетлар), Хоразм (Толстов, 1958, 144-бет) ва Марғиёнада (Эски Кишман) қайд этилди (Дурдыев, 1959, 154-бет), Суғдада Қанҳанинг қадимги шаҳар деворида шу каби буржлар бўлгани аниқланди (Туребеков, 1990, 92—93-бетлар).

Бу пайтда Сирдарёбўйи истехкомларининг, жумладан, Чирик Работ, Бобиш-мулла ва бошқа қалъаларнинг буржлари юмалоқ шакли билан ажралиб турарди (Толстов, 1962). Сўнгги антик даврда бундай буржлар Зартепада (Сабилов, 1976, 48-бет, 2-расм), Варахшада (Кабанов, 1959, 123—137-бетлар), Балх II да (Бақтрия) (Юркевич, 1968, 9—10-бетлар), Эрон Озарбайжонидаги Фрааспада (Тахти Сулаймон), Месопотамиядаги Хатра ва Темл Бандарида (Кошеленко, 1966, 52—53-бетлар, 115—116-бетлар) бўлганлиги маълум. Ярим-думалоқ буржлар яқинда Бақтриянинг Қўрғонзол қалъасида (мил. авв. IV аср охири) қайд этилди (Сверчков, 2005, 84—101-бетлар, 3—5-расмлар).

Антик даврда тарҳи ярим овал шаклда бўлган буржлар билан бирга тарҳи тўғри тўртбурчак шаклда, яъни олд томонидагилари тўғри тўртбурчак, бурчақдагилари квадрат шаклда бўлган буржлар ҳам қурилган. Бирмунча аввалги тўртбурчак буржлар Жарқўтонда қайд этилган. Бу ерда қаср девори тарҳи квадрат шаклда бўлган 13 та бурж билан кучайтирилган (Аскарлов, Ширинов, 1993, 46—47-бетлар). Парфиядаги Эски Ниса, Кўҳна Қаакха, Чичанликтепа, Оқчатепа (Пугаченкова, 1952а, 219—223-бетлар; Кошеленко, 1963, 61—62-бетлар), Бақтриядаги Кайкабодшоҳ, Комсара, Тупроққалъа (Кузьмина, Певзнер, 1956, 70 ва кейинги бетлар; Пугаченкова, 1976, 144-бет) буржлари шундай шаклга эга.

Умуман Қадимги Шарқ, шу жумладан Марказий Осиё архитектурасида «қалдирғочдуми» деб аталадиган буржлар жуда қадимдаёқ қайд этилганди (Badawy, 1966, fig.17). Бақтрияда улар жез даври ёдгорликларида аниқланди (Аскарлов, Ширинов, 1993, 100-бет, 2, 3-расмлар). Бироқ антик даврда улар камдан-кам учрайди ва Кўҳнақалъа, Каакха (Бақтрия) (Бернштам, 1952, 28-бет; Бабаев, 1973, 112-бет) ва Эски Ниса (Парфия)дагина аниқланган (Пугаченкова, 1952, 219-бет). Афросиёб буржининг бурчақлари «қалдирғочдуми»ни эс-

латувчи пилястрлар билан безатилганлигини қайд этиб ўтиш зарур (Кириллова, 2005, 64-бет).

Бундай буржлар Хоразмда Ўзбекистоннинг жанубий ҳудудларига нисбатан кейинроқ пайдо бўлганлиги факти унга қадимги Бақтрия мудофаа иншоотларининг таъсири бўлганлигини истисно этмайди. Хоразмдаги буржлар Бақтриядаги ёдгорликларга жуда ўхшаш бўлиб, афтидан, бу билан улар орасидаги хронологик узилиш тўлдирилса керак. Буни Хоразм ва Бақтрия мудофаа иншоотларининг бошқа элементларида ҳам кўриш мумкин. Қўйқирилганқалъада буржни деворнинг асосий чизигидан ташқарига чиқмайдиган қилиб жойлаштириш усули қадимги Бақтриянинг Қорабоғтепа, Хайрабодтепа ва Далварзинтепа қалъаларига ҳам хосдир (Пугаченкова, 1966, 256-бет; Тургунов, 1968, 43—47-бетлар).

Хоразм истехкомларидаги буржлар билан отиш йўлаклари қаватларининг, шунингдек буржлар ва отиш йўлакларининг бир-бири билан боғланиши каби ҳолат қадимги Бақтрияда ҳам учрайди. (Кругликова, 1974, 52—53-бетлар; 1984, 93-бет). Масалан, Дилбаржин шаҳристонида бурж ортида қалин девор оралиғидан эни 0,8 м, узунлиги 13,5 м бўлган тор йўлак ўтган. Унинг шимолий адоғида мудофаа деворининг юқори қаватига олиб чиқувчи 17 пояли зина жойлашган. Йўлакнинг шимолий деворидаги зина асоси ёнида шаҳар ичига олиб кирувчи ўтиш йўли бўлган. Шу йўл полида диаметри 0,04 м дан 0,14 м гача бўлган лойдан ясалган 302 та ядро топилган (Долгоруков, 1984, 70-бет).

Отиш хоналари бўлмаган бурж, Султон Увайс тоғидаги Говурқалъани истисно этганда, қадимги Хоразм архитектурасига буткул хос бўлмаган усулдир. Бироқ бундай манзара Хоразмдан ташқарида — Бақтрияда (Далварзинтепа, Балх атрофидаги девор) (Тургунов, 1968, 42-бет; Пугаченкова, 1976, 137-бет) ва Парфияда (Кўҳна Каакха) ишлатилгани маълум (Дурдыев, 1959, 12-бет).

Буржлар орасидаги масофа камон ўқи қанча узоқликка учиб бориши билан боғлиқлиги маълум (Витрубий, 1936, 32—33-бетлар). Суғдадаги Ерқўрғонда ва Парфиядаги Дур-Европосда буржлар орасидаги масофа, Ҳазорасп деворидаги каби, 60 м га тенг (Сулаймонов, Туребеков, 1978, 65-бет; Hopkins, 1934). Бироқ Хоразмдаги истехкомларнинг кўпчилигида буржлар анча кўпроқ қўйилган. Масалан, Кўзалиқирда буржлар орасидаги масофа 33 мм дан 64 м гача, Қўйқирилганқалъада — 20 м, Тўққалъада — 28 м, Султон Увайс тоғидаги Говурқалъада — 20 м (Толстов, 1958, 144-бет; КПДХ, 1967, 43-бет, Гудкова, 1964, 10-бет; Рапопорт, Трудновская, 1958, 348-

бет). Парфиядаги Эски Ниса, Говурқалъа, Қирқтепа қалъаларида ҳам буржлар тахминан шундай оралиқда жойлашган (Пугаченкова, 1952а, 218—220-бетлар). Ўрта Осиёдаги айрим қалъаларда буржлар орасидаги масофа 16 м гача қисқаради (Литвинский, 1951, 71-бет).

Хоразмдаги буржсиз Айбуйирқалъа, Қичик Қирққизқалъа, Оқчагелин, Оқчунгул истехкомлари ва бошқалар буржсиз иншоотлари бўлган Бақтрия қалъалари, жумладан, Ҳайдарободтепа, Қорабоғтепа ва бошқаларга умумий жиҳатдан ўхшашдир.

Хоразм пешдарвоза адаштира йўлларида ўхшаш йўллар Жанубий Туркменистон ҳудудида ҳам борлиги аниқланган. Улар, жумладан, Эрқалъа, Чилбурж, Кишмантепа ва Чичанликтепада мавжуд (Кошеленко, 1963, 61, 62, 68-бетлар; Пугаченкова, 1952а, 224-бет; 1958, 46-бет). Бироқ Хоразм ва Жанубий Туркменистон пешдарвоза адаштира йўллари конструктив элементларидаги умумий ўхшашлик билан бирга, муайян фарқлар ҳам мавжуд. Масалан, Чилбурж қалъасидаги Парфияга хос адаштира йўл ичида, эҳтимол, бири-биридан ажратилган хоналардан тузоқ сифатида фойдаланилгандир. Жонбосқалъада бу функция бошқача ҳал этилган, яъни адаштира йўлга кириб қолган душманни ўз йўналишини уч марта ўзгартиришга мажбур этган буржлар қурилган.

Қадимги Хоразм пешдарвоза буржларига ўхшаш буржлар Марказий Осиёнинг бутун ҳудудидаги истехкомларда бўлган. Улар Бақтриядаги Дилбаржин, Тупроққалъа, Комсар, Балх Девори, Қалъаи Зол, Сурх Кўтал, Далварзинтепа, Қорабоғтепа, Ямчун ва бошқалар (Пугаченкова, 1958; 1976; 12—20-бетлар; 1979, 48—54, 62—64; 1984, 93—97-бетлар; Пугаченкова, Ртвеладзе, 1978, 21—32-бетлар; Ставиский, 1977, 252-бет; Массон, Ромодин, 1964, 190—194-бетлар; Бабаев, 1973, 116-бет), Парфиядаги Эски Ниса, Дурнали, Гебекли, Оқчатепа, Эски Кишман ёдгорликларида қайд этилган (Пугаченкова, 1958, 45-бет; Кошеленко, 1963, 61, 62, 64-бетлар; 1966, 33, 136, 137-бетлар; Дурдыев, 1959а, 143-бет).

Бурлиқалъа дарвозаларига яқин конструкция Бақтриядаги Қоратепа шахристонидан аниқланган. Бу ерда ҳам дарвозаларни ҳимоялаш функцияларини, Бурлиқалъадаги каби, шинаклар билан таъминланган қалъа деворининг ўзи бажарган (Тургунов, 1968, 42—46-бетлар).

Дарвозаларга яқинлашишни, пешдарвоза иншоотларидан ташқари, баъзан икки қатор пандус ҳам қийинлаштирган. Хужумчилар пандус орқали девор бўйлаб ҳаракат қилар экан, уларнинг ён

томони ҳимоясиз қолади. Ўрта Осиёда дарвозаларни пандус билан безатиш жуда ривож топди. Ниса қалъа дарвозаси конструкцияси бунга мисол бўлиши мумкин. Бу ерда пандус 3—3,50 м баландлик-кача дастлаб деворнинг ғарбий юзаси ўртасигача боради, шундан кейингина 280 м давом этади (Пугаченкова, 1952а, 219-бет). Бақтриядаги Далварзинтепа, Тупроққалъа, Комсар, Дилбаржин қалъаларида пандуслар бирмунча тик бўлганлиги аниқланган (Альбаум, 1965, 40-бет; Тургунов, 1968, 40-бет; Пугаченкова, 1976, 144-бет; Долгоруков, 1984, 81-бет). Дарвоза пандус билан нисбатан яхши безатилган жойлар ҳам бўлган. Масалан, Кампиртепа қўрғонига кириладиган йўл икки девор оралиғидаги эни 2 м ли, узунлиги 20 м дан кам бўлмаган пандусни ҳимоя қилган йўлак тарзида қурилган (Курбанов, 2000, 40-бет).

Хоразмнинг узун минтақавий ёки воҳа деворларига ўхшаш деворларни эса қадимги Марказий Осиёнинг бошқа қатор тарихий-маданий вилоятларида учратамиз. Шундай деворлардан бири «Антиоха Сотер девори» сифатида тавсифланган. У ҳақдаги маълумотлар Страбонда сақланиб қолган. Унинг айтишича, қадимги Марғйёнада шундай текислик борки, унинг «... атрофи қумдан иборат. (Текисликнинг) унумдорлигидан ҳайратга тушган Антиоха Сотер (уни) айланаси 1500 стадий бўлган девор билан ўраб олди ва Антиохия шаҳрига асос солди...» (Страбон, География, XI, 10). Қадимги грек стадийси ҳар хил белгиланишидан келиб чиқиб, деворнинг узунлигини 236 км дан 250 км гача бўлган, дейиш мумкин. Ушбу маълумотда гап Мурғоб дарёси дельтасида жойлашган ва периметри 250 км га яқин бўлган Марв воҳаси ҳақида бормоқда. Салавкийлар сулоласининг иккинчи вакили бўлган Антиоха I Сотер мил. авв. 280—261 йилларда ҳукмронлик қилганлигидан келиб чиқиб, деворнинг қурилиш вақтини мил. авв. III асрнинг биринчи ярми, деб белгилаш мумкин.

Марв воҳасида олиб борилган археологик қидиришлар мазкур манба маълумотини тасдиқлади. Ушбу деворнинг ғов кўринишида сақланиб қолган 50 км гача бўлган айрим участкалари топилди (Вязигин, 1949, 260, 268-бетлар).

Бу каби қадимги иншоотнинг бошқа бир мисоли Балх воҳаси девори деб аталмиш девордир. Тадқиқотчилар уни 60 км гача бўлган масофада кузатишга муваффақ бўлишди. Деворда учтадан иборат гуруҳ бўлиб жойлашган найзасимон шинаклар қўйилган. Бу гуруҳдаги шинаклардан бири гуруҳ марказида тўғри, иккитаси эса унинг икки томонида қиялатиб қўйилган. Девор ташқаридан яхлит моно-

лит шаклида туртиб чиқиб турган буржлар билан кучайтирилган, уларда отиш хоналари йўқ. Деворнинг буржлар орасидаги қисмининг узунлиги 19—25 м. Девор пахсадан кўтарилган ва айрим жойлари 4 м гача сақланиб қолган. Шинаклар ўлчами 41-42 × 41-42 × 11-12 см бўлган хом ғиштдан терилган. Деворнинг асосидаги қалинлиги 4 м га етади. Девор грек-бақтрия ва кушонлар даврига оид, деб ҳисобланади (Кругликова, 1974, 10—11-бетлар; Пугаченкова, 1976, 137—140-бетлар). Бақтрия воҳалари орасида энг йириги ва фаровони бўлган ҳамда унинг қадимги пойтахти — Бақтра шаҳри атрофида шакланган қадимги Балх воҳаси бу девор билан ўраб олинган (Кругликова, Сарияниди, 1976, 15-бет).

Дарбанд девори Сурхондарё вилояти Бойсун туманидаги Дарбанд шаҳридан 3 км ғарбда жойлашган. Девор жанубий Ҳисор тоғи тизмасида, Сарамас ва Сусиз тизма тоғлар оралиғидаги жойни тўсиб турган баланд қояли ўрқачларда барпо этилган. Деворнинг умумий узунлиги 1,5 км, қалинлиги 4 м, баландлиги 5—6 м. Рекогносцировка ишлари натижасида девор таркиби ва санасини аниқлашга муваффақ бўлинди. Деворнинг эни асосида 6,5 м га яқинлиги, сақланиб қолган баландлиги 2,7 м лиги аниқланди. Деворнинг ташқи томони квадрат шаклдаги (32 × 32 × 11; 33 × 33 × 11 см), «альфа» ва «пи» кўринишидаги тамға босилган хом ғиштдан терилган. Ғишт 2—2,5 м энликда терилган, ички бўшлиғи тош ва тупроқ билан тўлдирилган. Иншоот ичида ўтиш йўли (1,20 м энликда) бўлган, параллел кўтарилган икки девордан иборат. Деворда тўғри бурчакли қия шинаклар мавжуд. Кириш жойи буржлар билан муҳофаза-ланган. Девор кушонлар даврига оиддир (Ртвеладзе, 1986; 1992, 4—5-бетлар; Раҳманов, 1990, 82—83-бетлар; 1994).

Марв шаҳри атрофини ўраб олган Гилякин Чилбурж девори ҳам бўлганлиги аниқланган. У пахсадан урилган, пойида эни 6—7 м га етади. Сўнги парфия даврида хом ғишт (ўлчами 39 × 39 × 9 см) билан таъмирланган (Альхамова, 1953, 405-бет; Пугаченкова, 1958, 43-бет).

Қадимги Ниса атрофидаги воҳа деворини ҳам тилга олиб ўтиш мумкин. Унинг айрим қисмлари сақланиб қолган, 2,5 км дан зиёд масофада билиниб туради. Девор пахсадан кўтарилган, ичкари томони пиллапояли. Қалинлиги асосда 5—8 м атрофида бўлган. Барпо этилган санаси аниқ эмас. Пахса ва унинг нураб тушган жойларидан милодий илк асрларга, «парфия — кушон даврига» оид деб ҳисобланадиган сопол парчалари топилган (Давидович, 1949, 191—196-бетлар).

Қадимги Суғд воҳасини ўз ичига олган Девори Қиёмат 1903 йилда В.Л. Вяткин томонидан тадқиқ қилинган. Бу девор пахсадан бунёд этилган. Қалинлиги 8,50 м, узунлиги 42,40 км. М.Е. Массон тахминича, Девори Қиёмат мил. I—II асрлар ҳамда III аср бошига тааллуқли. Ёзма манбалар гувоҳлик беришича, Девори Қиёматдан иккинчи марта ҳам фойдаланилган (Мухаммедов, 1973, 52-бет).

Маълум бўлишича, Дарбанд ташқи деворидан ташқари, Марказий Осиёдаги узун деворлар асосан лойдан кўтарилган. Уларнинг қалинлиги 4 м дан 9 м гача бўлган, 1 м дан 5 м гача баландликда сақланиб қолган. Айрим узун деворлар (Балх, Дарбанд, эҳтимол, Гилякин Чилбурж ҳам) буржлар билан кучайтирилган, отиш йўлаклари (Дарбандда) ва шинаклар бўлган. Ушбу узун деворлар орасида энг дастлабкиси мил. авв. V—IV асрларга ёки IV асрга тааллуқли бўлган Девкесган ғовидир. Унинг қурилиши кўчманчиларни шимолӣ чегаралардан суриб чиқарган ва эски қишловларидан сиқиб чиқарган қатор чегара қалъалари пайдо бўлиши билан боғланади. Ғов ичкарасида кўчманчилар гўристонларида дафн этиш тўхтаб қолгани бундан далолат беради. Шу пайтдан кейин мил. авв. IV—III асрларга оид гўристонлар Хоразм мудофаа иншоотлари чизигидан ташқарида жойлашган (Ягодин, 1987, 132—133; 1990, 8—12-бетлар).

Шундай қилиб, Девкесганқалъанинг кўчманчиларга қарши мудофаа чизиги сифатидаги тарихий аҳамияти аёнлигини қайд қилиш зарур. Тинчлик даврида у, эҳтимол, ўтроқ деҳқончилик цивилизацияларининг даштлик кўчманчилар билан иқтисодий айирбошлаш маркази сифатида хизмат қилгандир. Мудофаа истехкомларини қуришда рельеф хусусиятларидан Хоразмга хос фойдаланиш анъанаси Девкесган ғовининг фарқли хусусиятидир. Бунда Устюртнинг ўнлаб километр масофада ўтиб бўлмас тўсиқ бўлган тик жарликлари девор вазифасини ўтаган.

Узун деворлар, одатда, давлат пойтахти бўлган шаҳарлар жойлашган воҳаларни ўраб турган. Оқшахонқалъанинг ташқи девори, афтидан, шу тоифадаги мудофаа иншооти бўлган. Бунда эътиборни тортадиган жиҳат шуки, агар биз таклиф этган сана тўғри бўлса, у ҳолда Оқшахонқалъа ташқи деворининг қурилишини мил. I асрда «хоразмийлар даври» деб аталган давр кириб келиши билан бир қаторга қўйиш мумкин-ки, тадқиқотчилар бу даврни ҳокимият тепасига янги сулола келиши, Жанубий Оролбўйида ягона давлатнинг юзага келиши ҳамда мустаҳкамланиши ва Тупроққалъада сиёсий мустақилликка эгалик рамзи бўлган хоразмшоҳлар қароргоҳининг бунёд этилиши билан боғлайдилар (ГТК, 1984, 287-бет).

Хоразмнинг кўхна пойтахти ҳам, афтидан, шу даврда тикланган ва атрофи мудофаа девори билан ўраб олинган (Ягодин, Ходжаниязов, Статов, 2005).

Марказий Осиёдаги узун деворларни вазифасига кўра уч тоифага бўлиш мумкин. Биринчи тоифага Антиоха Сотер девори, Балх девори ва, эҳтимол, Девори Қиёмат ҳам киради. Иккинчи тоифага — Дарбанд девори қалъаси билан ва Девкесган ғови; учинчи тоифага Гилякин Чилбурж девори киради.

Биринчи тоифа деворлар йирик мулклар чегарасини белгилаш, деҳқончилик воҳаларини кўчманчилар ҳужумидан мудофаа қилиш воситасигина бўлиб қолмаган. Улар отлиқ жангчилар йўлини тўсиб, давлатлар чегарасини барча қўшнилардан ва ташқи душмандан ҳам ҳимоялаган (Бернштам, 1952, 226-бет). Иккинчи тоифа деворлар, афтидан, давлатнинг маълум ҳудудларинигина ҳимоя қилишга, шунингдек улар орқали ўтган йўлни назорат қилишга ва ўтиб бораётган савдо карвонларини божхона текширувидан ўтказишга мўлжалланганга ўхшайди (Ртвеладзе, 1992, 4, 5-бетлар). Учинчи тоифа деворлар, эҳтимол, аниқ бир ҳудуд ёки шаҳар атрофини ҳимоялашга хизмат қилган бўлса керак. Дашт орқали ўтган узун деворлар отлиқ жангчилар йўлини тўсгани ҳолда, қум босиб келишига ҳам тўсқинлик қилган (Кругликова, 1974, 13-бет; Пугаченкова, 1999, 201-бет).

Узун деворларни барпо этиш умуман Марказий Осиё ҳарбий архитектураси учун, жумладан, қадимги ҳарбий истеҳком қуриш санъати учун ғайри одатий нарса бўлган эмас. Бу анъана кўп вақт (мил. авв. I минг йиллик — мил. I минг йиллик боши) давомида катта ҳудудда (Осиё, Европа, Африкада) кўзга ташланади. Булар — Киммерий ғови (Украина), Дунайорти ва Рейнорти ғовлари (Германия), Андрианов ғови (Англия), Польша, Руминия, Венгрия ва Югославия ҳудудидаги Рим девори, узунлиги 4 минг км дан зиёд бўлган Буюк Хитой деворидир.

Давлатлар чегарасида турган узун деворларнинг вазифасини қатор тизилган чегара қалъалар тўлдирган. Мил. I—III асрларда Марв воҳасида Хоразм чегара деворига ўхшаш қалъалар занжири бунёд этилган. Булар: Чичанликқалъа, Елимингтепа, Кишмантепа, Дурнали, Чилбурж ва бошқалардир (Пугаченкова, 1958, 45—60-бетлар; Кошеленко, 1960, 66—68-бетлар). III—IV асрларда Бухоро воҳасининг шимолий ҳамда шимоли-шарқий чегараларида деҳқончилик қилинадиган ерларни кўчманчилар ҳужумидан сақлаш учун бир қатор давлат қалъалари, жумладан, Шаҳривайрон, Қизилтепа, Қорувултепа ва бошқалар қурилди (Туребеков, 1990, 66—68-бетлар).

Юқорида келтирилган барча мисоллар узун деворлар, ҳеч бир шубҳасиз, муайян ҳудудни ҳимоялаш учун хизмат қилган мудофаа иншооти бўлганини кўрсатади. Ҳудудларнинг бундай ажратилиши ва уларнинг марказларида қадимги йирик шаҳарларнинг мавжудлиги бу ҳудудлар ўта махсус аҳамиятга эга бўлганлигидан далолат беради. Улар ё Бақтриядаги каби пойтахт минтақа бўлган ёки йирик шаҳар марказлари жойлашган минтақа бўлган.

Марказий Осиё ҳарбий архитектурасида асосий қурилиш материали лой (тупроқ) бўлган. Лойдан ғишт қуйилган, пахса урилган, ғишт теришда қоришма тайёрланган, сувоқ қилинган. Масалан, Бақтрияда лой, Ўрта Осиёда ўсадиган дарахтлардан тайёрланган ёғоч асосий қурилиш материали бўлган. Истеҳкомлар пахса уриб ёки ёғоч қолипда қуйилган ғишт териб кўтарилган. Ғишт квадрат шаклда, томонлари 40 см дан 30 см гача, қалинлиги 10—12 см қилиб қуйилган. Сўнги кушонлар даврига келиб ғишт ўлчами кичрайиб, 30-32 × 30-32 × 9-10 см ли ғишдан кўпроқ фойдаланилгани қайд этилган. Ғиштга белги-тамға босилган, шу томони пастга қилиб терилган (АСР, 1985, 262—263-бетлар).

Сўнги йилларда Афросиёбда, Кўктепада, Подаётоқтепада олиб борилган кузатишлар урбанизация жараёнининг дастлабки босқичларида Суғд ҳудудида мудофаа иншоотлари қурилиши амалиётида икки хил анъана мавжуд бўлганини кўрсатади. Биринчиси маҳаллий, нисбатан оддий қурилиш анъанаси бўлиб, ясси-бўртма ғишдан монолит деворлар барпо этишда ўз ифодасини топган (Чуст манзилгоҳи, Далварзин, Эйлатан шаҳристони ва Афросиёб). Иккинчиси қадимги шарқ қурилиш анъанаси бўлиб, унда шинаклари бўлган йўлакли мудофаа деворлари стандарт ўлчамли тўғри тўртбурчак шаклдаги ғишт ёки пахсадан кўтарилган. Бу анъана Самарқанд Суғдида, эҳтимол, ахоманийлар Эрони томонидан босиб олинганидан кейин юзага келгандир (Исамиддинов, Рапен, Хасанов, 1999, 30—40-бетлар).

Суғдада қалъа девори пахса билан хом ғишдан аралаш кўтарилган. Бино асосини, деворини ва шаҳар деворларини кўтаришда ҳам хом ғишт ишлатилган. Кўриб чиқиладиган даврда тўғри тўртбурчак шаклдаги ғишдан (50 × 25 см) квадрат шаклдаги ғиштга (томонлари 40 см ўлчамда) ўтилганлиги кўзга ташланади. Сўнги антик даврда эса трапециясимон ғишдан фойдаланилган.

Қадимги Хоразмнинг пахса асос устига хом ғишдан девор кўтариш сингари қурилиш-мудофаа усулига ўхшаш усул Бақтрияда, Суғдада, Марғиёнада ва бошқа вилоятларда учрайди. Агар илк Марғиёна-

нинг ахоманийлар даврига бориб тақалувчи қалъа деворлари пахсадан кўтарилган бўлса (Эркқалъа, Эски Кишман шаҳристонидаги илк манзилгоҳ), илк антик даврда (то парфияликлар даври охирига қадар) истеҳкомларни икки қисм қилиб: пахса асос ва хом ғиштдан кўтарилган девор тарзида қуриш қоидага айланган (АСР, 1985, 232-бет). Бундай деворлар Говурқалъада (мил. авв. III аср) (Ташходжаев, 1963, 64- ва кейинги бетлар), Дурнали (Пугаченкова, 1958, 48-бет) ва Қирқтепада (Дурдыев, 1959а, 123 ва кейинги бетлар) қайд этилган. Бундай усул Бақтрияда, жумладан, Зартепа, Кайкабодшоҳ истеҳкомларида (Сабиров, 1976, 46-бет; Кузьмина, Певзнер, 1956, 77-бет; Мандельштам, Певзнер, 1957, 290-бет), мил. авв. IV—III асрларда Қанқада (Тошкент вилояти) (АСР, 1985, 199-бет), мил. авв. III—II асрларда Афросиёда (Суғд) (Кириллова, 1990, 49-бет) кўзга ташланади.

Хом ғишт шакли ахоманийлар давридаёқ ўзгара бошлаган. Мил. авв. V—IV асрлардан бошлаб мил. IV—V асрларгача тўғри тўртбурчак шаклдаги ғишт ўрнига квадрат шаклдаги йирик ғиштдан фойдаланилган (Ставиский, 1977, 149-бет). Бошқа ҳудудлардаги каби, Хоразмда ҳам бундай ўтиш у қадимги Эрон давлати таркибида бўлган даврда ахоманийлар қурилиш техникаси кўрсатган таъсири билан изоҳланади (Гертман, 1989, 9-бет). Шу муносабат билан Кўзалиқир шаҳристони санасини мил. авв. IV асрга қадар тушириш учун асос йўқлигини қайд этиш даркор.

Марказий Осиё ҳарбий архитектурасида қадимда пишиқ ғишт, кўпроқ пиширилган тахтачалар конструктив роль ўйнамаган. У кам миқдорда учрайди. Бундай пиширилган тахтачалар Бақтрияда, одатда, махсус хоналарда оёқ остига терилган (АСР, 1985, 262-бет), Парфияда ва Марғиёнада айрим конструкцияларни барпо этишда (Гражданкина, 1958, 39 ва кейинги бетлар; АСР, 1985, 216, 253-бетлар), Суғдда бирмунча монументал биноларда катта устунларнинг юзини безашда, қоплашда ишлатилган (АСР, 1985, 282-бет).

Тош асосан тоғларда ва тоғолди жойларда ишлатилган. Бақтрия архитектурасида тош пардозлаш материали сифатида муҳим роль ўйнаган. Бунда тош деталлардан фойдаланиш грек меъморчилигининг тўғридан-тўғри таъсири билан боғлиқ (Пугаченкова, 1974, 87-бет). Парфиядаги Игдиқалъа тошдан қурилиш материали сифатида фойдаланишнинг мисолидир.

Ўрта Осиё ва Хоразм архитектурасининг ўхшаш жиҳатларига бағишланган бобга яқун ясар эканмиз, қадимги Хоразм ҳарбий архитектураси бағоят ўзига хос ва мустақил соҳалигини таъкидлашни лозим, деб ҳисоблаймиз. Хоразмнинг атроф дунё, энг аввало, Бақ-

трия, Суғд, Марғиёна ва Парфия билан алоқаси унинг маданиятига, сўзсиз, таъсир кўрсатган. Бу жиҳатдан хоразмча мудофаа тизими қадимғи Бақтрия ва Суғд мудофаа тизимига яқинлиги яхши кўри-ниб турибди. Бироқ айрим минтақаларнинг ўзига хослиги ҳам бор. Масалан, Шимолий Бақтрияда истехкомларнинг ташқи девори унча қалин эмас, протейхизма заиф эди. Буни Шимолий Бақтрия ҳарбий истехкомлари, биринчи навбатда, қудратли мухосара қуроллари бўлмаган отлиқ ва пиёда ўқчилардан мудофаа қилишга мўлжаллан-ган, деб изоҳлаш мумкин (АСР, 1985, 261-бет). Марғиёнанинг илк ёдгорликларида (Элкендепе ва Султондашт) (Пугаченкова, 1958, 17—18-бетлар; Массон, 1951, 25—26-бетлар; Марущенко, 1959, 54—97-бетлар; Сулайманов, Туребеков, 1978; Сулайманов, 1990; АСР, 1985, 277-бет) девор ичида йўлақлар ва буржлар бўлган ёки бўлмаган-лиги ҳозирча аниқланмаган.

Мил. авв. IV—I асрларда Марғиёна ва Суғд ҳарбий истехкомла-ри қурилишида жиддий ўзгаришлар бўлди, истехкомларни икки қисмдан иборат қилиб қуриш, асосни пахсадан тайёрлаш, деворни хом гиштдан кўтариш, буржлар тарҳини тўғри тўртбурчак шаклда олиш (Говурқалъа, Афросиёб, Кеш) қоида тусига кирди. Баъзан шаҳар деворларининг усти найзасимон шинаклар билан чиройли безатилган (АСР, 1985, 230—233, 277—278-бетлар). Мил. I—IV аср-ларда Суғд мудофаа тизими янада такомиллашди. Қалъа деворла-рида отиш йўлақлари қўйилди, буржлар тарҳи тўғри тўртбурчак шакл касб этди (Ерқўрғон, Тали Барзу II, Пойқанд ва бошқалар). Мил. IV асрдан бошлаб отиш йўлақлари бостирмаси ясси эмас, гум-базсимон шаклда, буржлар ярим доира шаклида қурила бошланди (Варахша) (Григорьев, 1940, 87—97-бетлар; Шишкин, 1963, 107—110-бетлар; Кабанов, 1973, 89-бет; АСР, 1985, 278, 279-бетлар; Ту-ребеков, 1990, 97-бет).

Жанадарё, Куандарё, Ўрта Сирдарё ҳавзасидаги бир-бирига боғ-лиқ ёдгорликларнинг мудофаа тизими маълум даражада Хоразм ан-тик маданиятининг хўжалик, ижтимоий, сиёсий ва маданий таъси-ри остида ривожланди. Бу Чирик Работ, Бобишмулла 1, Баланди 1 ва бошқа ёдгорликларда акс этган (Толстов, 1962, 136—204-бетлар). Масалан, Чирик Работнинг кўҳна қисмининг тарҳи овал шаклда, марказида тўғри тўртбурчак шаклдаги қўрғони бўлган икки қатор девор билан ўраб олинган. Деворлари буржлар, найзасимон ши-наклар орқали ҳимояланган.

Хоразмнинг атроф дунё билан алоқалари унинг маданиятига сўзсиз таъсир кўрсатган. Бироқ қўшни давлатлар, айниқса, Бақ-

трия ва кўчманчилар билан алоқалари, уларнинг юқорида кўриб чиқилган таъсири айрим элементлардагина акс этган. Шу билан бирга Хоразм мудофаа иншоотлари ўзига хос хусусиятларга эга; икки қаватли отиш йўлакларидан, ярим овал ҳамда «қалдирғочдуми» шаклларидаги буржлардан, пешдарвоза адаштира йўллардан, протей-хизмалардан кенг фойдаланилган ва ҳ.к.

Шундай қилиб, қадимги Ўрта Осиё ва Марказий Осиёдаги қўшни мамлакатлар шаҳарларини параллел ўрганиш ҳарбий архитектурани тушуниш, турли ҳудудлардаги шаҳарлар тарихидаги ўзига хослик ва умумийликни аниқлаш, алоқалар ҳамда ўзаро таъсирни кузатиш имконини беради.

ХУЛОСА

Қадимги Хоразмнинг муайян даври ҳарбий архитектурасида тарх масаласида ёндашув бир хилда бўлганини кўриш мумкин. Қалъа иншоотлари замон талабларидан ҳамда ижтимоий-сиёсий вазиятдан келиб чиқиб қурилган. Давр хусусияти бошқа ҳар қандай турдаги объектларга қараганда уларда кўпроқ акс этган. Бу табиий, акс ҳолда улар ўз функциясини бажара олмаган бўларди. Истеҳкомлар кўпинча амалий талабларгагина эмас, балки жой рельефи ҳам боғлиқ бўлганлиги юқорида аён бўлди. Хоразмнинг илк истеҳкомлари (Кўзалиқир, Қанҳақалъа 2 ва бошқалар) сингари, Марказий Осиё бошқа минтақаларидаги истеҳкомлар (Афросиёб, Ерқўрғон, Эркқалъа ва б.) ҳам нотўғри шаклда қурилган. Бундай анъана кўчманчилар муҳитида ҳам (Чирик Работ ва б.) қайд этилган.

Мил. авв. V—IV асрлар бўсағасида қадимги Хоразм давлати шаклланди, ўзига хос «урбанизацион портлаш» содир бўлди, шаҳар марказларининг бутун бир туркуми юзага келди. Сарҳадларда чегара қалъалари тизими ва узун деворлар барпо этилди. Кўчманчилар Хоразм чегараларидан, эски қишлоқ жойларидан суриб чиқарилди. Лекин бу кўчманчилар билан уруш муносабатларида бўлинди, дегани эмас. Ўтроқ деҳқонлар ва шаҳар аҳолисининг кўчманчилар билан ўзаро муносабатлари икки хил кўринишда бўлди. Улар дам чорвачилик хўжалиги маҳсулотларини тинч айирбошлашган бўлишса, дам уруш ҳолатида бўлишган. Даштликлар талон-тороқ қилиш мақсадида шаҳарларга қўққисдан ҳужум қилиб туришган (Пугаченкова, 1958, 43-бет).

Агар Қўрғошинқалъа минтақасидаги қалъаларда олиб борилган тадқиқотлардан воҳа мудрофааси ташкил қилинганлиги аниқланган бўлса, уларнинг истеҳкомлари ва манзилгоҳлари тинч алоқалар ривож топганидан далолат беради. Хоразмнинг шимоли-ғарбий чеккасида жойлашган археологик ёдгорликлар — Катта Айбуйирқалъа ва Девкесганқалъалар фақат истеҳком бўлмай, балки хунармандчилик ва савдо пунктлари ҳам бўлганлиги аниқланган.

Истеҳкомлар тўғри геометрик шакл касб эта бошлаган. Хоразм меъморлари деворларни янада жадаллик билан тўғри чизиқда ҳамда

аниқ кўринишда барпо эта бошлайдилар. Буржлар шакли ҳам аниқлик касб эта бошлайди. Қалъа деворларида икки қаватли отиш йўлаклари, устига парапет билан ҳимояланган валганг қилинган. Ичида жанговар йўлаклари бўлган деворлар ривожланиб, бутун антик давр мобайнида мудофаа тизимининг зарурий қисмини ташкил этган. Сақланиб қолган материаллар гувоҳлик беришича, отиш йўлаklarининг устки ва остки қаватлари орасида зинапоялар бўлган (Қўйқирилганқалъа, Капарас, Тупроққалъа ва бошқалар). Бу даврда қалъа деворларини буржларсиз, бутун девор бўйлаб қўйилган шинаklarнинг мураккаб тизимига асосланган ҳолда мудофаа қилиш (Жонбосқалъа, Катта Айбуйирқалъа, Кичик Қирққизқалъа, Қалъажик, эҳтимол, Оқчагелин ҳам) Хоразм мудофаа иншоотларининг муҳим хусусиятларидан эди.

Ҳозирги Қорақалпоғистон Республикаси Беруний тумани ҳудудида жойлашган Оқшахонқалъа Хоразмда энг йирик пойтахт ёдгорлиги бўлган. Хоразмнинг пойтахт маркази Амударёнинг ўнг соҳилига кўчирилгани ёзма манбаларда ва Оқшахонқалъада олиб борилган археологик қазишда ўз тасдиғини топган (Беруний ёзишича, Кат қўрғони — Фил — Фир 305 йилда қурилган). Бу пайтда шу ерда яна бир ижтимоий ва маданий марказ — Тошхирмонтепа ҳам ҳукм сурган. Ахоманийлардан кейинги даврда пойтахт ёнида ибодат билан боғлиқ махсус марказнинг мавжуд бўлиши, Хоразмда ижтимоий ҳаёт тарихи нуқтаи назаридан, катта қизиқиш уйғотади.

Мил. I—IV асрларда ҳарбий архитектурада қадимги Хоразмнинг илк антик даврдаги мудофаа тизими усул ҳамда элементлари қўлланишда давом этди. Майдони катта бўлмаган истеҳкомларнинг кўплаб вужудга келишини бу пайтдаги ҳарбий меъморчиликнинг ўзига хос хусусиятларидан, деб ҳисоблаш мумкин-ки, илгари бу нарса Хоразмда кенг тарқалмаганди.

Хоразмликларнинг ҳарбий иши ҳақида бақтрияликлар, суғдлар ёки парфияликларникига нисбатан кам нарса маълум. Бироқ хоразмликларнинг ҳарбий салоҳияти юқори бўлган, деб тахмин қилиш мумкин. Бақтрияликлар, суғдлар, парфияликлар қўллаган қуроли техника турлари ва ҳимоя совутларини хоразмликлар ҳам қўллаган. Улар ўз қуролларини, жумладан, мураккаб таркибли камон, қилич ва бошқаларни ишлаб чиқарган бўлишлари ҳам истисно эмас.

Мудофаа иншоотлари конструкциялари ҳамда шакллариининг ривожланиши қурол-аслаҳа ва ҳарбий техника ривожланиши билан бевосита боғлиқ. Бизнингча, бу қадимги Хоразмнинг кўп босқичли мудофаа тизимида аниқ ифодасини топган. Хоразм мудофаа тизи-

мини тўрт гуруҳга бўлиш мумкин: биринчиси — қалъа девори бир қават ва хандакли истехкомлар (Оқчагелин, эҳтимол, Катта Айбу-йирқалъа, Оқчунгул ва бошқалар); иккинчиси — девор оралиғида йўлак бўлган ва хандакли истехкомлар (Аёзқалъа 3, Капарас, Венган ва бошқалар); учинчиси — отиш йўлаги, протейхизма ва хандақ бўлган истехкомлар (Катта Қирққизқалъа, Қўрғошинқалъа, Хивадаги Эшонқалъа, Ҳазорасп, Шовотдаги Тупроққалъа, Хивадаги Тупроққалъа, Қалъажик, Анқақалъа ва бошқалар; тўртинчиси — қўрғони, отиш йўлаги бўлган девори, протейхизма ва хандақ бўлган истехком (Оқшахонқалъа, Тупроққалъа ва бошқалар).

Босқичли мудофаа тизими, афтидан, фақат пиёда ва отлик ўқчилардан иборат душманга қарши эмас, балки мухосара қурилмалари билан қуролланган душманга ҳам қарши ишлаб чиқилган. Протейхизманинг ривожланишини ва қалъа деворларининг қалин олиншини, эҳтимол, шу билан изоҳлаш мумкиндир. Бунда протейхизма мудофаанинг асосий чизиғидан 5—20 м қочириб барпо этилиб, қалъа девори атрофидаги қўриқланадиган жой кенгайтирилган. Натижада истехком ҳимоячилари учун камондан, ўзи отар қуроллардан, манжаниқлардан нишонга олиш масофаси яратилган.

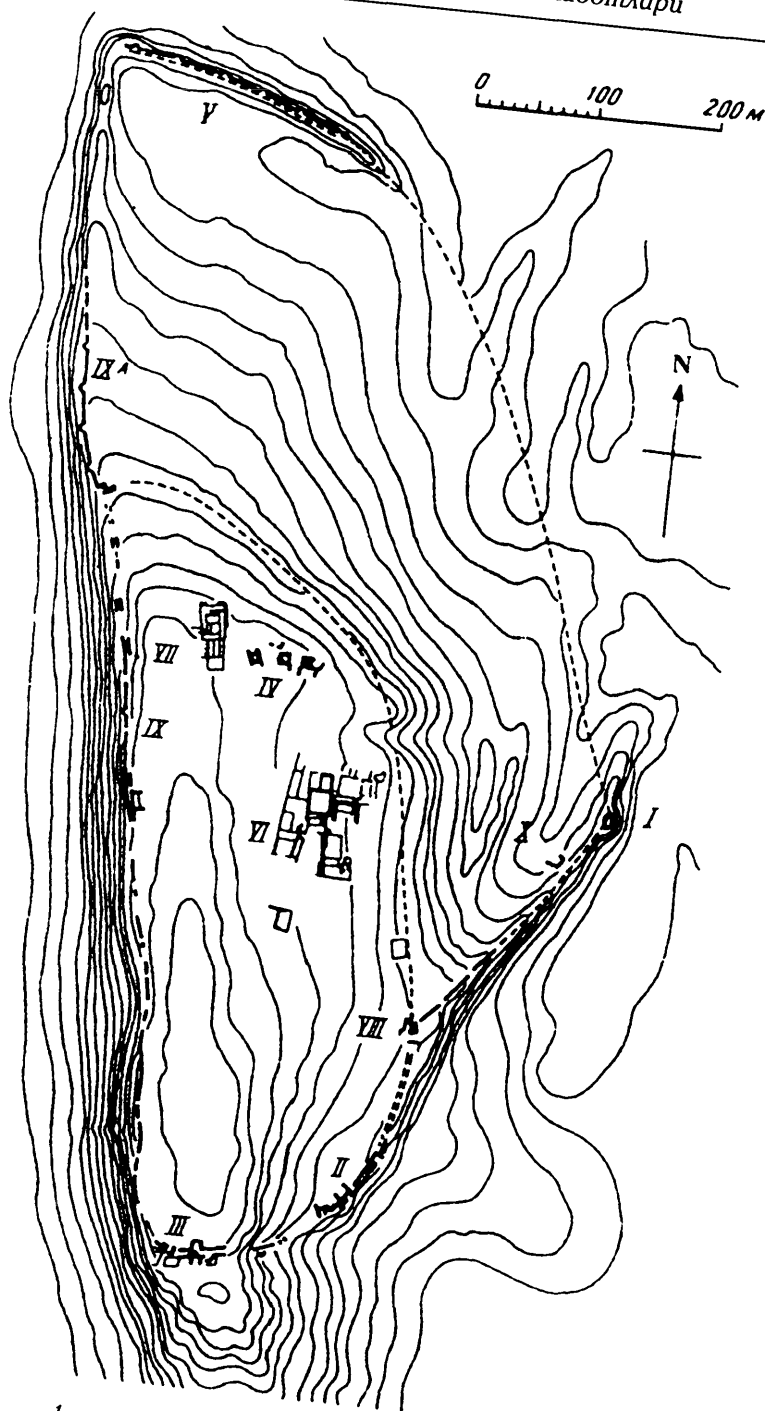
Қалъа мухосараси пайтида аҳолини сув билан таъминлаш мудофаа иншоотлари қурилишида муҳим муаммолардан бўлган. Эҳтимол, қадимги Хоразмда бу масала турлича ҳал этилгандир. Баъзи ҳолатларда истехком ичида қудуқ қазилган (Девкесганқалъа, Анқақалъа ва бошқалар), бошқа ҳолатларда эса бу иш қувурлар орқали сув келтириб амалга оширилган (Қизилқалъа ва бошқалар).

Антик даврда Марказий Осиёда умумий мудофаа тизими таркиб топди. Турли типдаги истехкомларнинг биргаликда ҳукм суришига келганда, бу ўша даврда Марказий Осиё ва умуман Ўрта Шарқ ҳудудида истехкомлар бир типда бўлгани билан боғлиқдир. Шу билан бирга қадимги Хоразм ҳарбий архитектурасини антик дунё мудофаа иншоотлари билан қиёслаш натижасида Хоразмдаги архитектура-тарх қоидаларининг муайян умумийлиги қатор ўзига хос хусусиятларга эга бўлганлиги аён бўлди. Масалан, Хоразм қалъаларига ички йўлаклари бўлган қўшдевор, ҳар хил типдаги пешдарвоза иншоотлари, икки қатор найзасимон шинаклар ва бошқалар хосдир. Дарвозалардаги ён эшиклар (Жонбосқалъа, Қўйқирилганқалъа, Аёзқалъа 1, Оқшахонқалъа ва бошқалар); Марказий Осиёнинг бошқа минтақаларида кенг таомилга кирмаган «қалдирғочдуми» буржлар қадимги Хоразм мудофаа тизимининг ўзига хос усулидир. Булар хоразмликларда мудофаа тизими асосан маҳаллий негизда ри-

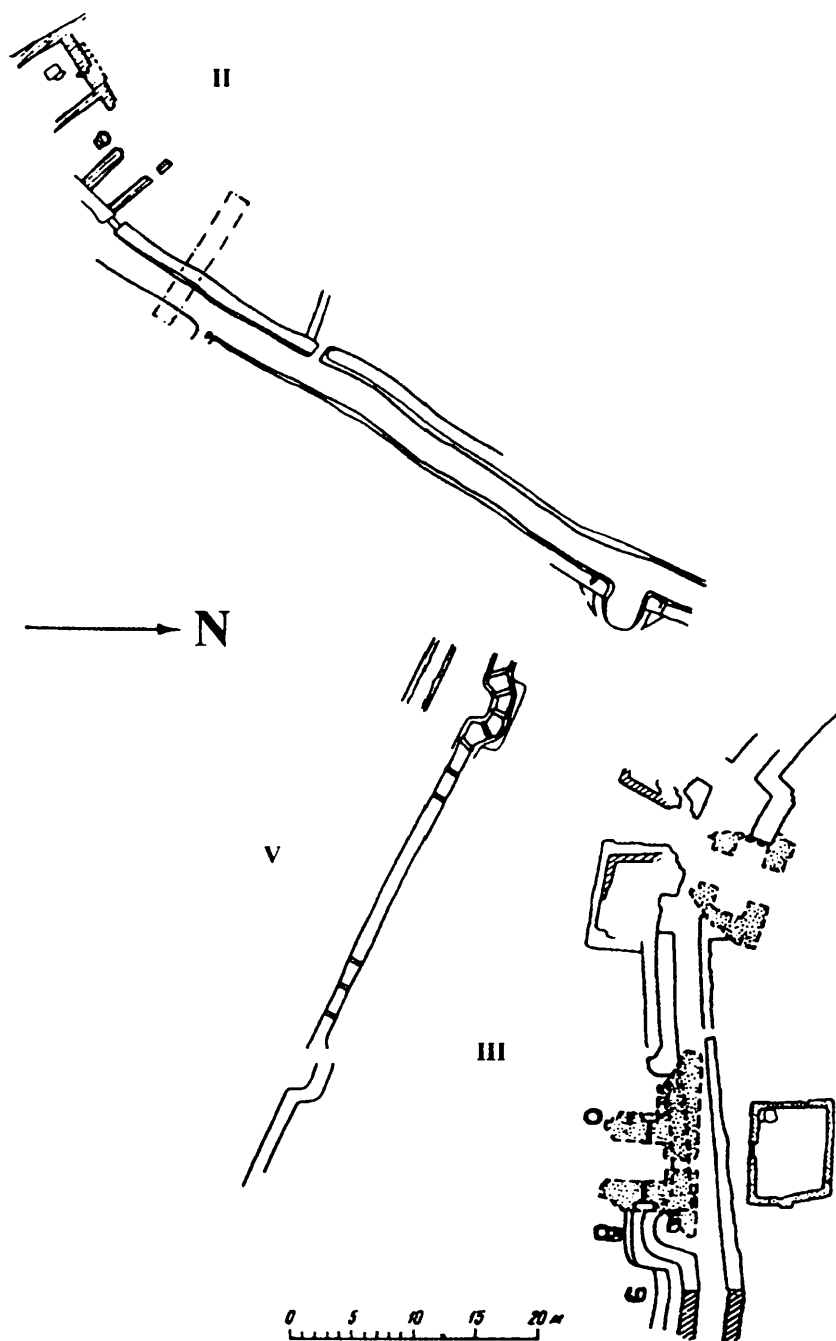
вожланганининг яна бир бор далили бўлиб хизмат қилади. Ҳатто мудофаа иншоотлари қурилишининг айрим элементлари ҳамда усуллари, жумладан, пешдарвоза адаштирма йўли, отиш йўлаги ва бошқалар бўйича Хоразм бошқа минтақаларга таъсир кўрсатган бўлиши ҳам эҳтимол.

Шундай қилиб, антик даврда қадимги Хоразм мудофаа иншоотлари санъати Марказий Осиё мудофаа иншоотлари санъати даражасида бўлган. Бу ерда истехкомли иншоотлар қуриш мактаби мавжуд бўлган, деб таъкидлаш мумкин.

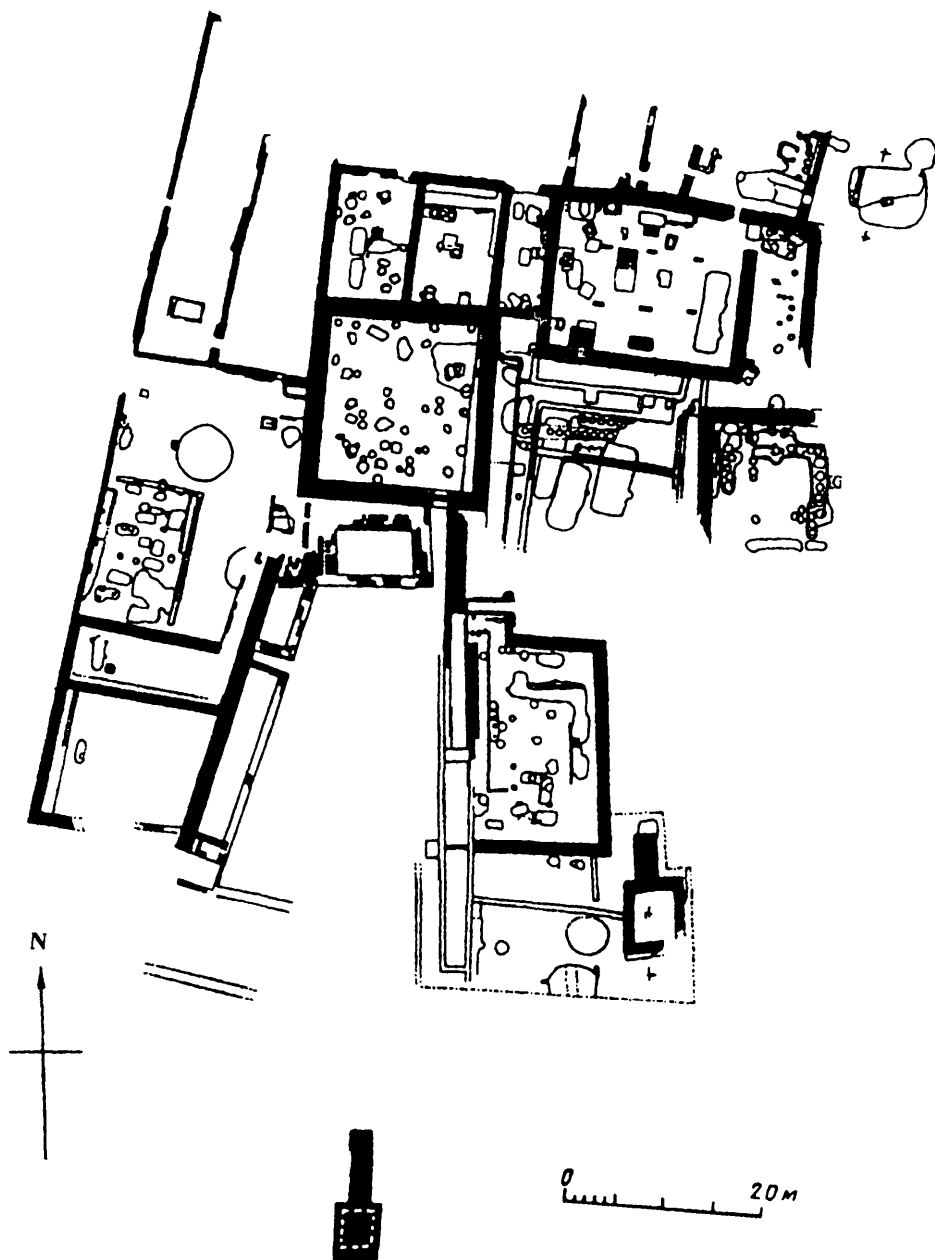
Хулоса сифатида шуни қайд этиш зарурки, қадимги Хоразм ҳарбий архитектураси Ўрта Осиёдаги урбанизация жараёни ривожланишининг сўнгги нуқтаси бўлган эмас. Кейинчалик илк ўрта асрлар ва ўрта асрлар феодал мудофаа иншоотлари юзага келди. Шу билан бирга, илк ўрта асрлар ҳамда ўрта асрлар ҳарбий истехкомлари янада қадимгироқ даврларнинг кўп элементларини ўзида сақлаб келмоқда. Ушбу ворисийликни аниқлаш тадқиқотчиларнинг муҳим вазифасидир.

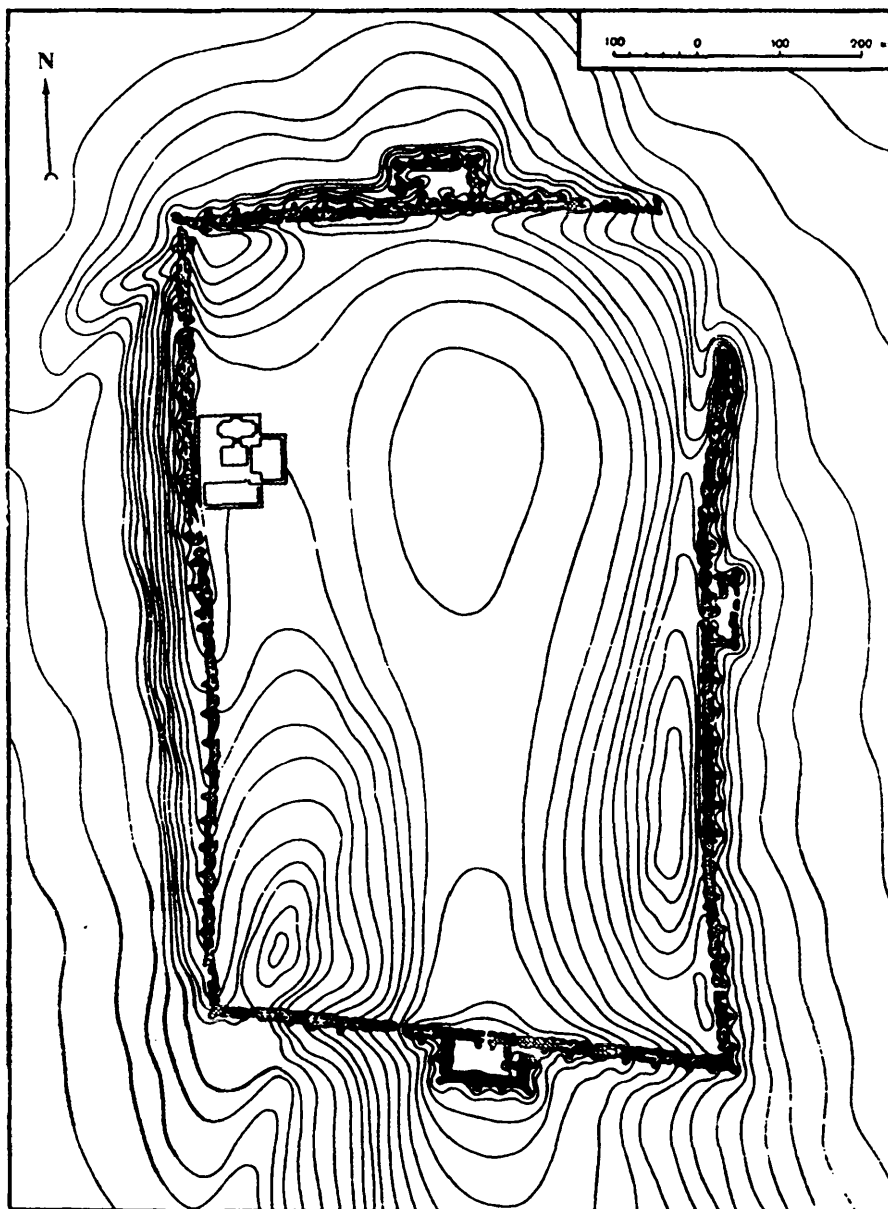
1-расм. Кўзалиқир тарҳи (Толстов, 1958)

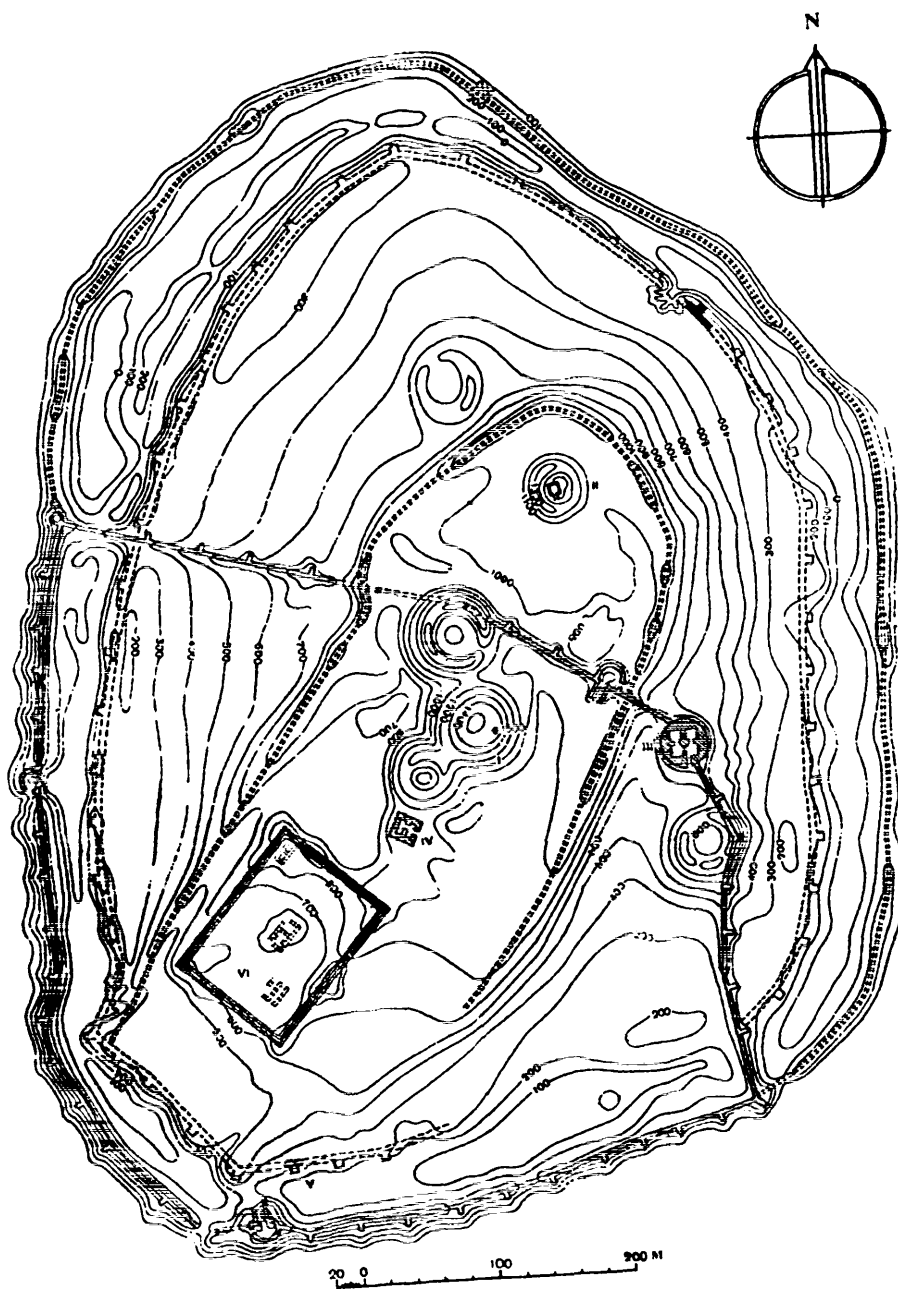
2-расм. Кўзалиқир ҳарбий истеҳкомлари деталлари: II, V—буржли қалъа деворининг бир қисми, III—пешдарвоза иншооти (Толстов, 1958, 54-расм)

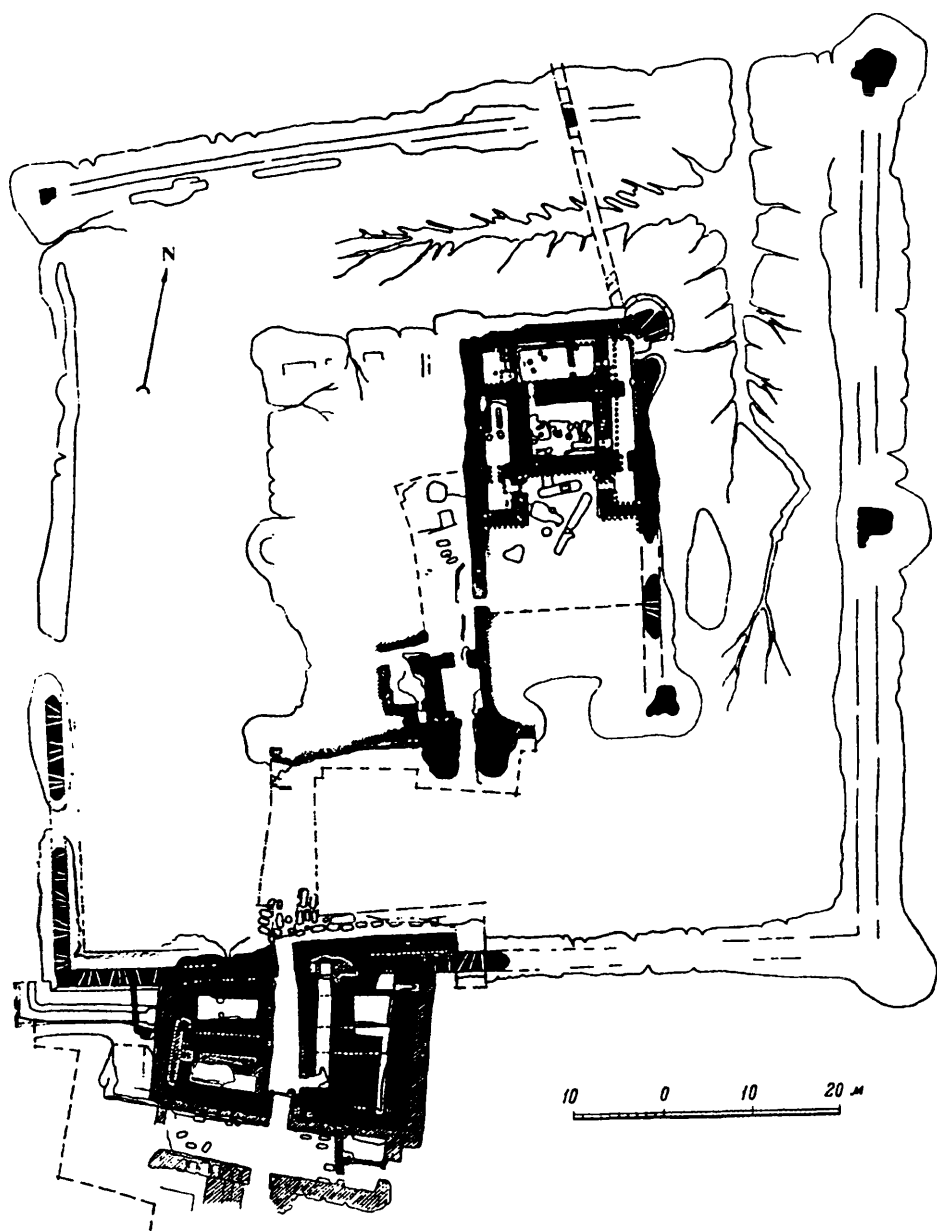
3-расм. Кўзалиқир. Қаср (Вишневская, Рапопорт, 1997, 3-расм)

4-расм. Қалъалиқир I шаҳристони тарҳи (Толстов, 1962, 51-расм)

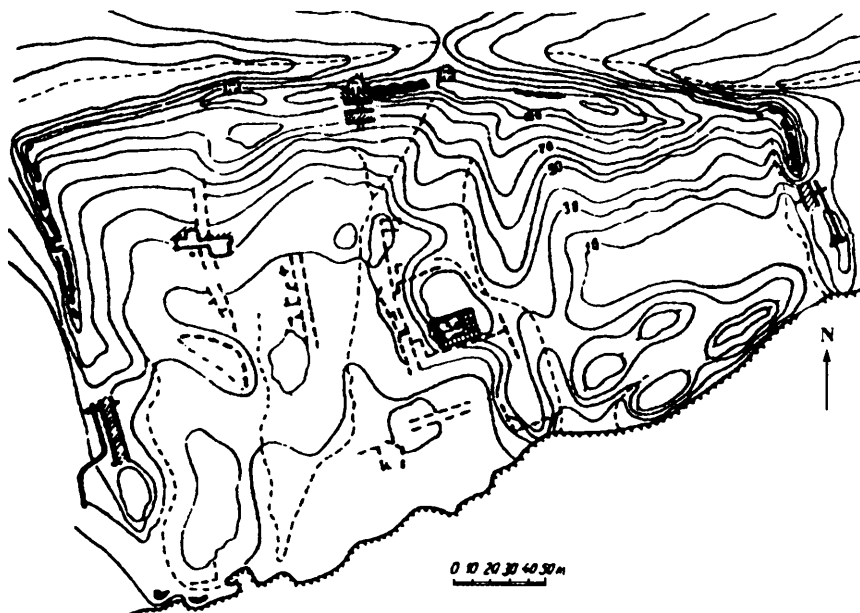

5-расм. Чирик Работ шаҳристони тарҳи (Толстов, 1962, 75-расм)

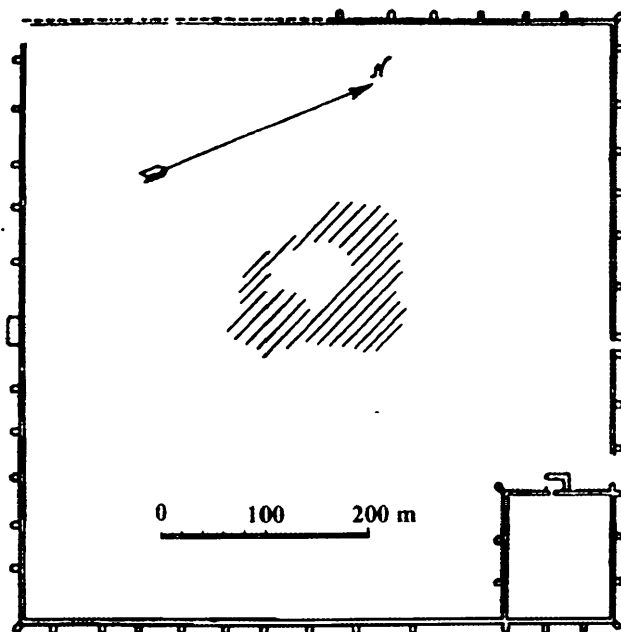

6-расм. Бобишмулла шахристони тарҳи (Толстов, 1962, 89-расм)

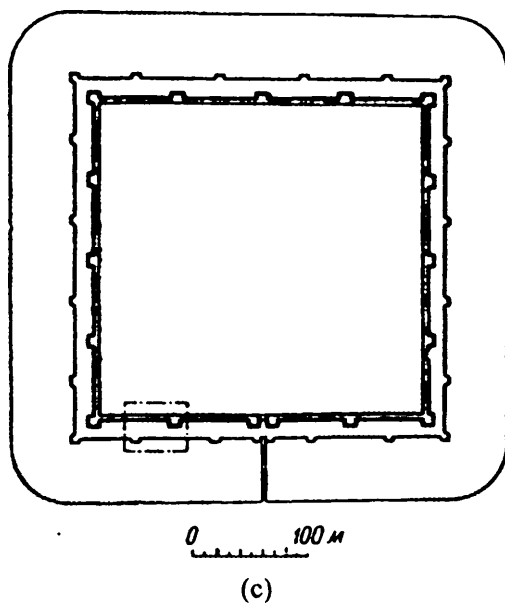
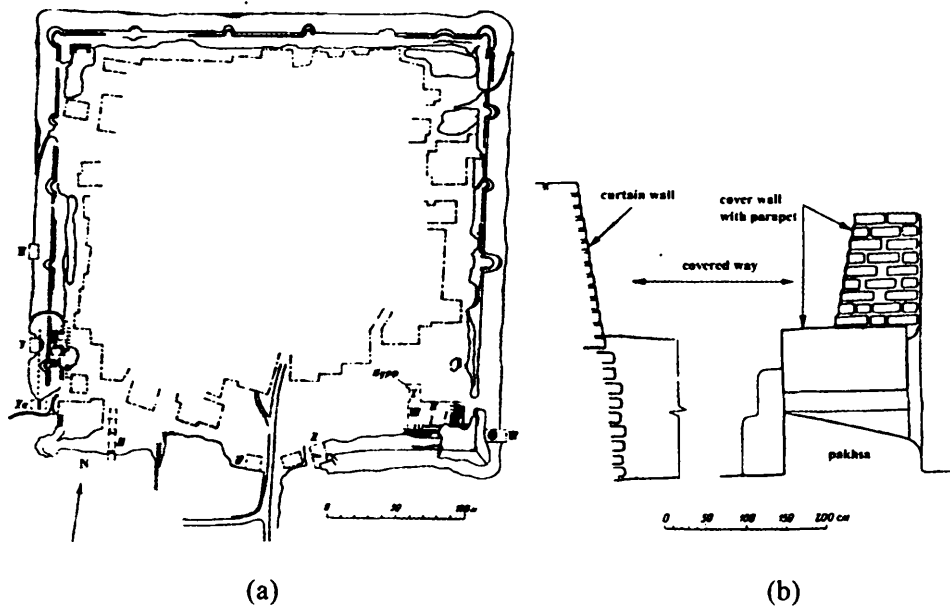

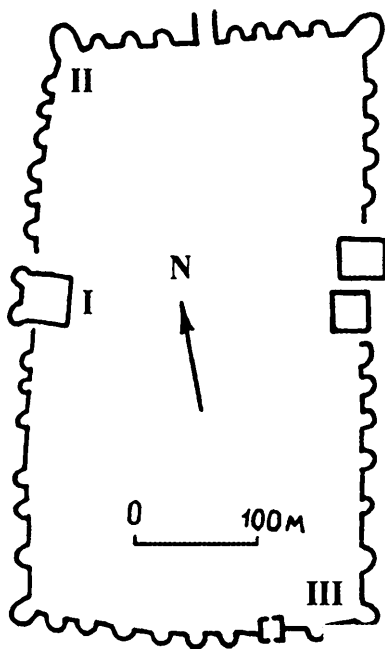
7-расм. Катта Айбуйирқалъа тарҳи (Мамбетуллаев, 1978, 1-расм)

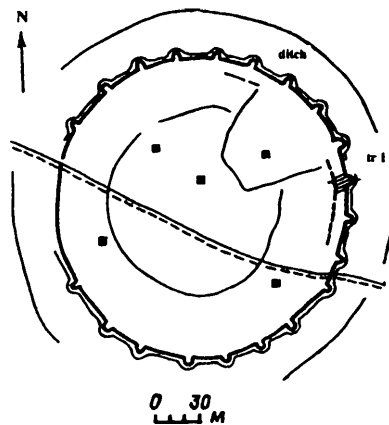
8-расм. Бозорқалъа шаҳристони тарҳи (Толстов, 1948 а, 47-расм)

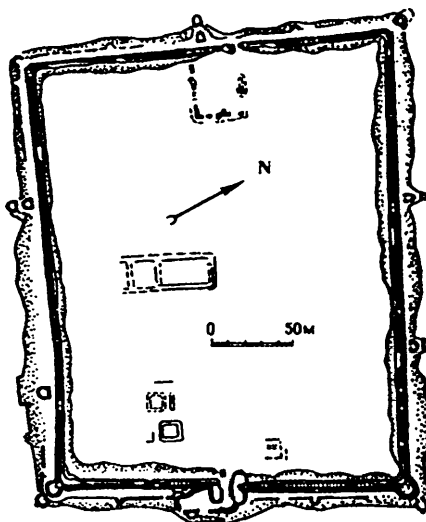
9-расм. Хазорасп шаҳристони: а) тарҳи ва траншея; б) протейхизма;
с) реконструкция (Рапопорт, Лапиров-Скобло, Неразик,
1963, 1, 18, 11, 17-расмлар)

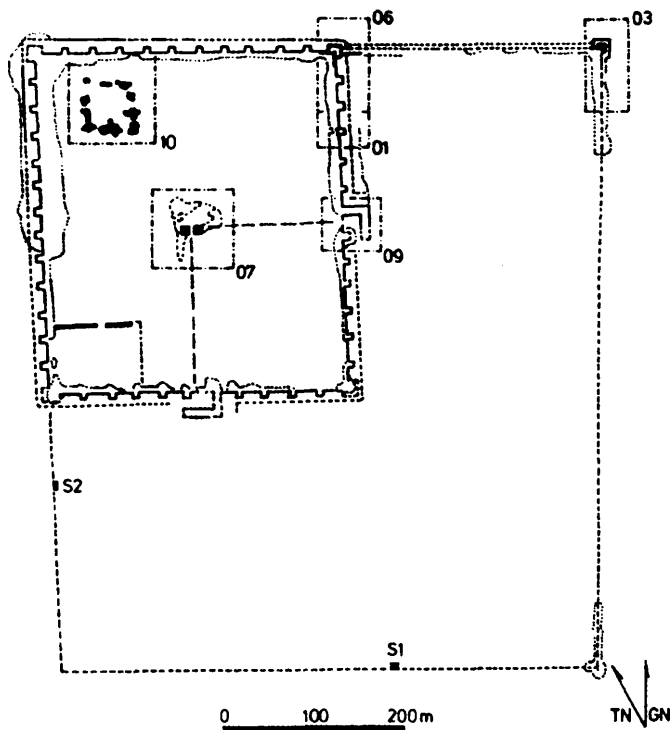
10-расм. Ичан қалъа (Хива). Схематик тарҳи (Мамбетуллаев, 1985, 1-расм)

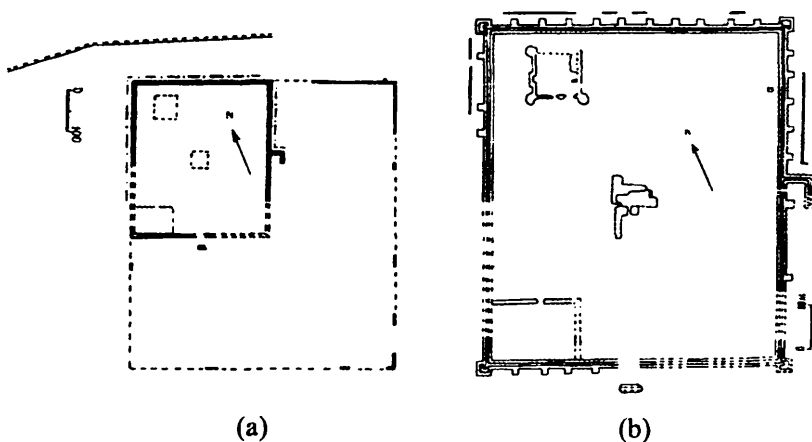
11-расм. Шовотдаги Тупроққалъа шаҳристони тарҳи (Мамбетуллаев, 1986 в, 1-расм)

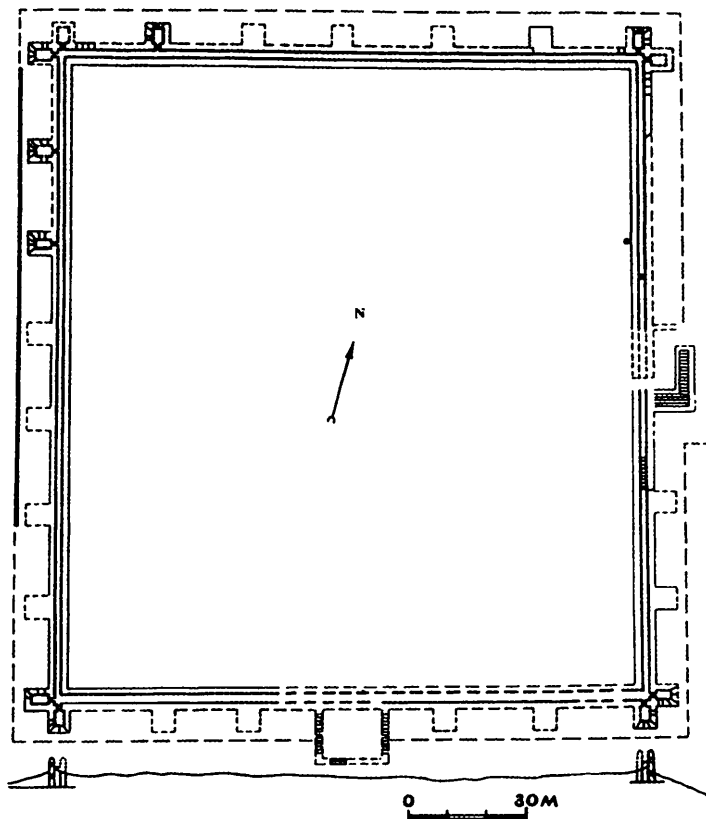
12-расм. Катта Гулдурсун шаҳристони тарҳи (Толстов, 1948а, 106-расм)

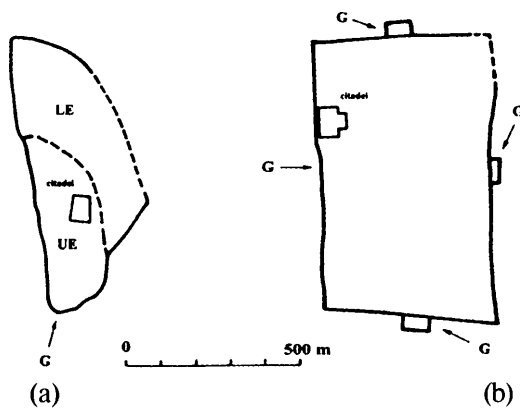
13-расм. Оқшахонқалъа шаҳристони (Қозоқлиётган)
(Helms et al. 2001. fig.4.)

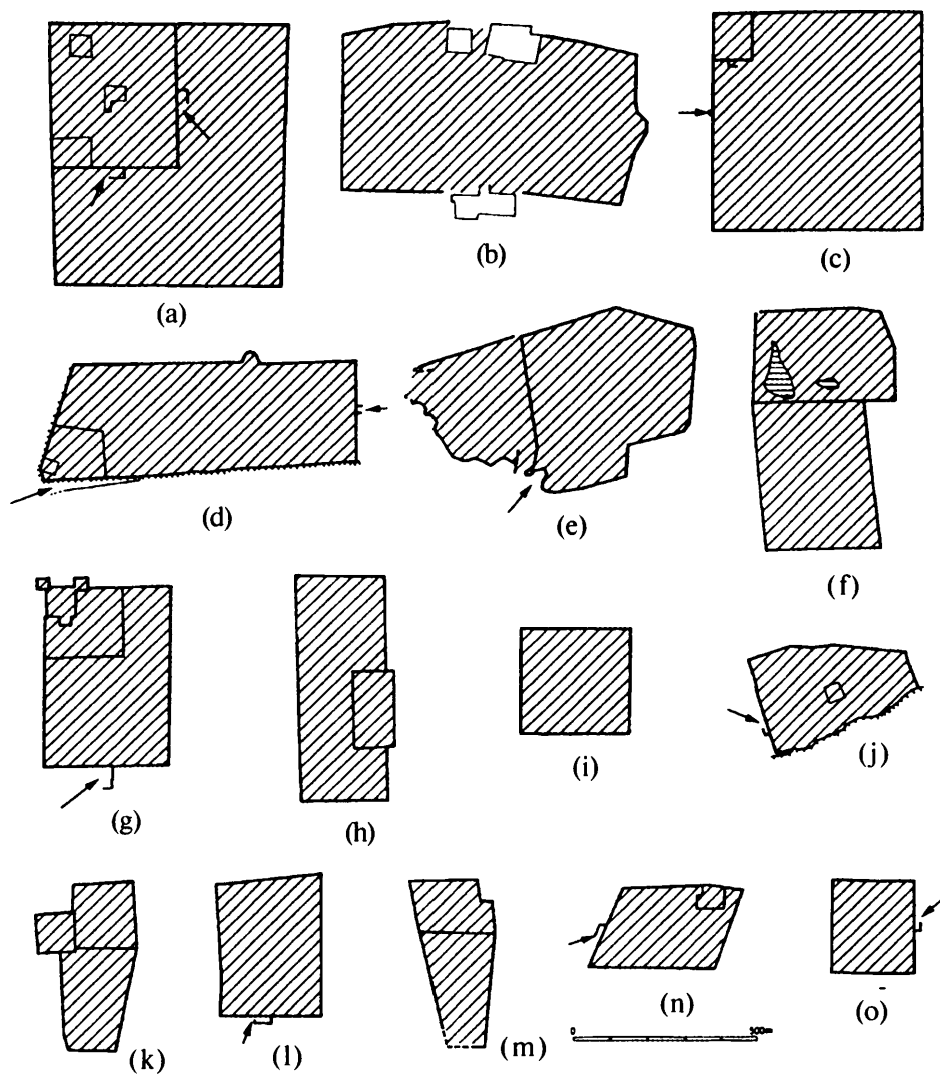
14-расм. Оқшахонқалъа шаҳристони. Схематик тархлар. 1985 й.
а) бош тарх; б) юқори шаҳар тархи

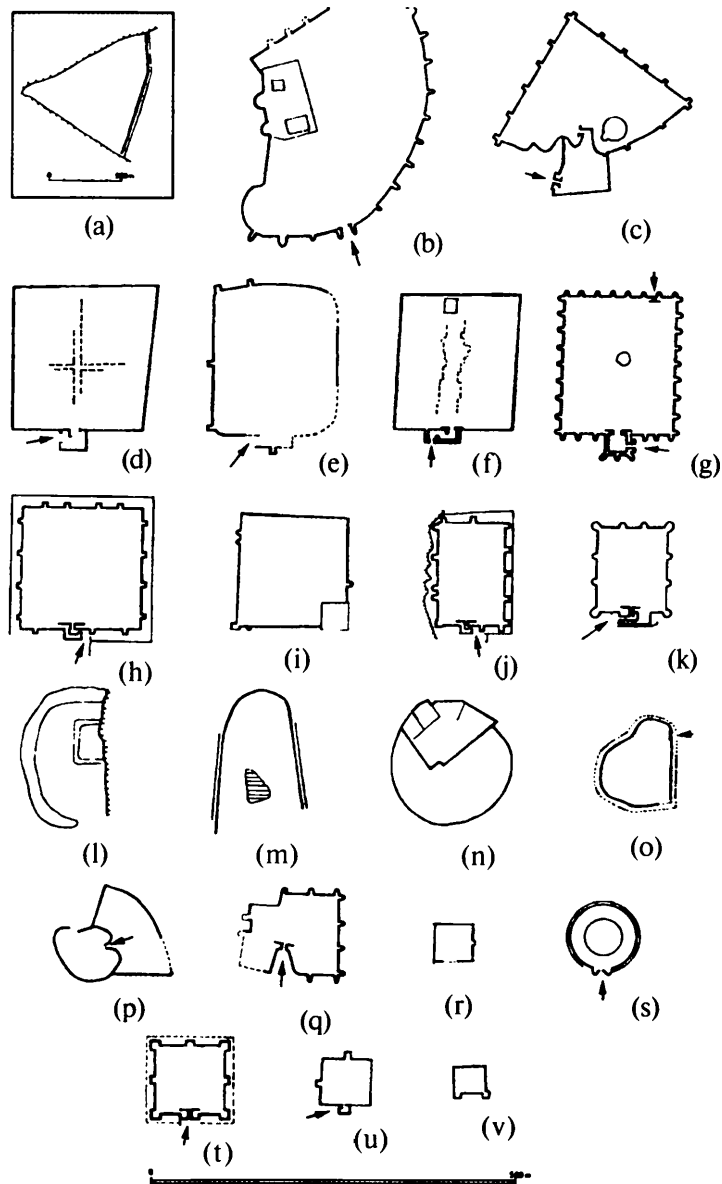
15-расм. Катта Қирққизқалъа шаҳристони тарҳи

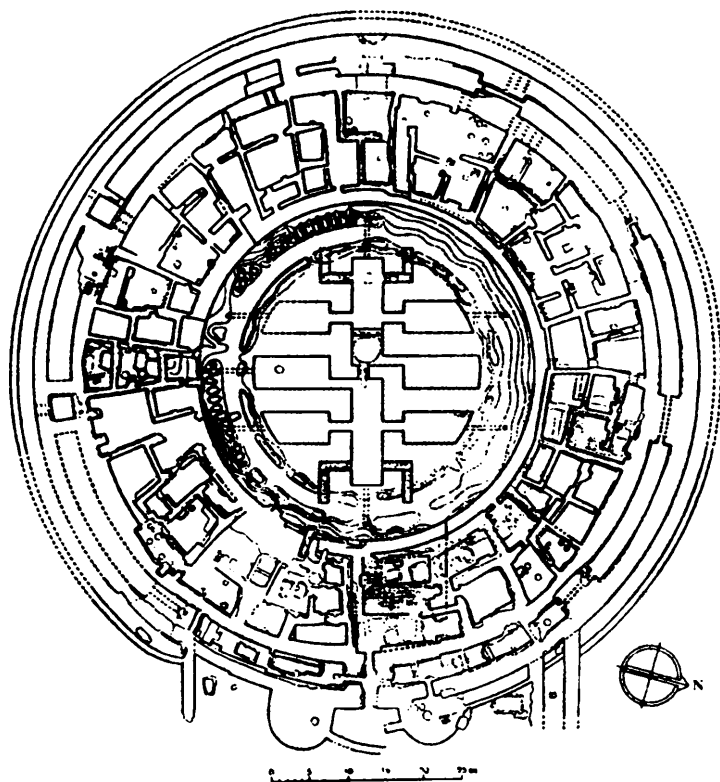
16-расм. а) Кўзалиқир; б) Қалъалиқир

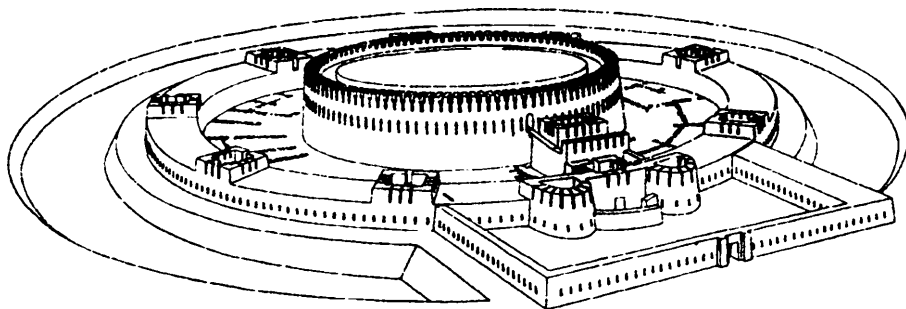
17-расм. Шаҳар типдаги манзилгоҳ (қанҳа ва кушонлар даври):
 а) Оқшаҳонқалъа; б) Ичан қалъа (Хива, Мамбетуллаев, 1985); в) Бозорқалъа;
 д) Девкесганқалъа; е) Манғирқалъа; ф) Военган (Мамбетуллаев, Қдирниязов, 1982,
 1-расм); г) Тупроққалъа; ҳ) Қўрғонқалъа; и) Ҳазорасп; ж) Катта Айбуйирқалъа;
 к) Думанқалъа; л) Катта Гулдурсун (Толстов, 1984а, 106-расм); м) Султон Увайс
 тоғидаги Говурқалъа; н) Аёзқалъа III; о) Катта Қирққизқалъа (Helms S.U.)

18-расм. Қалъалар: а) Бутентовқалъа; б) Эресқалъа; в) Қалъалиқир; д) Оқчагелин; е) Қанҳақалъа; ф) Жонбосқалъа; г) Аёзқалъа I; һ) Хивадаги Тупроққалъа; и) Пилқалъа; ж) Қўрғошинқалъа; к) Капарас; л) Бутентовқалъа II; м) Қалъажик; н) Тупроққалъа; о) Бурлиқалъа; п) Кичик Қирққизқалъа; қ) Тўққалъа; р) Кунерлиқалъа; с) Қўйқирилганқалъа; т) Анқалъа; у) Қизилқалъа; в) Жилдиқалъа (Helms S.U.)

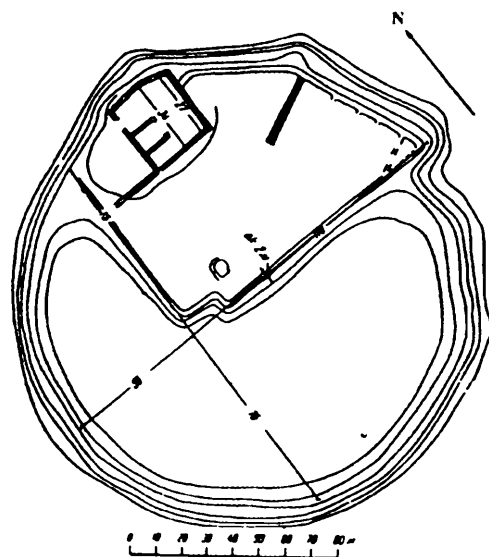

19-расм. Юмалоқ шаклдаги мудофаа иншооти: Қўйқирилганқалъа тарҳи
(Толстов, 1962, 60-расм)

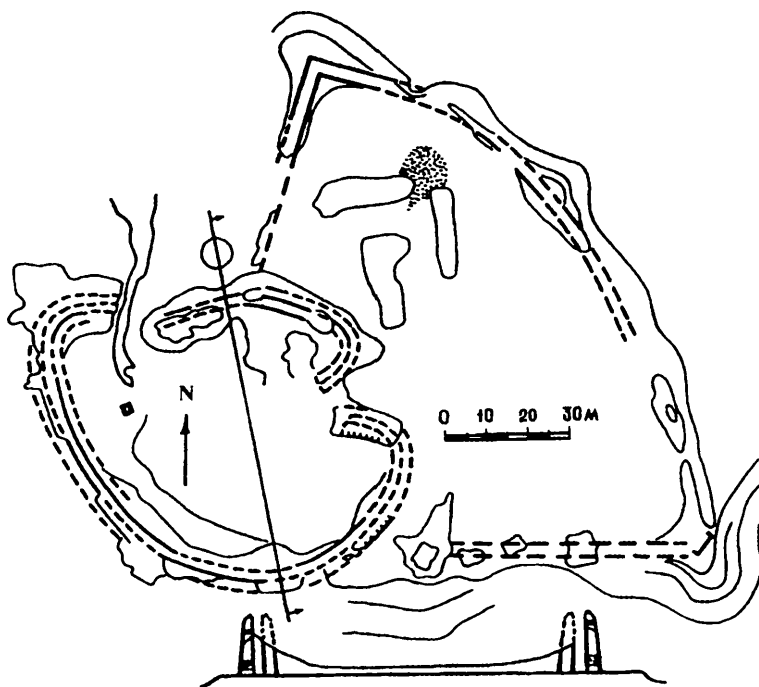

20-расм. Юмалоқ шаклдаги мудофаа иншооти: Қўйқирилганқалъа.
Реконструкция (Толстов, Вайнберг, 1967, 129-расм)

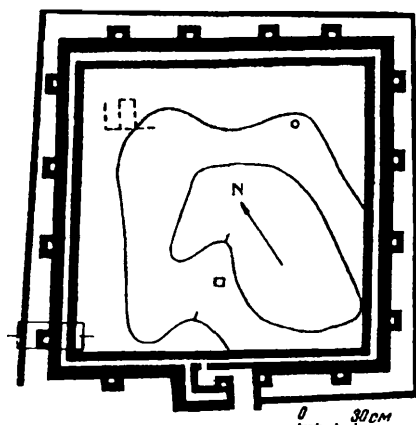

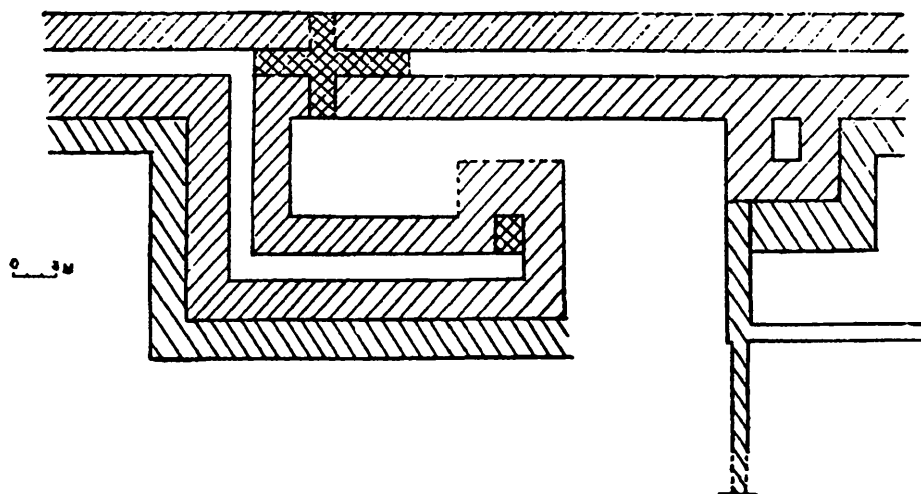
21-расм. Юмалоқ шаклдаги мудофаа иншооти: Тупроққалъа тарҳи (Толстов, 1958, 8-расм)

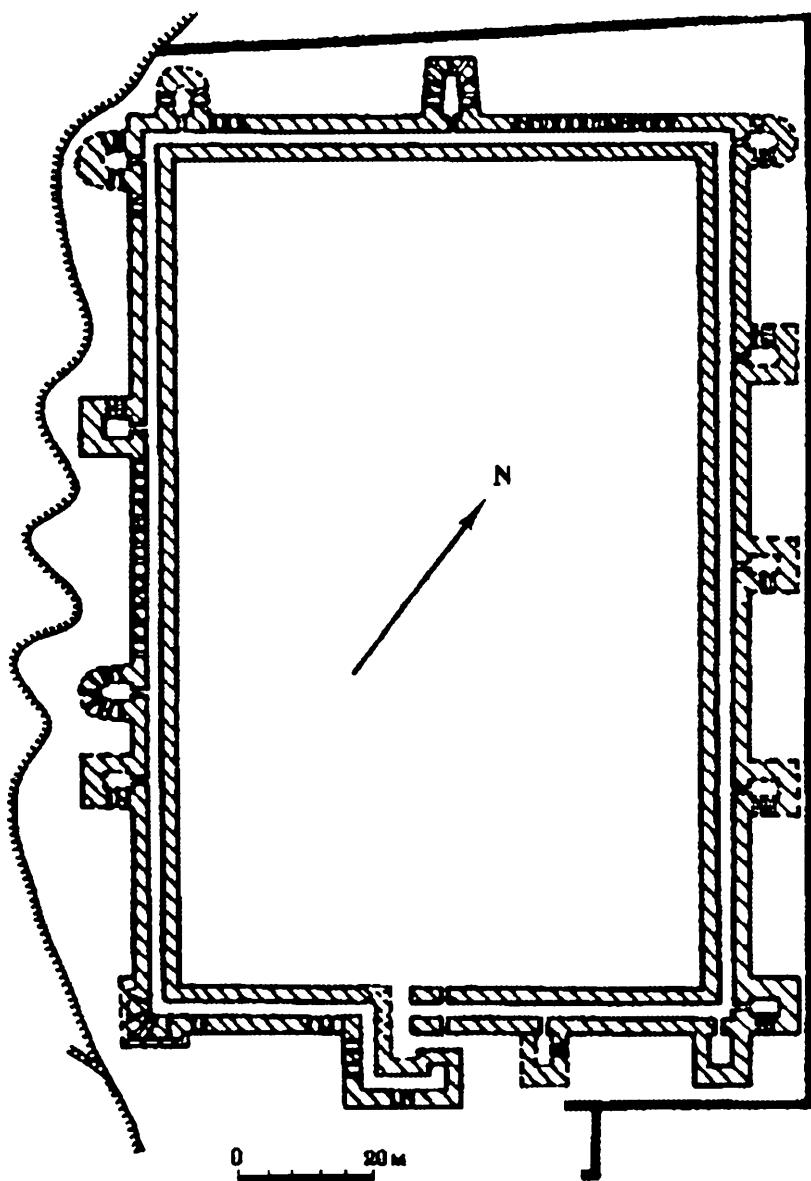
22-расм. Юмалоқ шаклдаги мудофаа иншооти: Кичик Қирққизқалъа тарҳи ва кесмаси

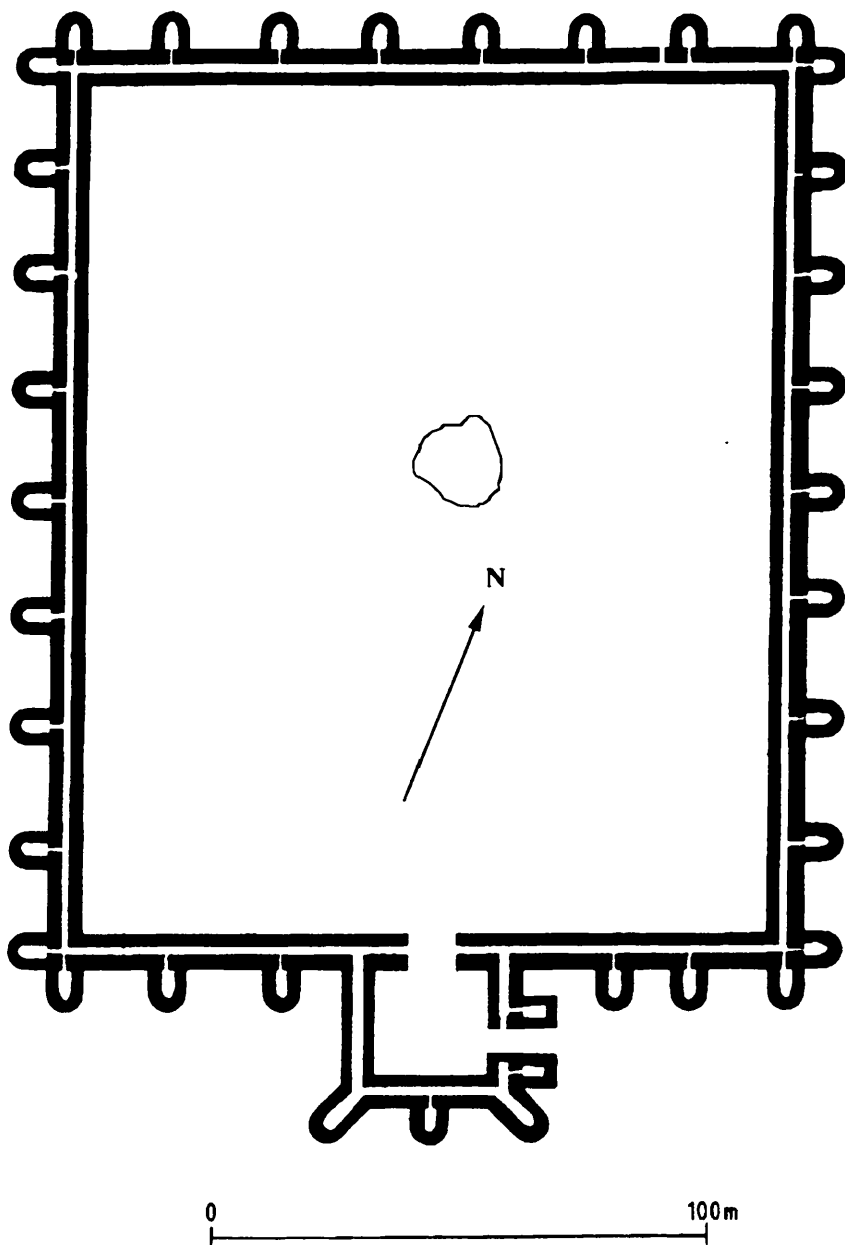
23-расм. Хивадаги Тупроққалъа мудофаа иншооти тарҳи
(Мамбетуллаев, 1986, 1-расм)

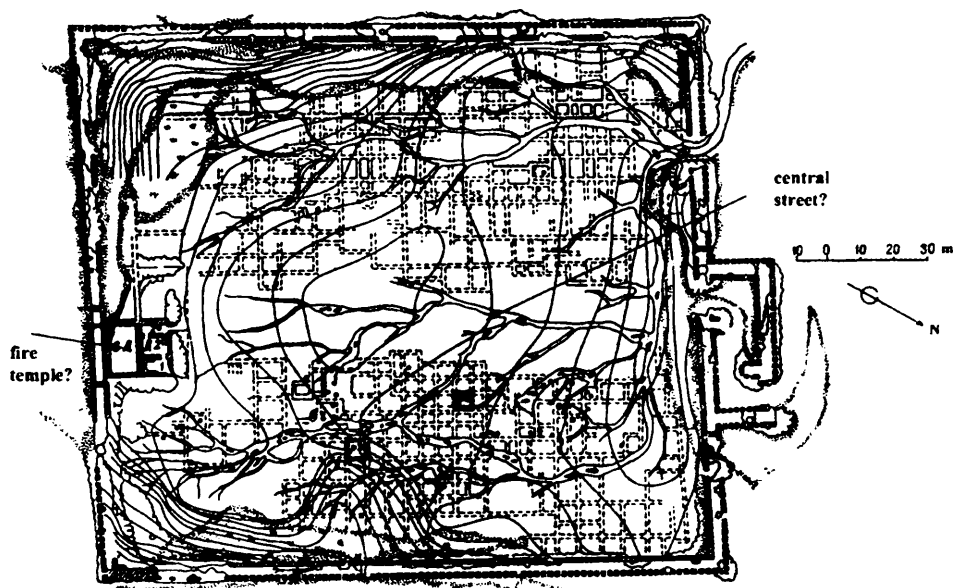
24-расм. Хивадаги Тупроққалъа пешдарвоза адаштира йўли
(Мамбетуллаев, 1986, 3-расм)

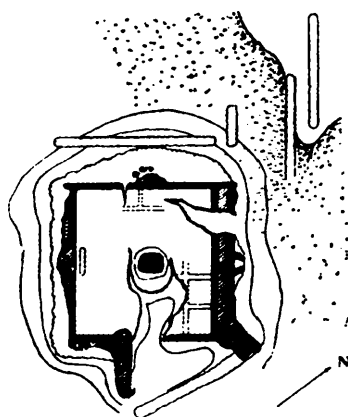
25-расм. Қўрғошинқалъа тарҳи

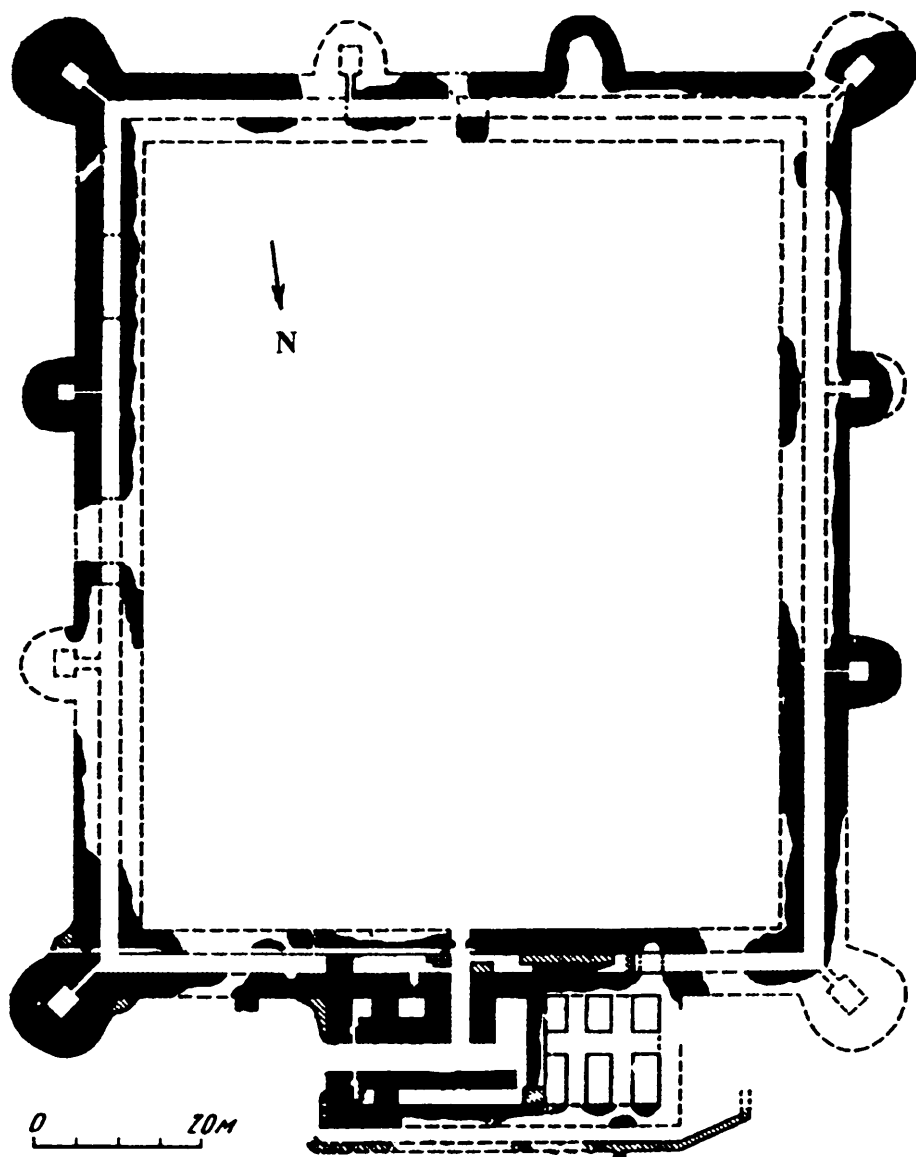
26-расм. Аёзқалға тарҳи (Манилов, Ходжаниязов, 1981, 1,2-расмлар)

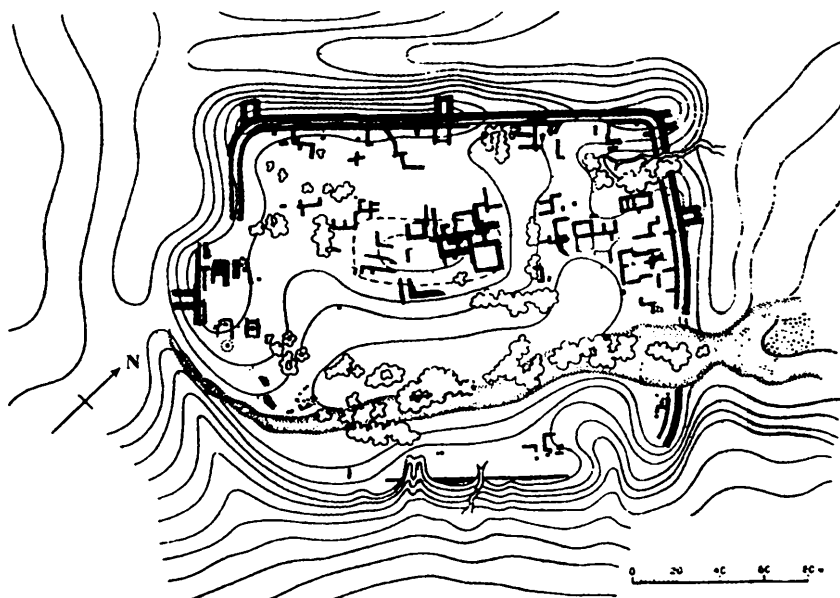
27-расм. Жонбосқалъа тарҳи (Толстов, 1948а, 29-расм)

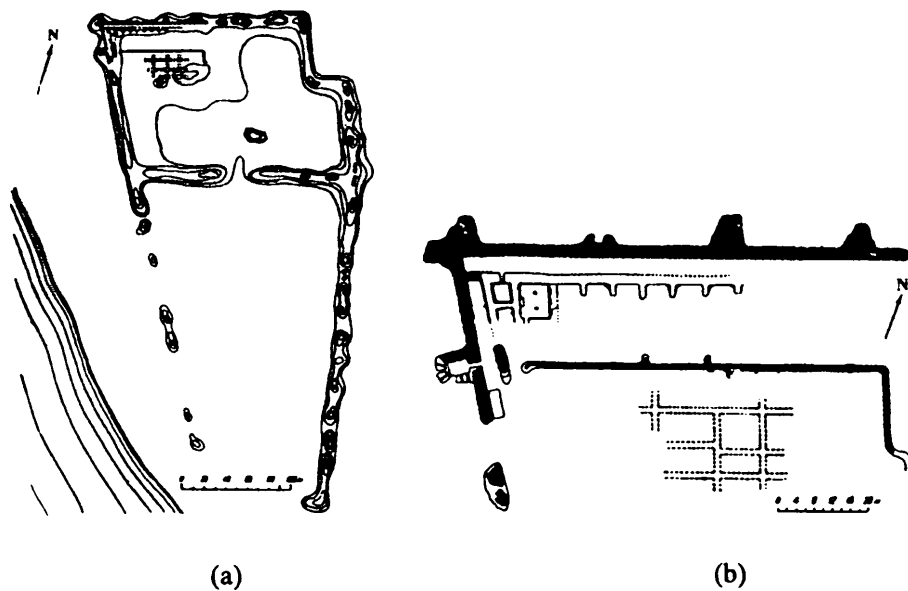
28-расм. Кўнерлиқалъа тарҳи (Толстов, 1948а, 36-расм)

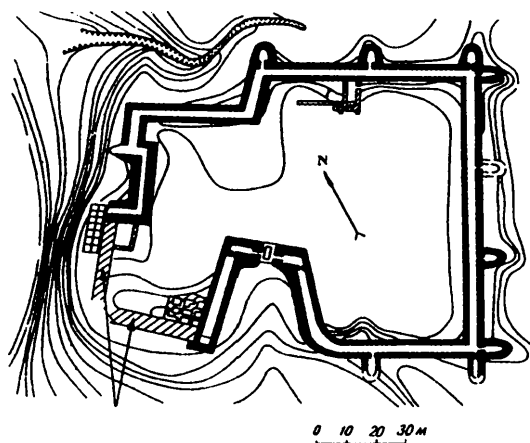
29-расм. Қапарас тарҳи (Итина, 1991, 54-расм)

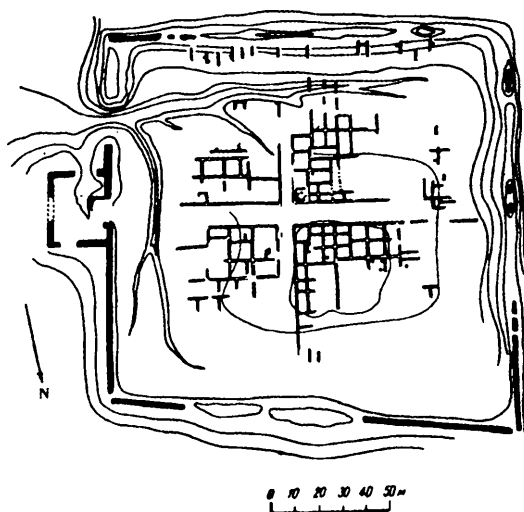
30-расм. Қанххақалъа тарҳи (Толстов, 1962, 138-бет)

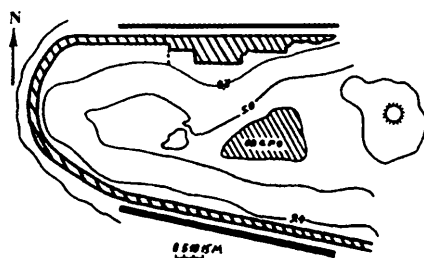
31-расм. Султон Увайс тоғидаги Говурқалъа: а) тарҳи (Толстов, 1958, 1-расм);
б) тарҳ деталлари (Толстов, 1958, 1, 2-расмлар)

32-рasm. Тўққалға тарҳи (Гудкова, 1964, 2-рasm)

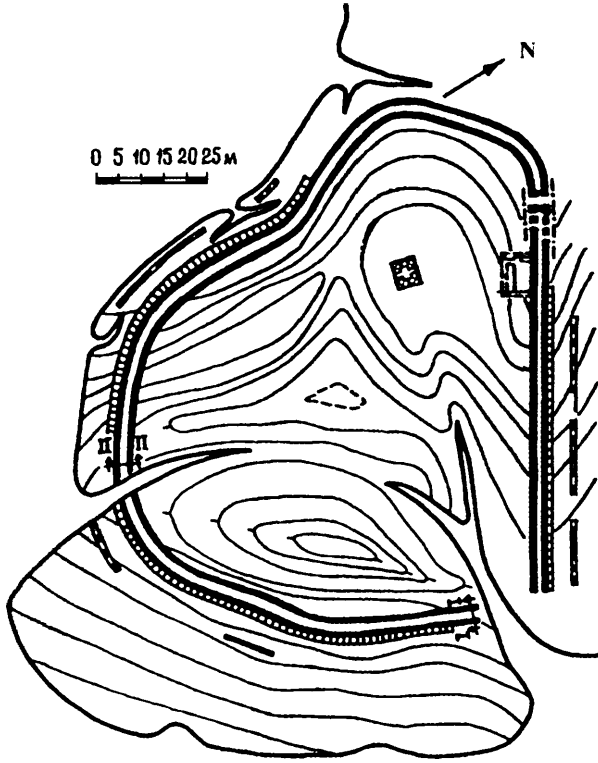

33-рasm. Оқчагелин тарҳи (Толстов, 1958, 7-рasm)

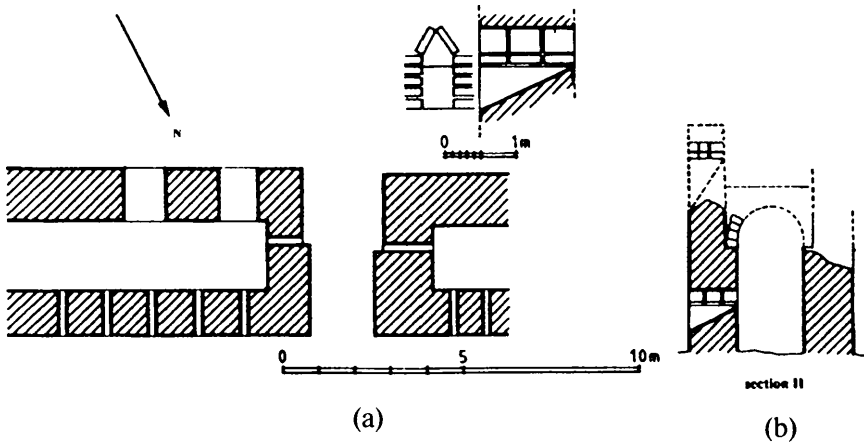

34-рasm. Қалъажикқалға тарҳи

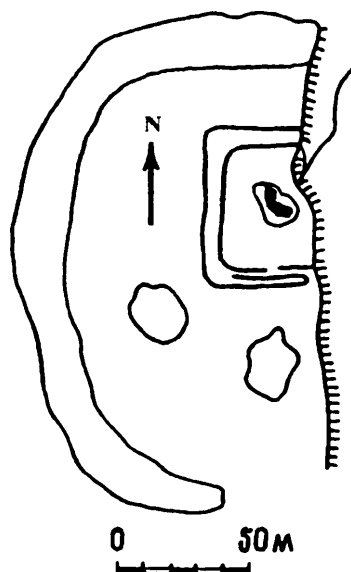

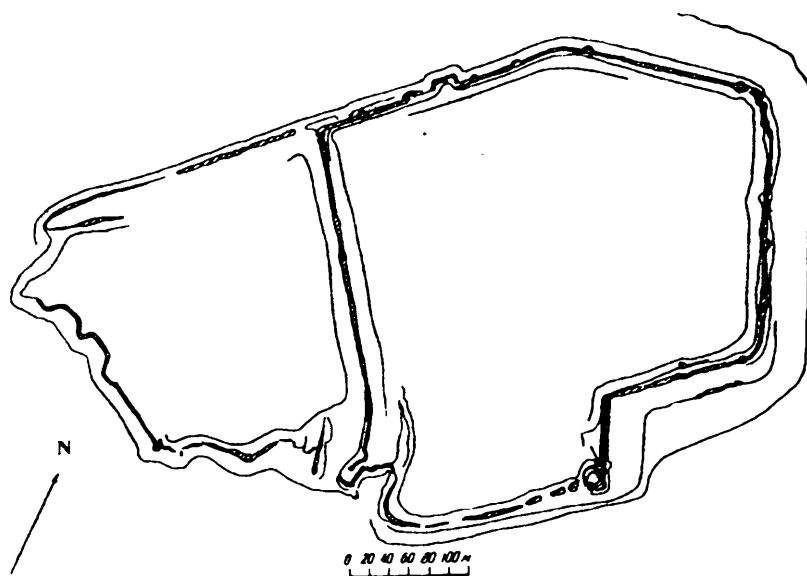
35-расм. Бурлиқалъа тарҳи (Манилов, Ходжаниязов, 1981, 2-расм)

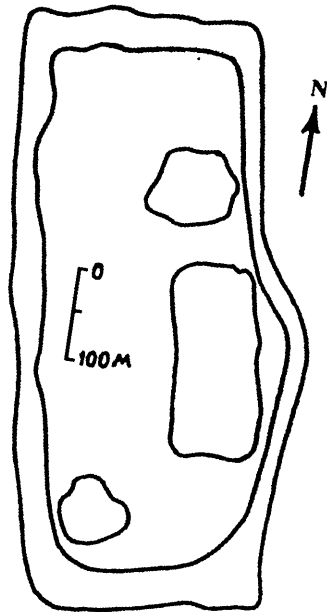
36-расм. Бурлиқалъа тарҳи деталлари: а) дарвоза тарҳи;
б) қалъа девори кесмаси (Манилов, Ходжаниязов, 1981, 5-расм)

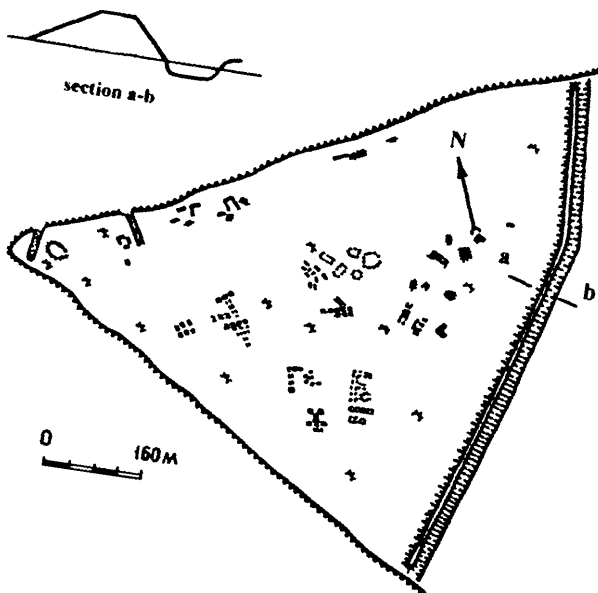
37-расм. Бутентовқалъа тарҳи (Бижанов, Ходжаниязов, 2003)

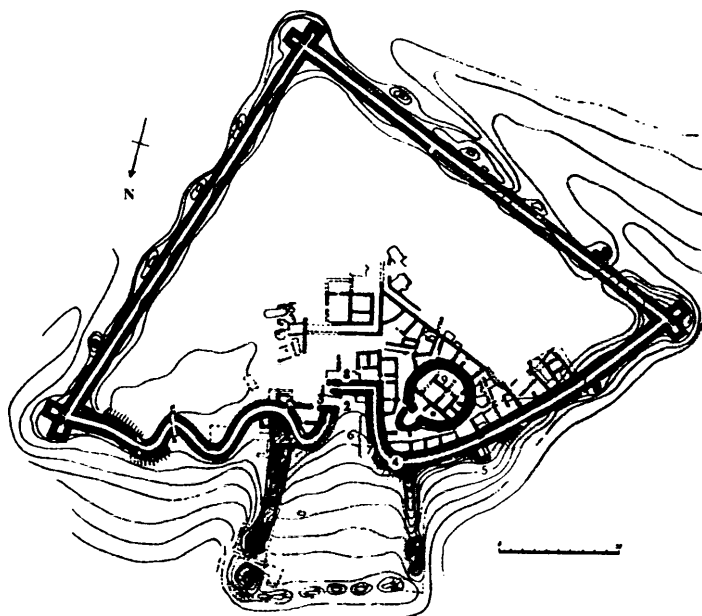
38-расм. Манғирқалъа тарҳи (Толстов, 1958, 4, 1-расм)

39-расм. Қўрғонқалъа тарҳи

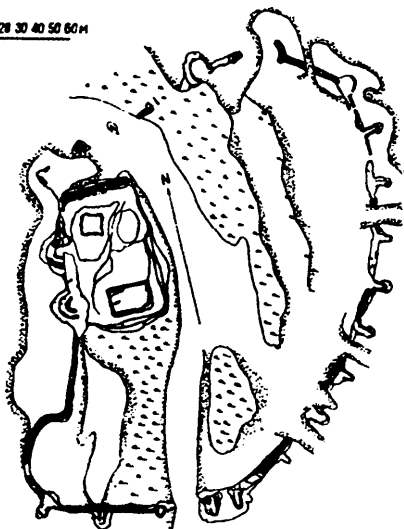

40-расм. Бутентовқалъа тарҳи (Бижанов, Ходжаниязов, 2003)

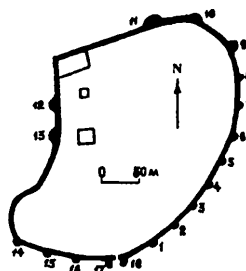

41-расм. Қалъалиқир тархи (Вайнберг, 1994, 2-расм)

0 5 10 20 30 40 50 60 м

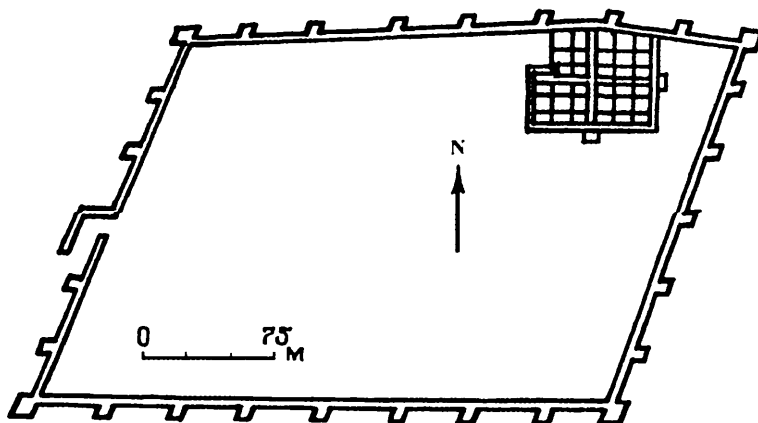

(a)

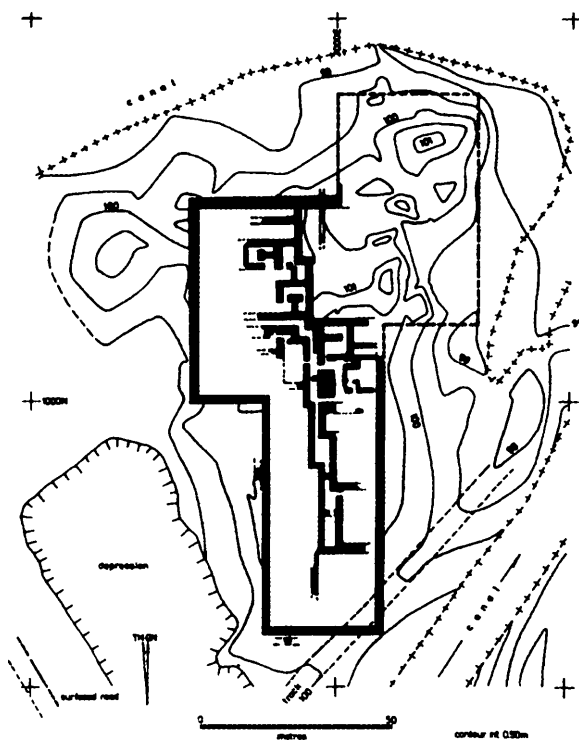

(b)

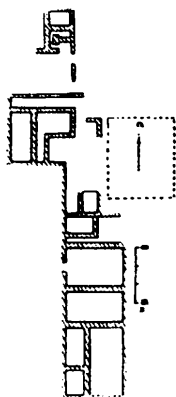
42-расм. Эресқалъа тархлари (а) Толстов, 1948а, 58-расм, б) муаллиф)

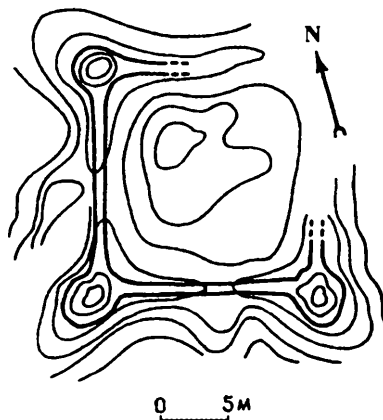
43-расм. Аёзқалъа III (Толстов, 1948 а)

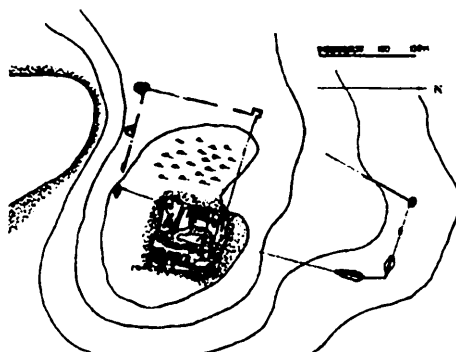
44-расм. Тошхирмонтепа. Бош тарҳи (Helms et al. 2001. fig.18)

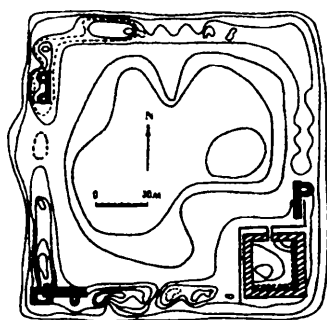
45-расм. Тошхирмонтепа.
Схематик тарҳи. 1985 й

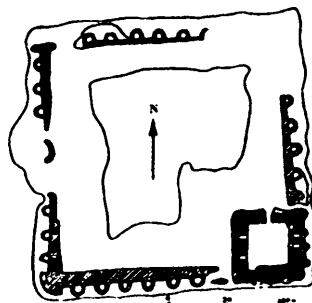
46-расм. Тупроққалъа тарҳи
(Неразик. 1976, 4-расм)

47-расм. Думанқалъа тарҳи (Толстов, 1948 а, 57-расм)

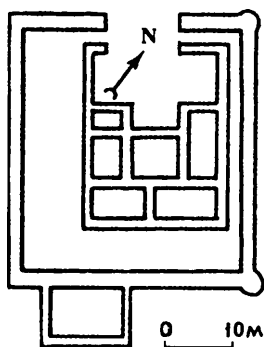

(а)

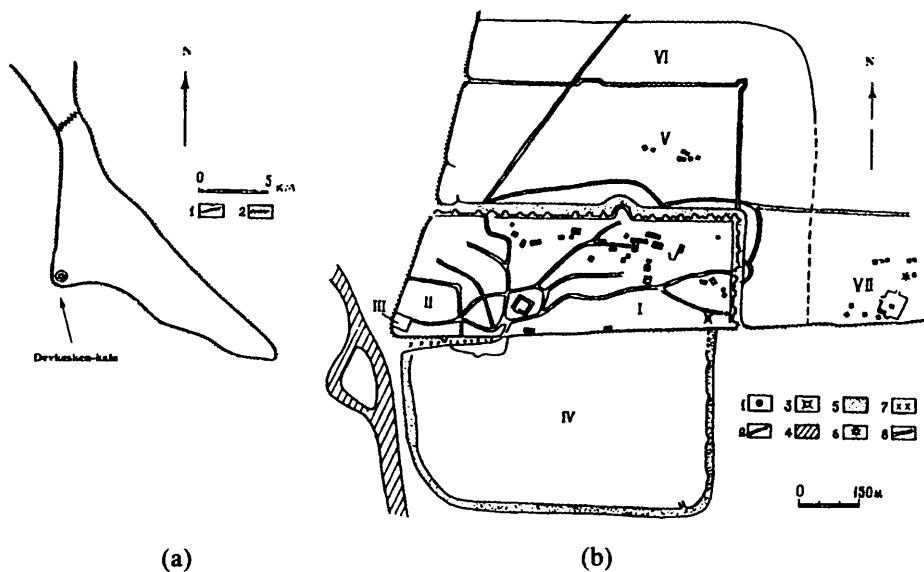

(б)

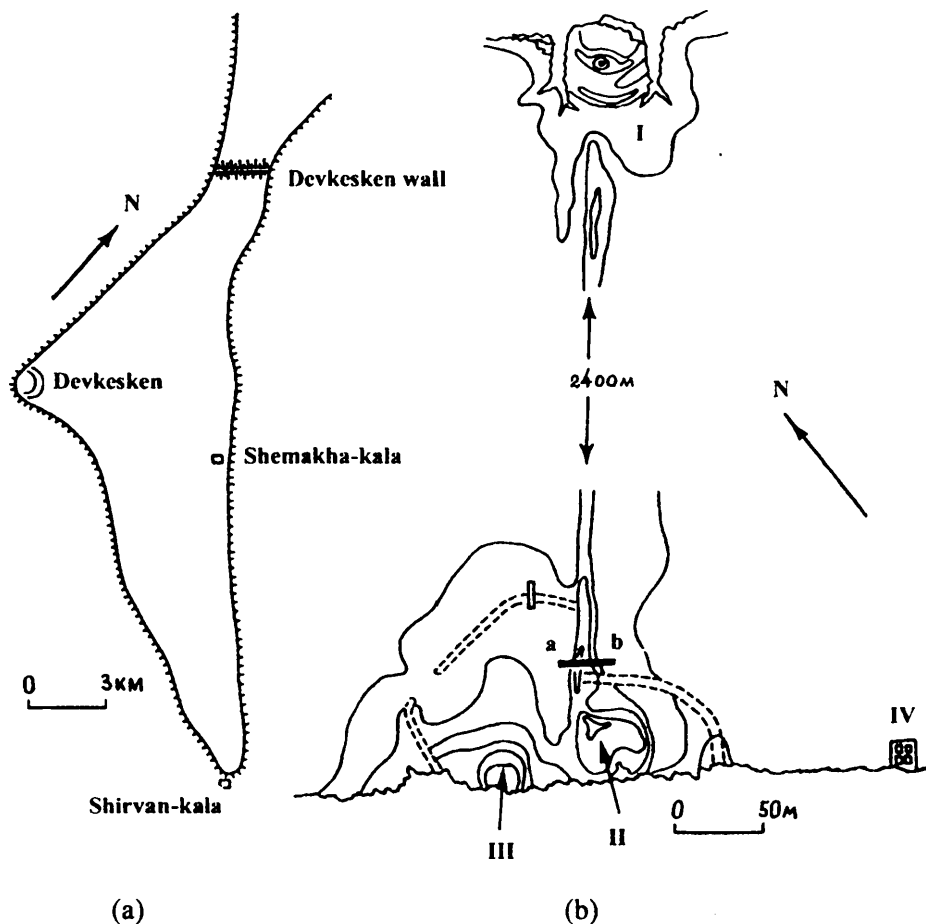
48-расм. Пил(Фил)қалъа тарҳлари (а) Манилов 1965, б) Толстов, 1948а, 67-расм)

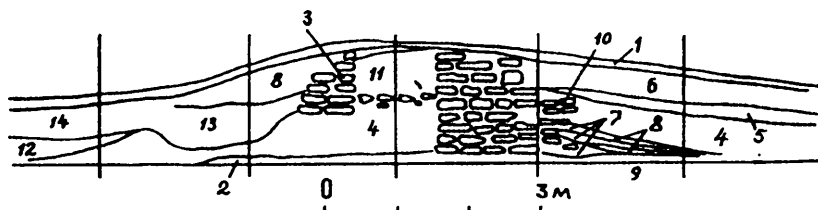
49-расм. Тупроққалъа III тарҳи (Неразик, 1976, 56-расм)

50-расм. Девкешганқалъа: а) Уст-юрт жануби-шарқий чиқиғи тарҳи; 1—тик жарлик чеккаси; 2—Девкешган гови; б) шаҳристон тарҳи; 1—шаҳар; II—қўрғон; III—қаср; IV—пастки шаҳар; V—VI—шаҳар атрофи; VII—шаҳар қабристон (1—қудук; 2—тик жарлик чеккаси; 3—ер ости хоналар; 4—каналнинг қуриб қолган ўзани; 5—ҳандақ; 6—темир олинадиган устахона излари; 7—пандус; 8—шаҳар кўчаси изи)

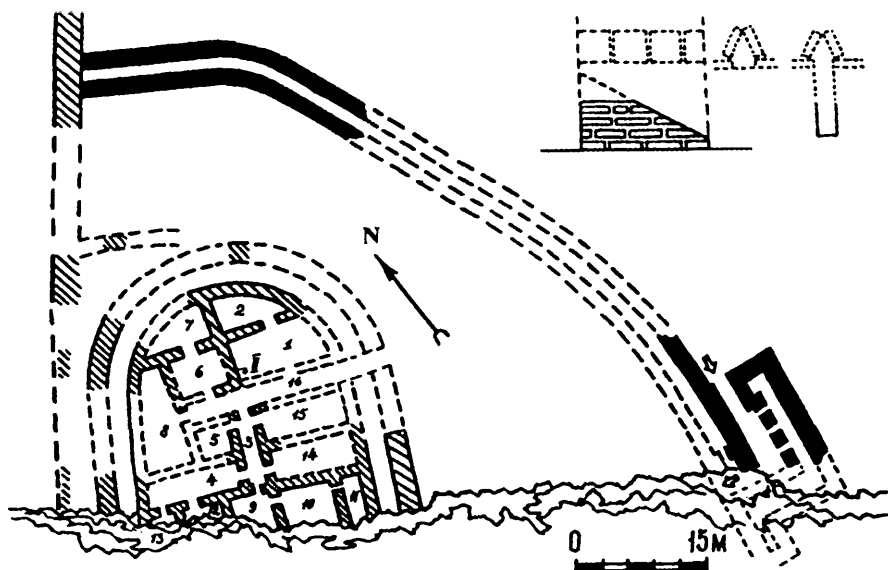

51-расм. Девкесган ғови. Бош тарҳи: а) Уст-юрт жануби-шарқий чиқиғи тарҳи; б) I—ғовнинг шарқий адоғидағи қалъа, II—ғовнинг ғарбий адоғидағи қалъа, III—ибодат билан боғлиқ иншоот (эҳтимол); IV—қўмондонлик пункти; ғов кесмаси, (а—б) ғов орқали кесма

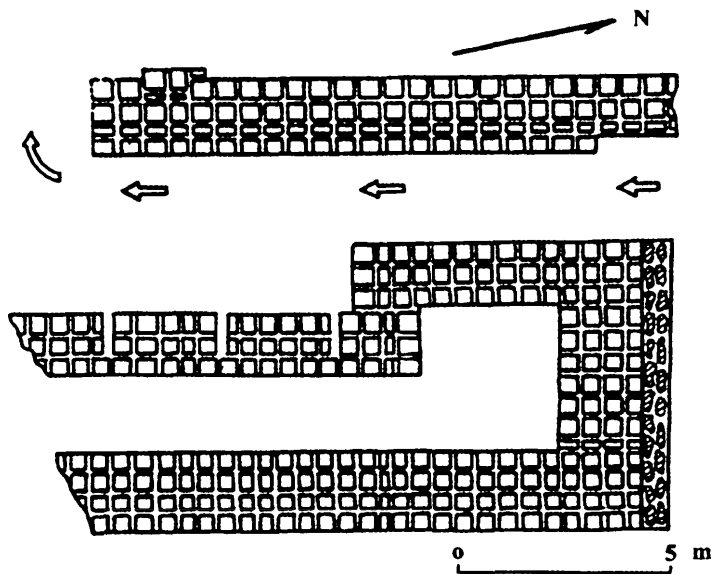

52-расм. Девкесган ғови. Ғов кесмаси

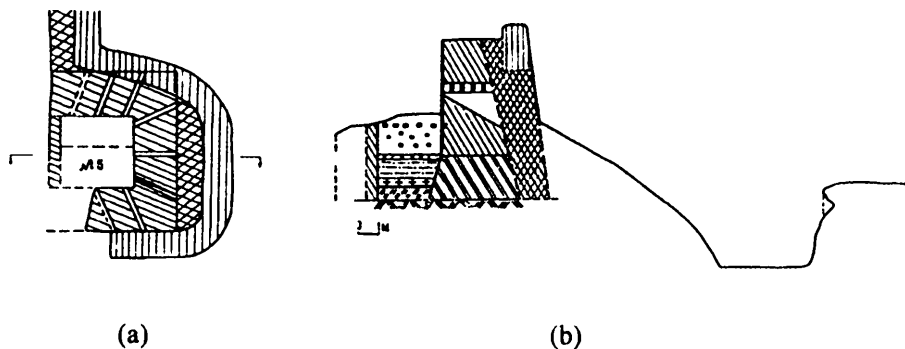

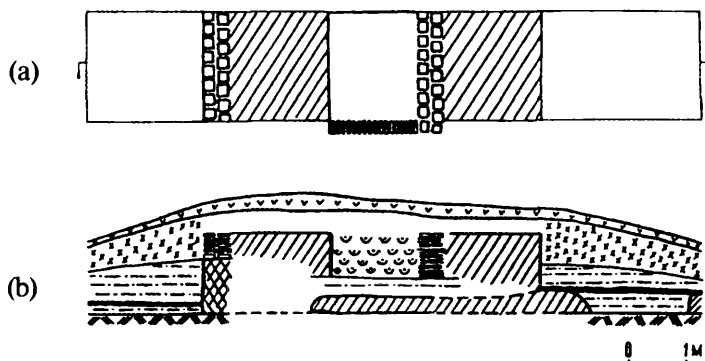
53-расм. Девкесган ғови. Ғовнинг ғарбий адоғидаги қалъа.
Қазиш ишларидан кейинги тарҳи

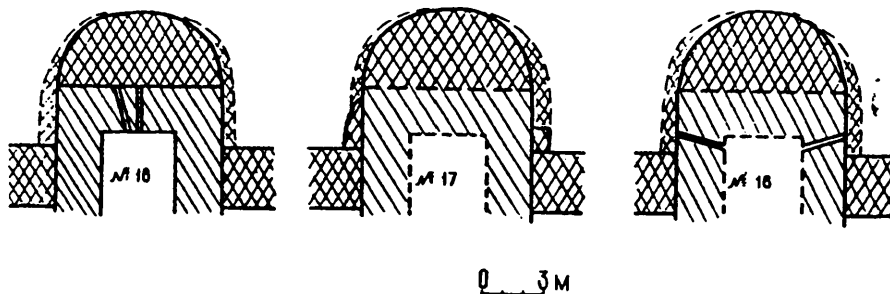
54-расм. Девкесган ғови. Пешдарвоза иншооти тарҳи.

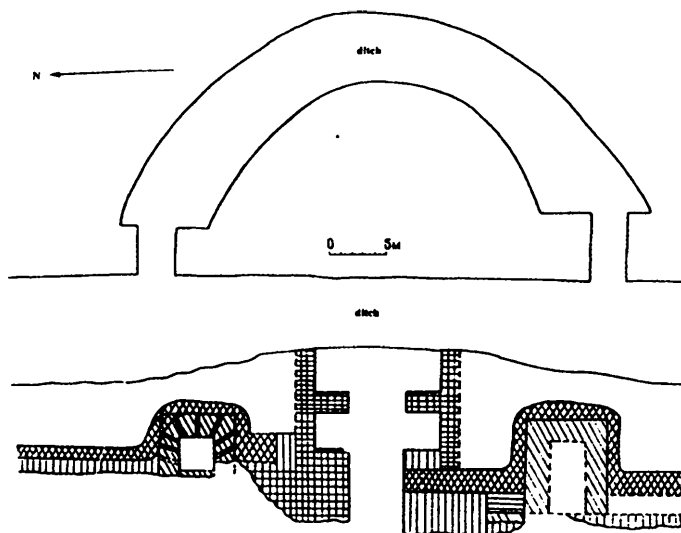
55-расм. Девкесганқалъа. Тарҳи деталлари: а) 5-бурж тарҳи; б) кесмаси.

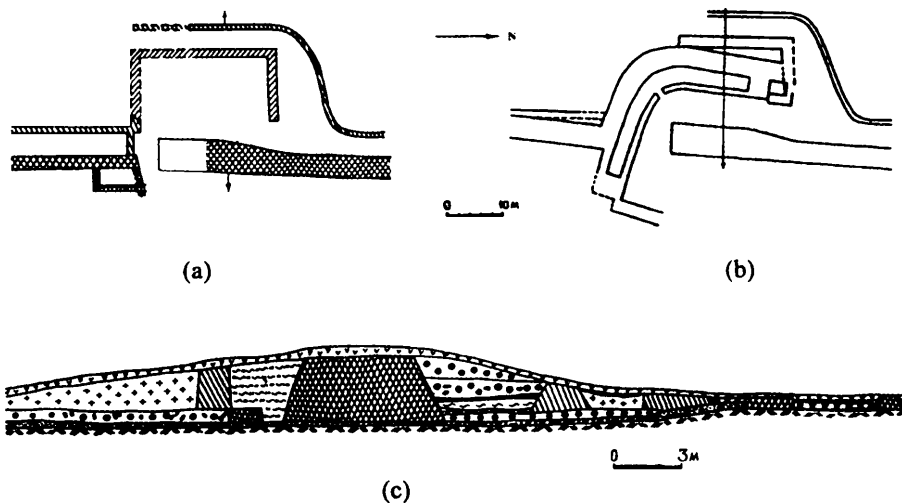
56-расм. Девкесганқалъа. Тарҳи деталлари: а) қўрғоннинг шимолий девори орқали қазилган траншея тарҳи; б) траншея кесмаси

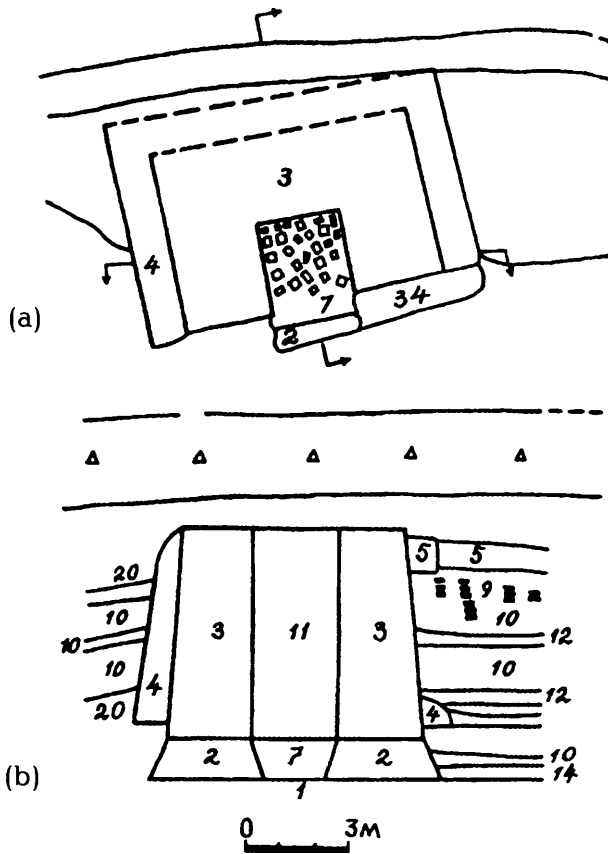
57-расм. Девкесганқалъа. Тарҳи деталлари: 16—18-буржлар тарҳи

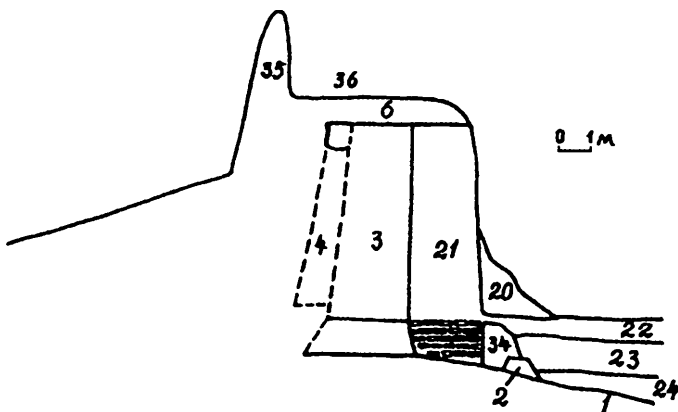
58-расм. Девкесган. Пешдарвоза иншооти тарҳи

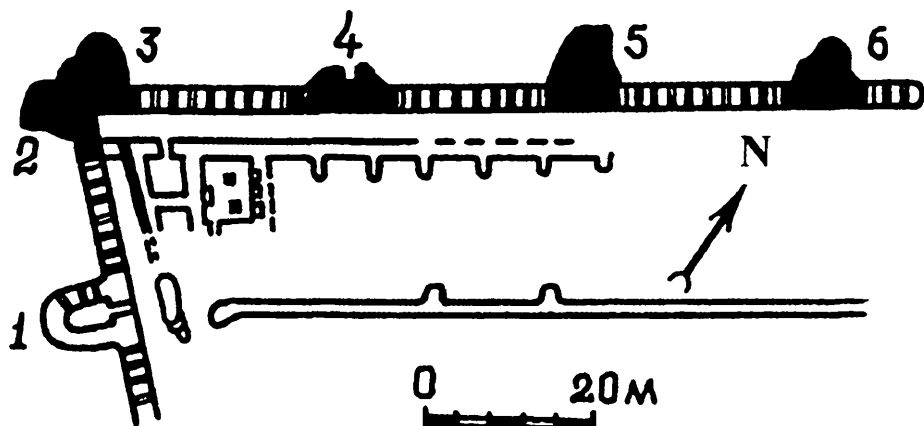
59-расм. Катта Айбуйирқалъа. Иншоотнинг пешдарвоза адаштира йўли тарҳи:
а) биринчи давр; б) иккинчи давр; в) кесмаси

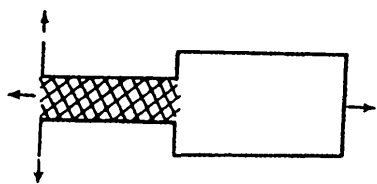
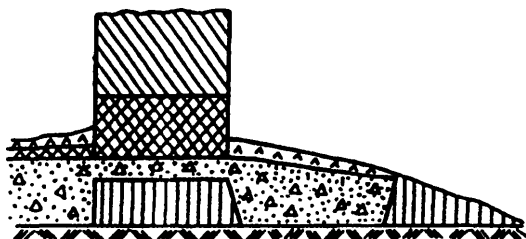
60-расм. Ичан қалъа (Хива): а) бурж тарҳи; б) шимоли-ғарб кесмаси

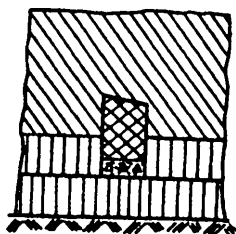
61-расм. Ичан қалъа (Хива). Буржнинг жануби-шарқ кесмаси

62-расм. Султон Увайс тоғидаги Говурқалъа.
Шаҳристоннинг сақданиб қолган қисми тарҳи

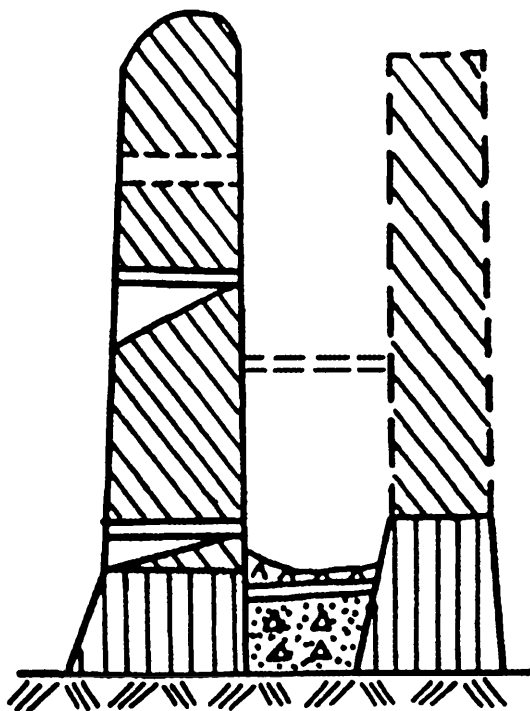

(a-b)

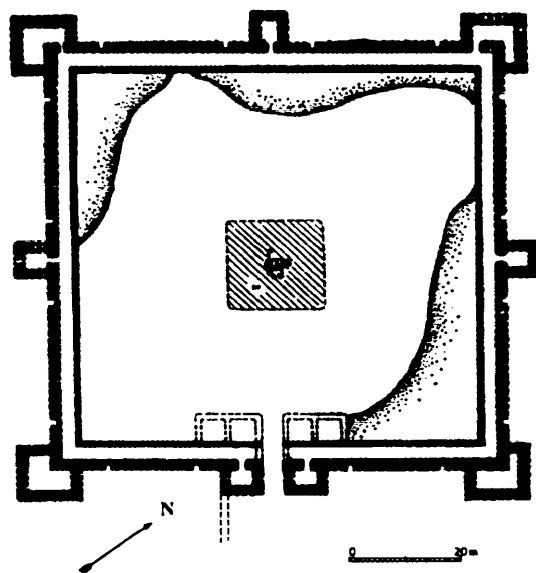

(c)

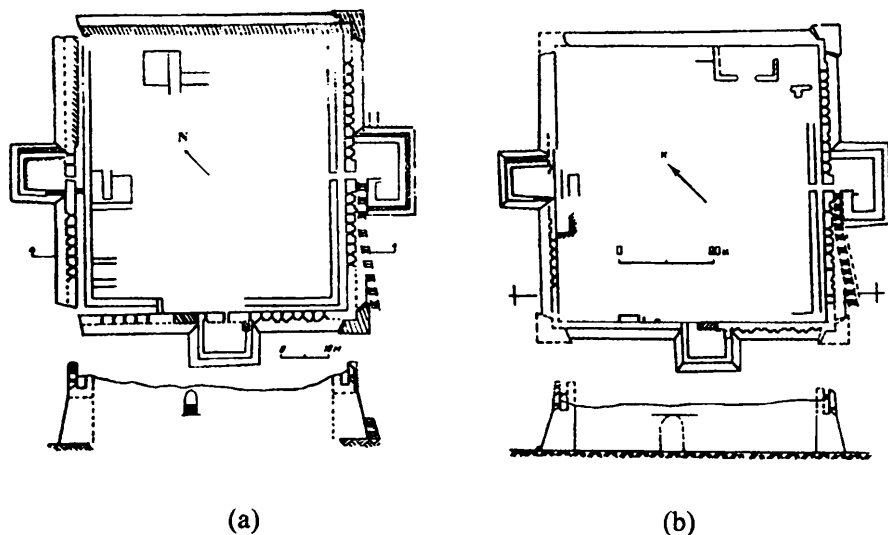
63-расм. Султон Увайс тоғидаги Говурқалъа: а—б) 4-бурж тарҳи ва кесмаси;
с) буржнинг ички олд тарафи

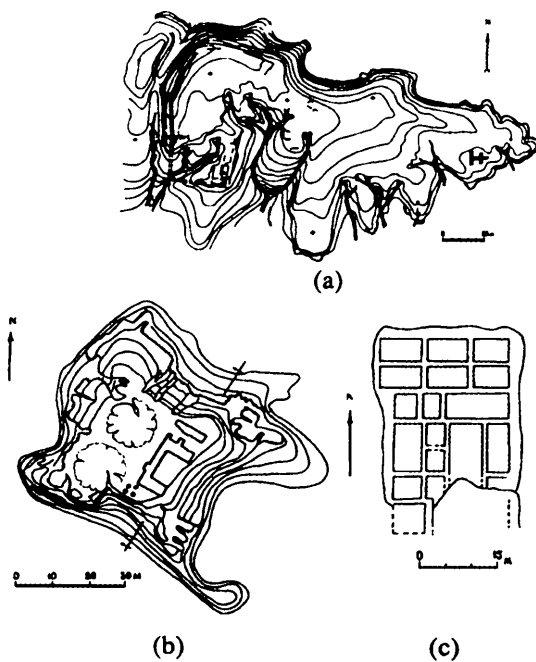
64-расм. Султон Увайс тоғидаги Говурқалъа. Қалъа девори кесмаси

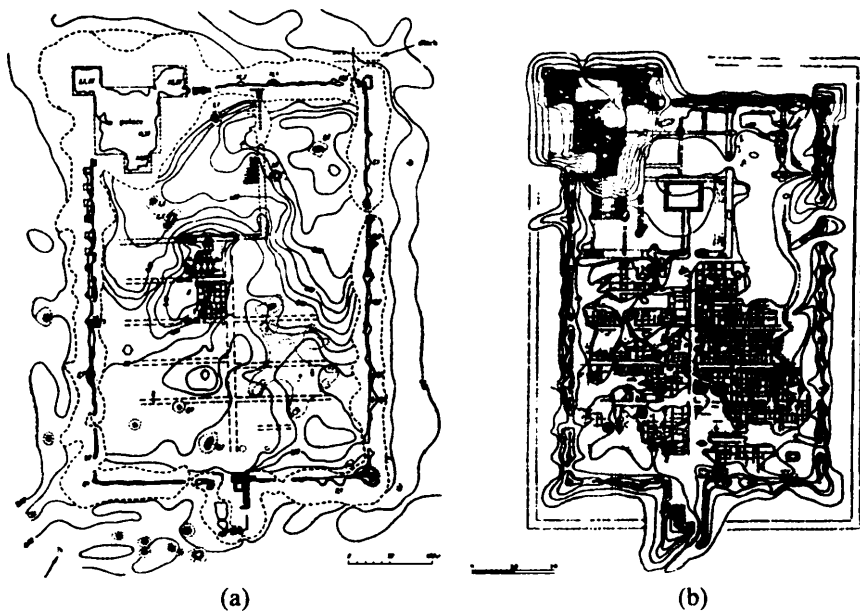
65-расм. Анқақалъа тарҳи (Толстов, 1948а, 50-расм)

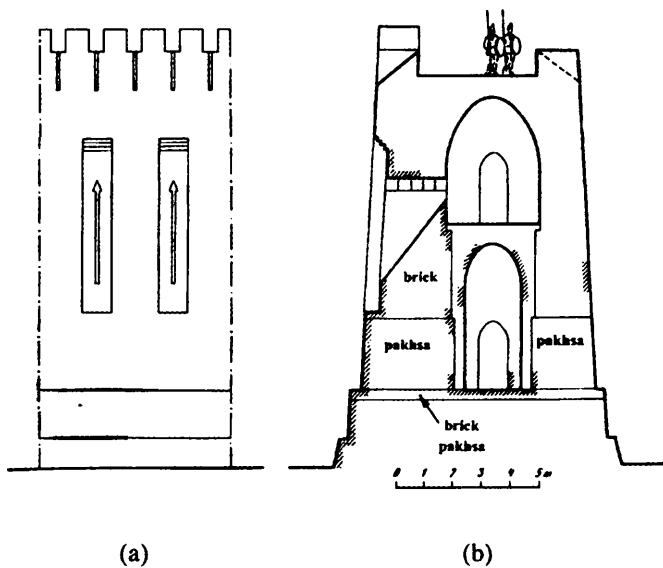
66-расм. Қизилқалъа. I аср—IV аср боши: а) 2-қават тарҳи (кесим билан);
б) 1-қават тарҳи (кесим билан)

67-расм. I аср боши—IV аср мудофаа иншооти: а) Оқчунгул; б) Жилдиққалъа;
с) Қўзиқирилганқалъа

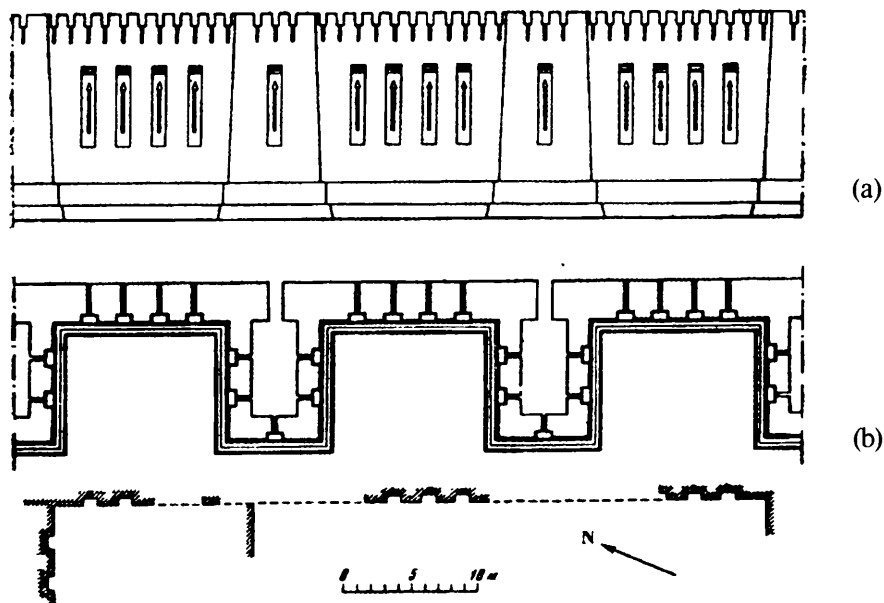

68-расм. Тупроққалъа. Шаҳарнинг бош тарҳи.
а) (Неразик, Рапопорт, 1981, 2-расм); б) (Толстов, 1948а, 62-расм)

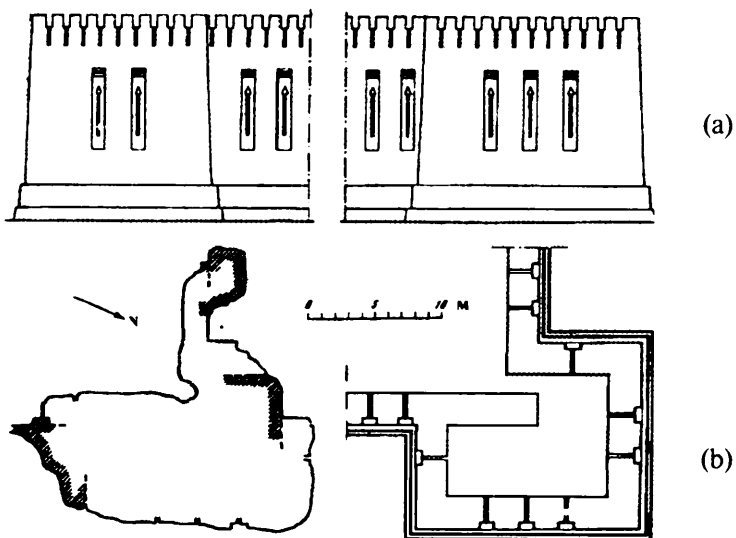

69-расм. Тупроққалъа: а) олд тарафининг бир қисми;
б) қалъа девори кесмаси (Неразик, Рапопорт, 1981, 32-расм)

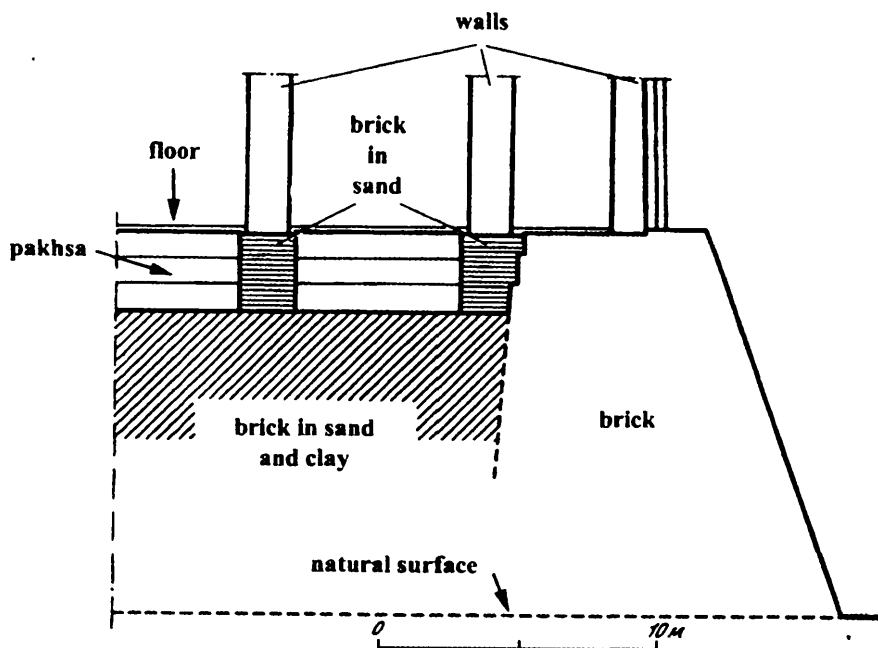

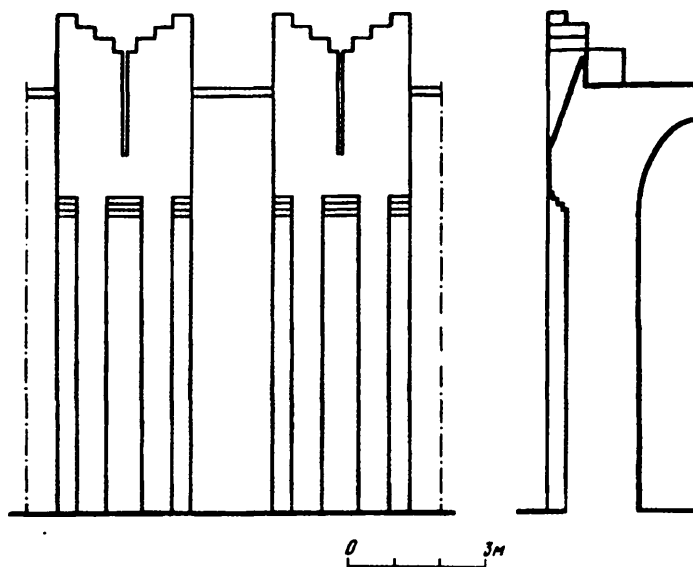
70-расм. Тупроққалъа: а) реконструкцияланган олд тарафи; б) шу қисм тарҳи (реконструкция) (Неразик, Рапопорт, 1981, 35-расм)

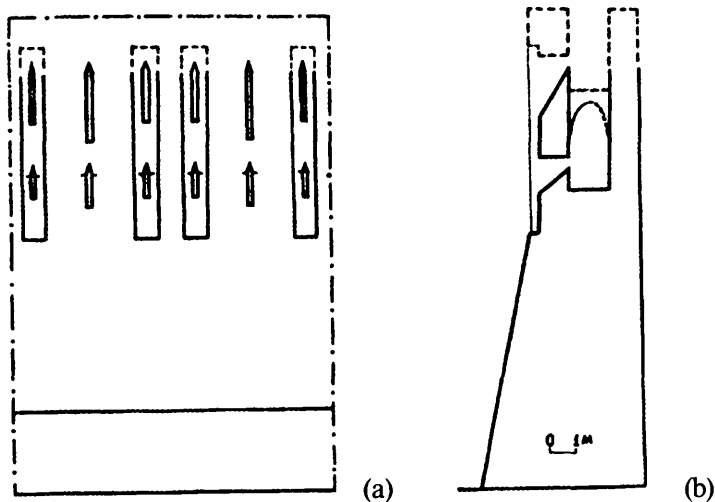
71-расм. Тупроққалъа. Шимоли-шарқий бурчаги буржи: а) реконструкцияланган олд тарафи; б) бурчак буржи тарҳи (реконструкция) (Неразик, Рапопорт, 1981, 38-расм)

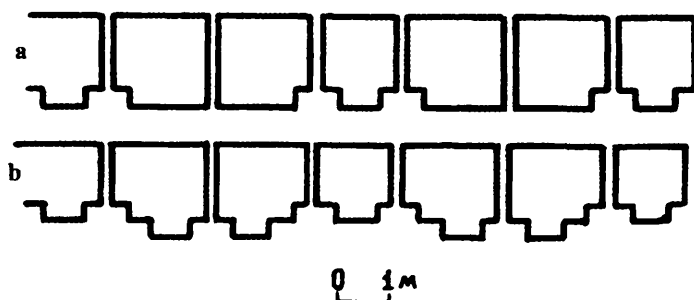
72-расм. Тупроққалъа. Марказий массиви асоси (конструкцияси)
(Неразик, Рапопорт, 1984, 9-расм)

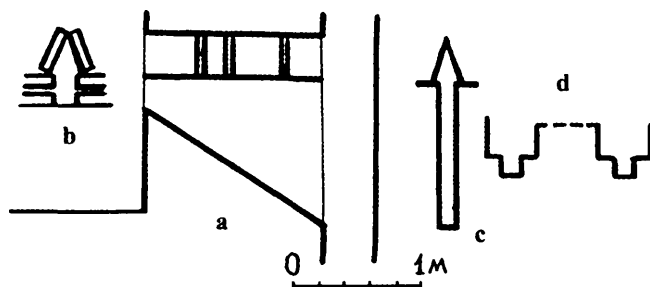
73-расм. Тупроққалъа. Қаср марказий массиви ташқи девори реконструкцияси
(Неразик, Рапопорт, 1984, 14-расм)

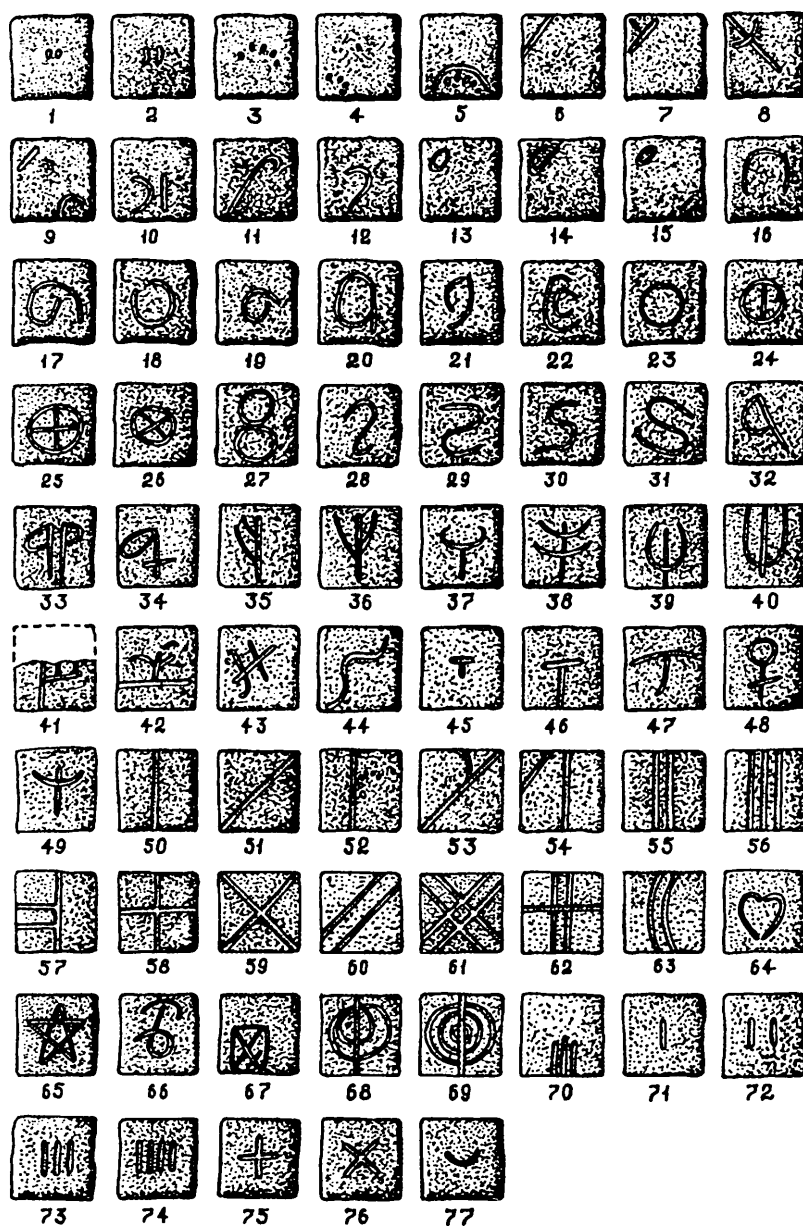
74-расм. Қизилқалъа тарҳи деталлари: а) олд тараф бир қисми;
б) қалъа девори кесмаси

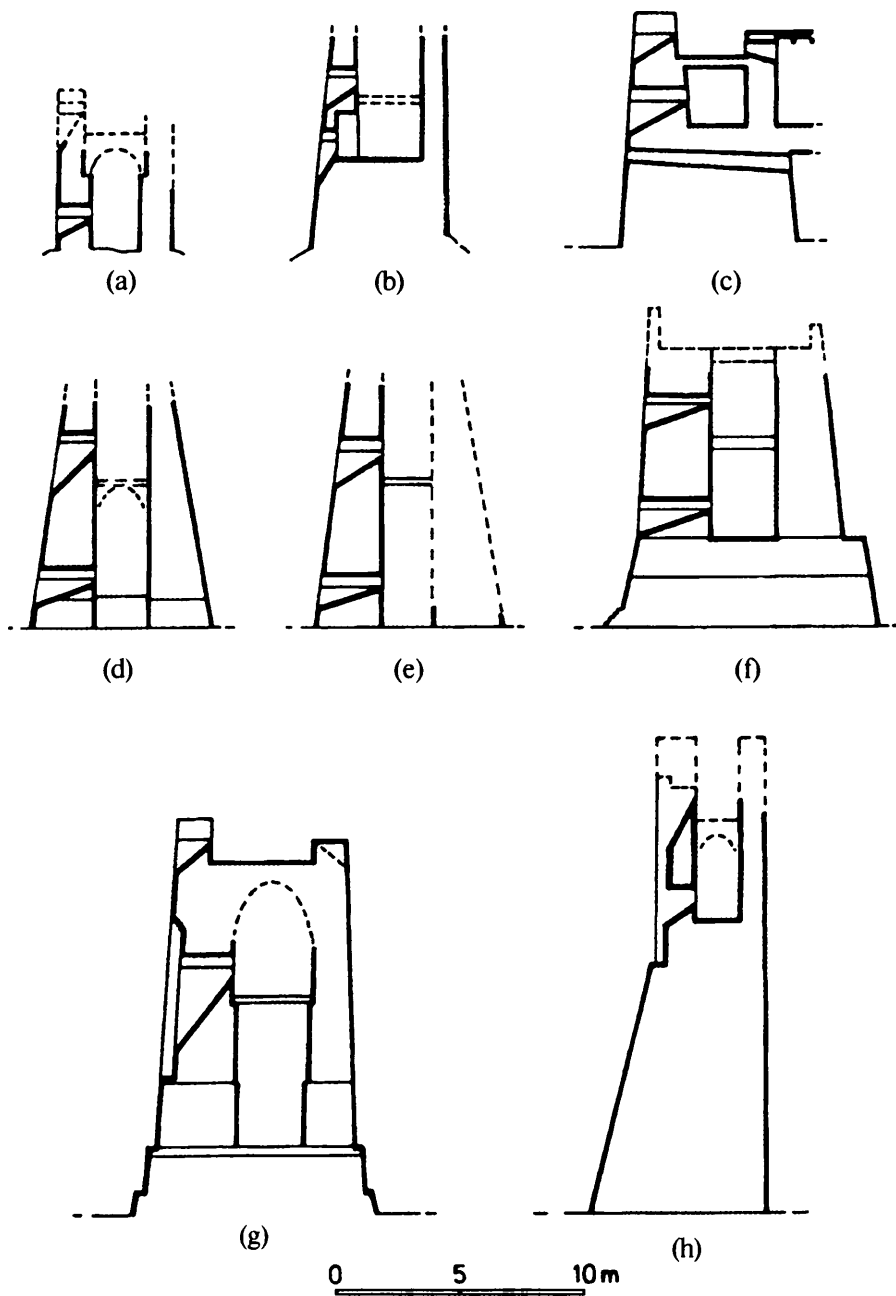
75-расм. Қизилқалъа тарҳи деталлари: а) шимоли-ғарбий ва жануби-шарқий
деворлар пиястри бир қисми; б) жануби-ғарбий девордаги пиястр

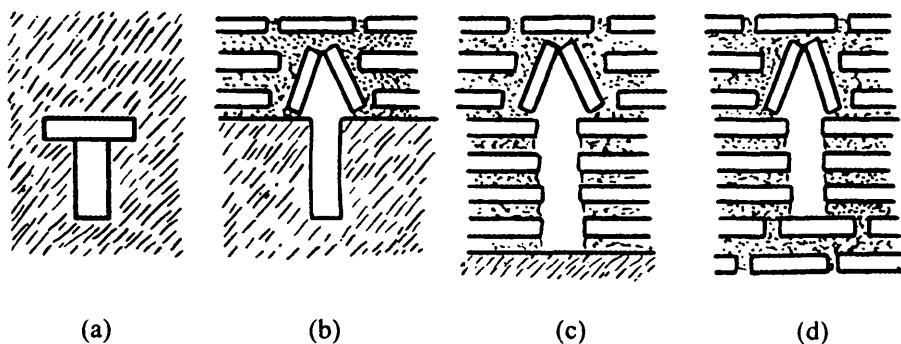
76-расм. Қизилқалъа тарҳи деталлари: а) шинак кесмаси; б) туйнукнинг кириши;
с) туйнукнинг чиқиши; д) шимоли-ғарбий девордаги пиястрлар

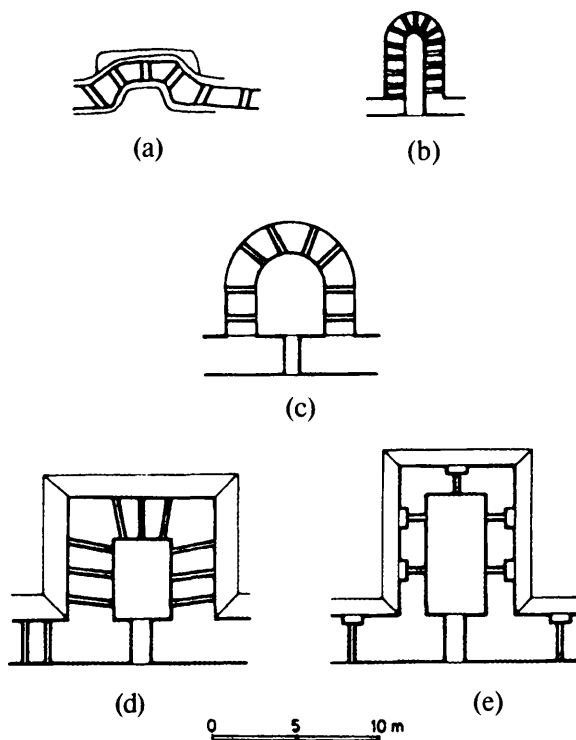
77-расм. Гиштардаги тамға-белгилар жадвали. Девкесган шахристон — 1—19, 22—29, 32—38, 41, 43, 48, 50—52, 55, 56, 58, 59—65, 70; Аёзқалъа — III; Қизилқалъа — 3, 6, 9, 19, 21, 23, 50, 51, 55, 56, 59; 4—Эресқалъа, Катта Гулдурсунқалъа — Тошхирмон — 51, 55; Ичанқалъа — 23, 40, 47, 65; Султон Увайс тоғидаги Говурқалъа — 28, 29, 42, 71, 77; Анқалъа — 46, 71; Қўрғошинқалъа — 3, 18, 30, 39, 44, 51, 53, 57, 59, 64, 68, 69; Оқчунгул — II, 51; Қўзикирилганқалъа — 51

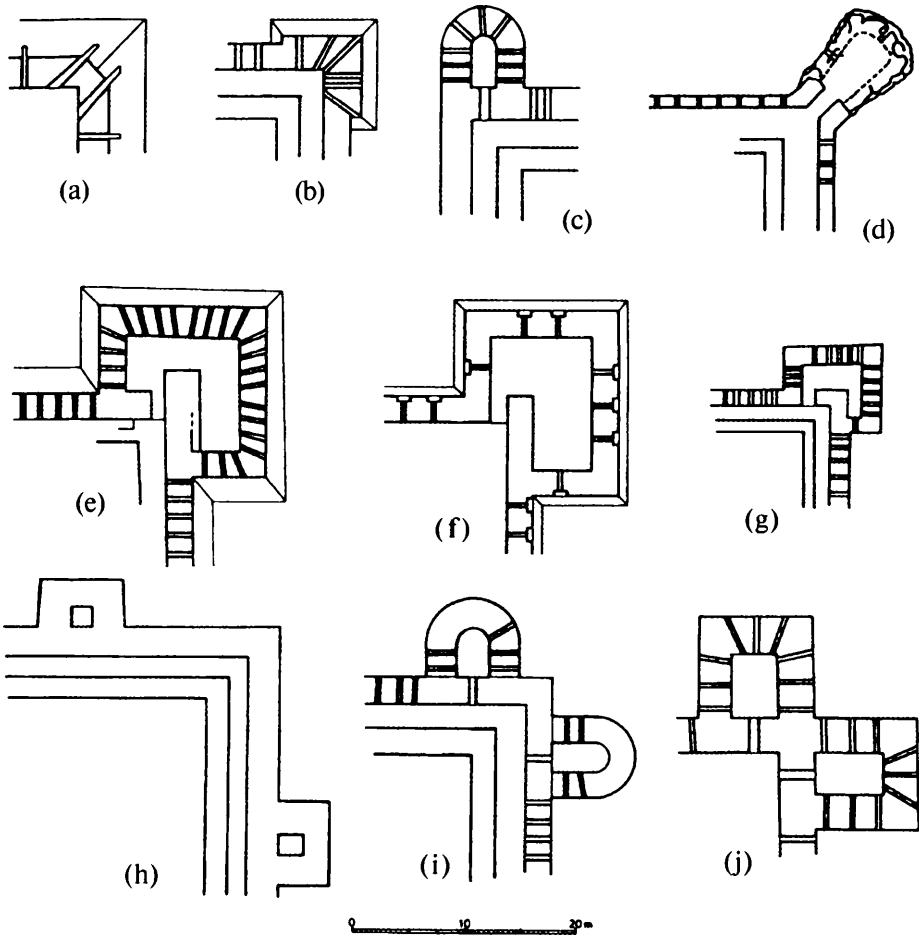
78-расм. Қалъа деворлари ривожланиш босқичлари: а) Бурлиқалъа;
b) Жонбосқалъа; с) Қўйқирилганқалъа; d) Кичик Қирқизқалъа; e) Эресқалъа;
f) Оқшахонқалъа; g) Тупроққалъа; h) Қизилқалъа

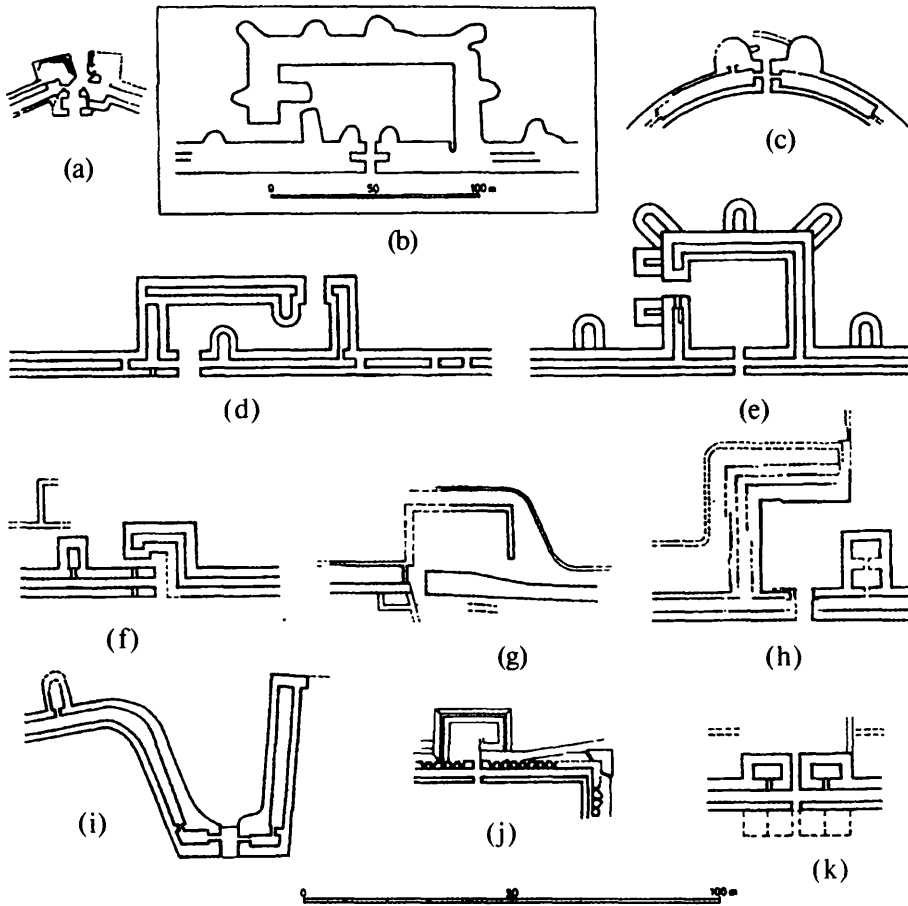
79-рasm. Шинакларнинг ривожланиш босқичлари: а) Кўзалиқир; б) Ҳазорасп; в) Кичик Қирққизқалъа; д) Анқақалъа; е) Қизилқалъа

80-рasm. Буржларнинг ривожланиш босқичлари: а) Кўзалиқир; б) Эресқалъа; в) Аёзқалъа I; д) Оқшахонқалъа; е) Тупроққалъа

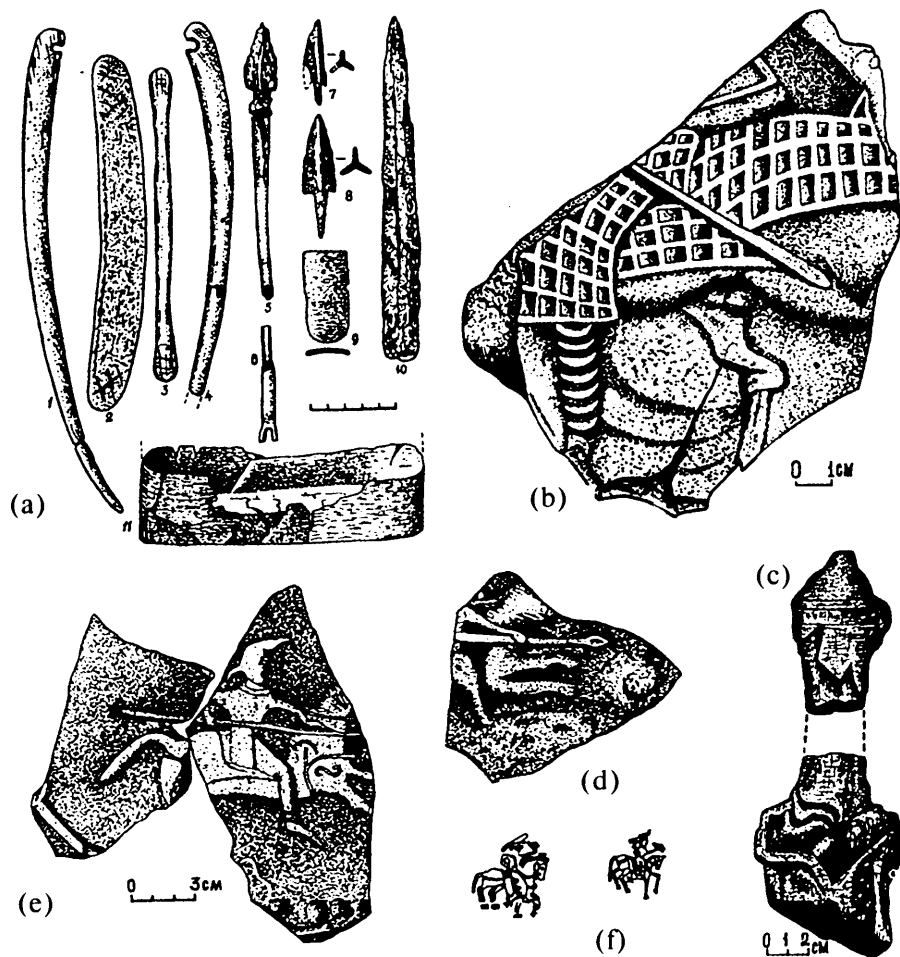

81-расм. Бурчаклар ҳимояси: а) Жонбосқалъа; б, с, и) Қўрғошинқалъа; д) Бозорқалъа; е) Оқшахонқалъа; ф) Тупроққалъа; г) Анқақалъа; һ) Хивадаги Тупроққалъа; ж) Катта Қирққизқалъа

82-расм. Пещдарвоза иншоотларининг ривожланиш босқичлари:
 а) Кўзалиқирқалъа; б) Қалъалиқир – I; с) Қўйқирилганқалъа; д) Жонбосқалъа;
 е) Аёзқалъа – I; ф) Қўрғошинқалъа; г) Катта Айбуйирқалъа; һ) Оқшахонқалъа;
 и) Тўққалъа; ж) Қизилқалъа; к) Анқақалъа

83-расм. Қурол-аслаҳа: а) қурол-яроғ буюмлари; Тупроққалъа: 1–4-камон ёпиш-
тирмаси, 5–6-пайконли камон ўқи, 7–8-ўқ пайконлари, 9-совут пластинаси,
10-найза учи, 11-садоқ туби; б) Хумбузтепадан топилган идиш парчасидаги найза
тутган суворий тасвири; д) Жонбосқалъадан топилган, найза тутган суворий
тасвирланган сувдон парчаси; е) Қўйқирилганқалъадан топилган идиш парчасидаги
найза тутган суворий тасвири; с) Тупроққалъадан топилган қилич дастаси;
ф) Хоразм тангасидаги садоқ осган суворий

(c)

(d)

0 2 4 6 8 10cm

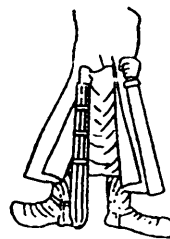
(a)

(b)

(e)

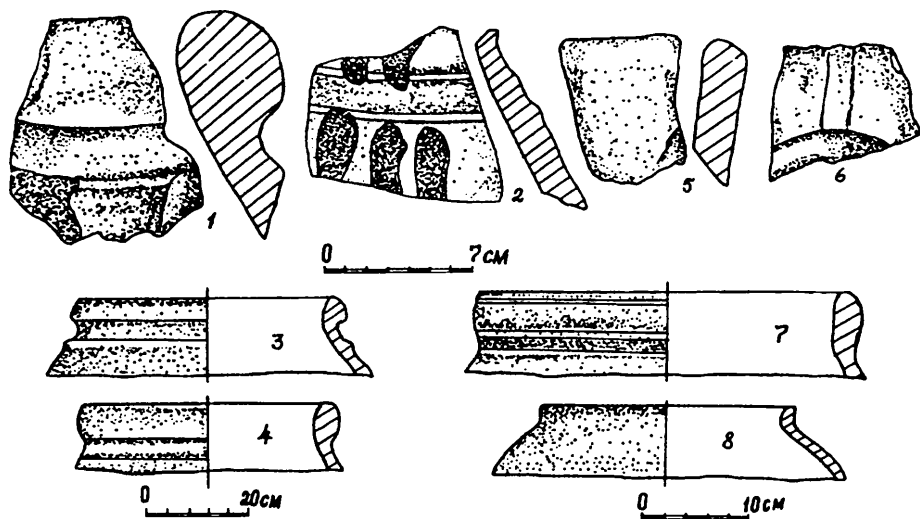

(f)

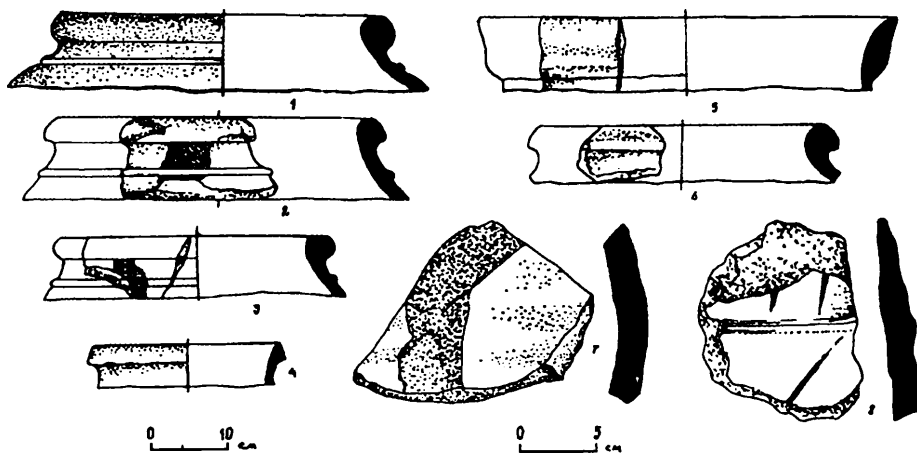

(g)

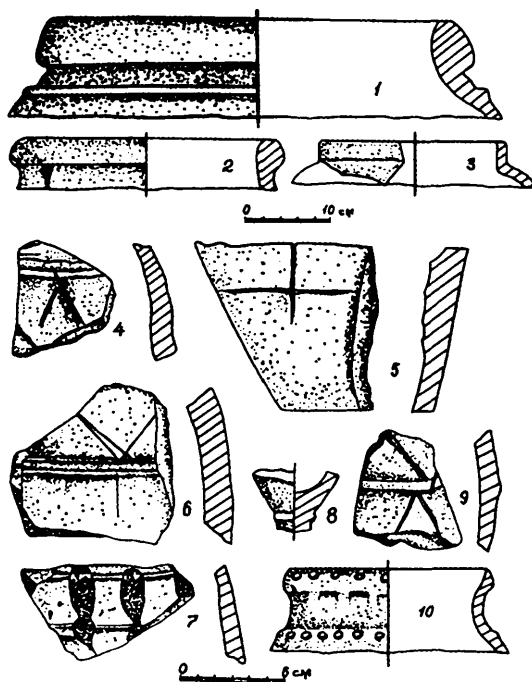
84-расм. Қурол-аслаҳа, Чирик Работдан топилган апасиаклар қурол-аслаҳасига кирувчи қуроллар: а – б) Чирик Работдан топилган пластиналар совет деталлари; d) советнинг реконструкцияланган варианты; c) темир қилич. Чирик Работ; e) парфияликлар катафриктарийси; f) кушонлар подшоҳи ҳайкали; g) кушонлар подшоҳи Васудева (танга). (Толстов, 1962, 82-расм)

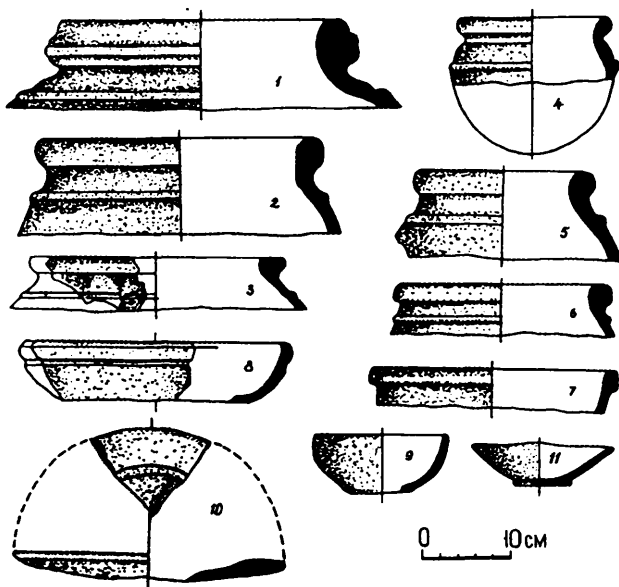
85-расм. Эресқалъа сополи

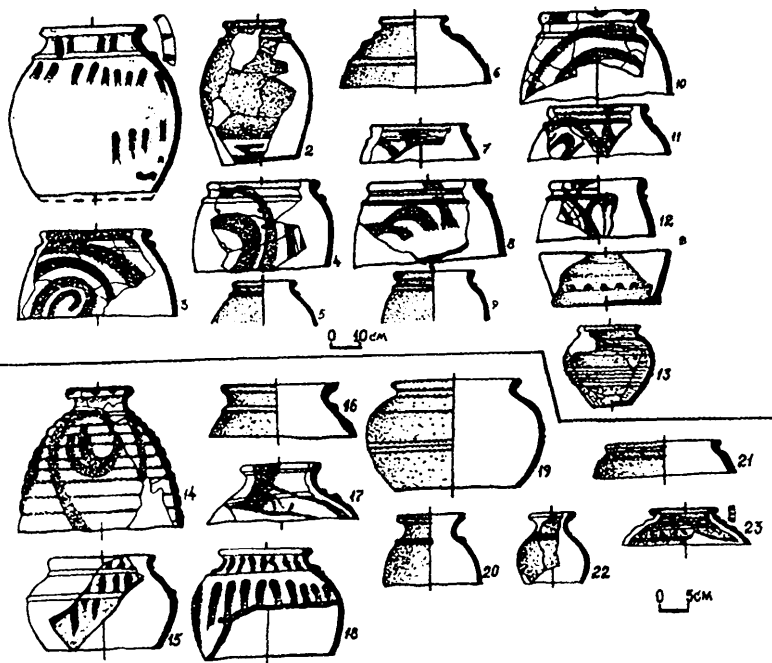
86-расм. Думанқалъа сополи

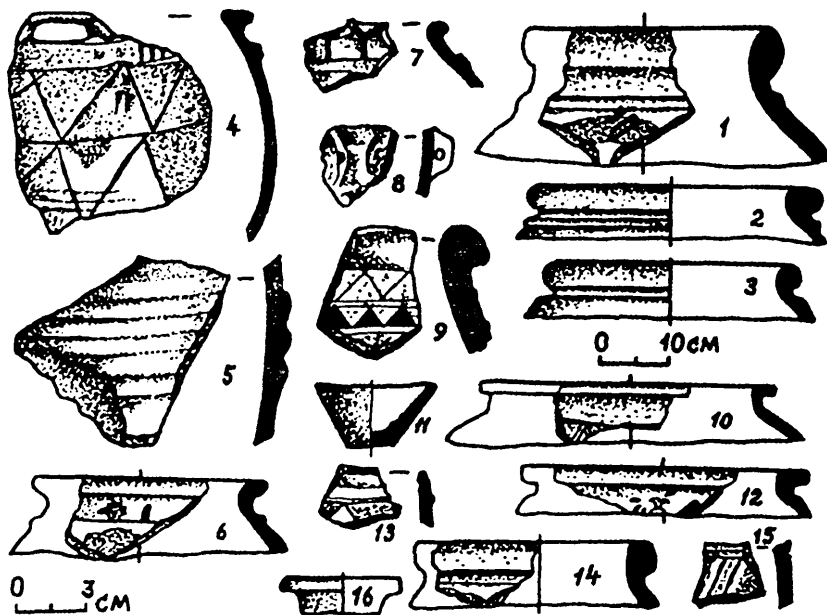
87-расм. Қўрғошинқалға сополи

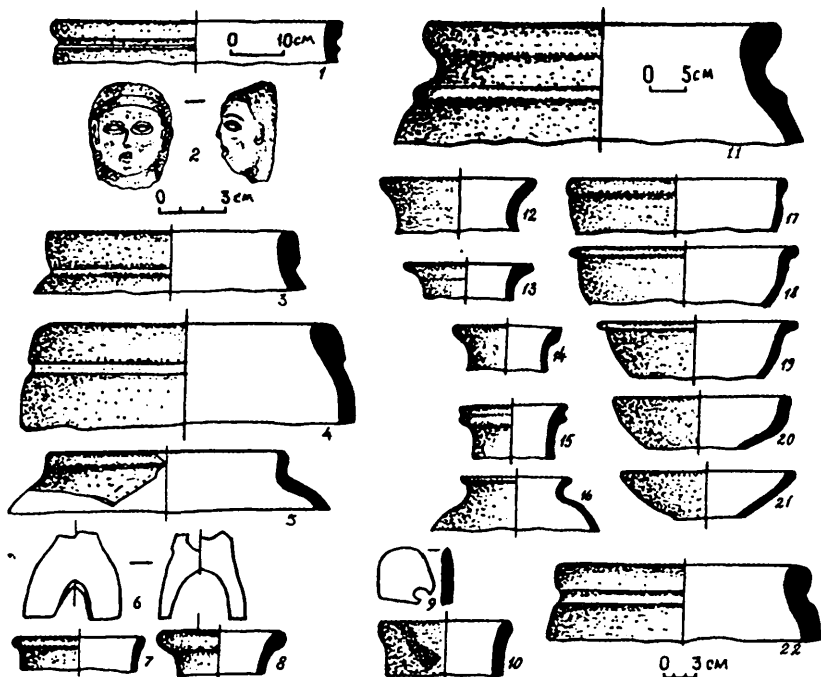
88-расм. Кичик Қирққизқалға сополи

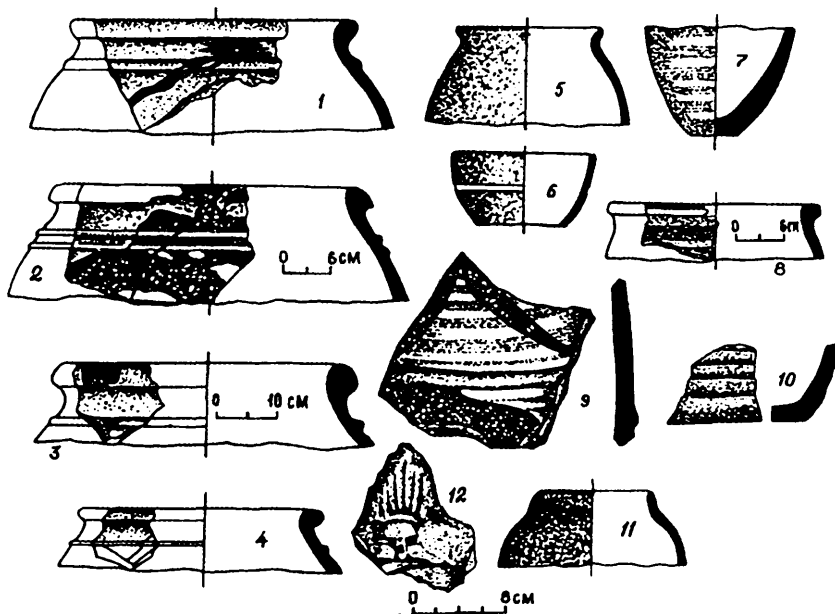
89-расм. Девкесган ғови сополи

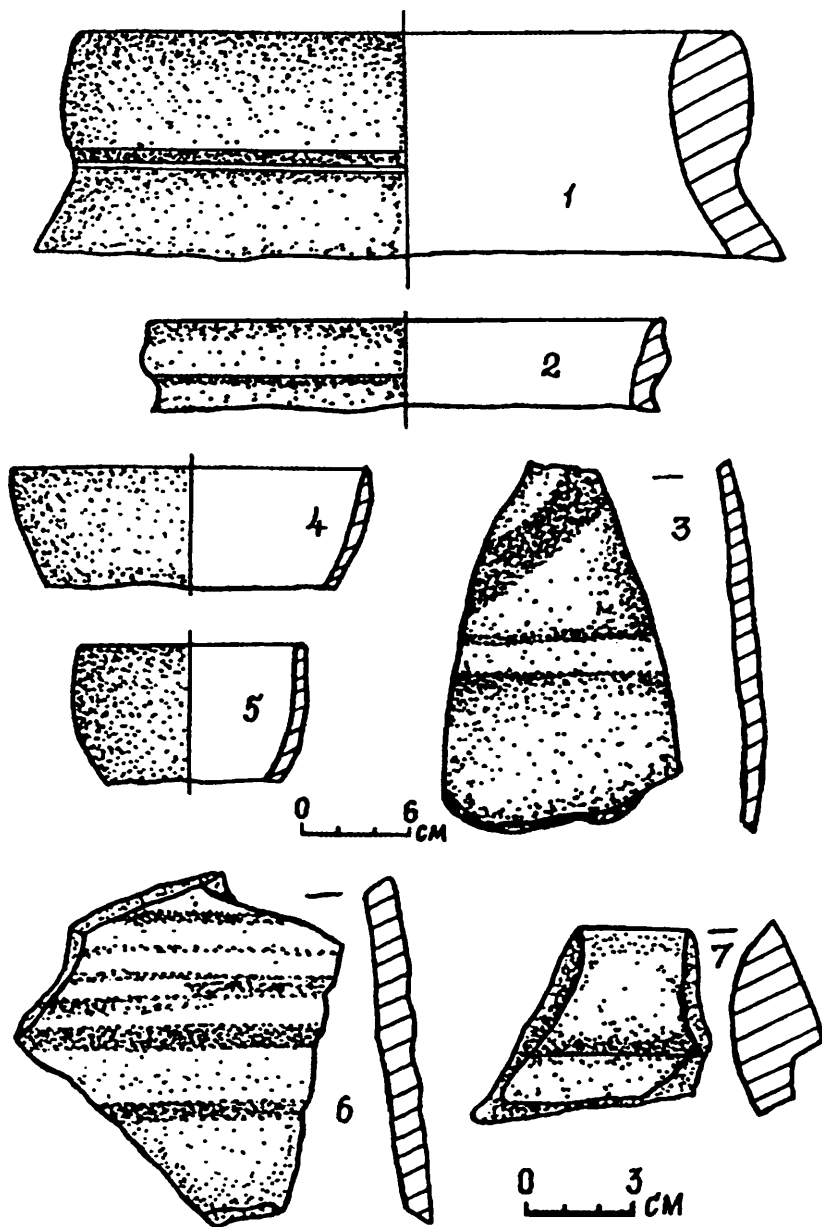
90-расм. Катта Қирқизқалъа сополи

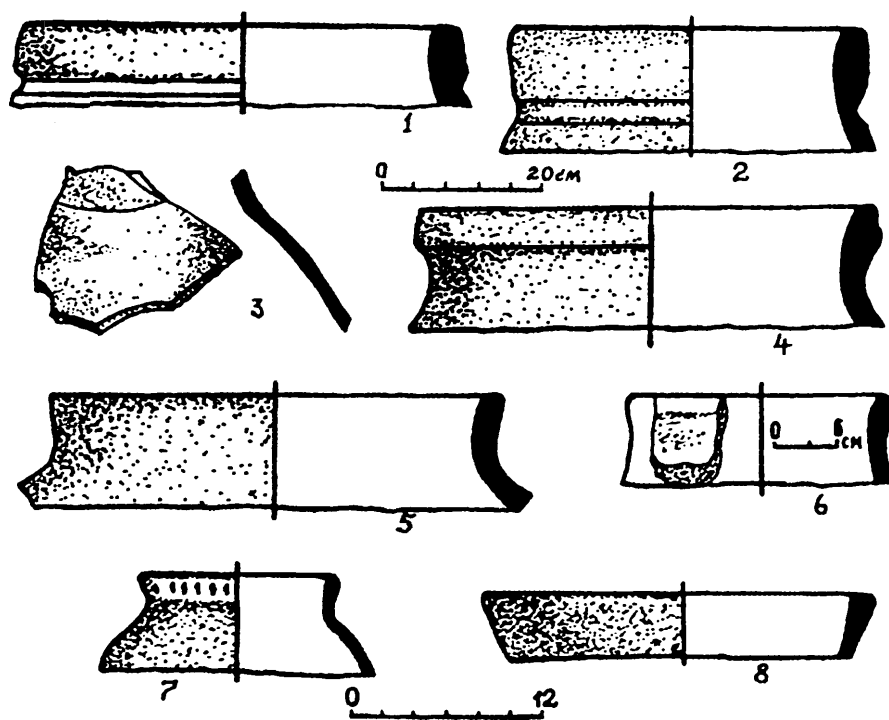
91-рasm. Оқшахонқалъа сополи

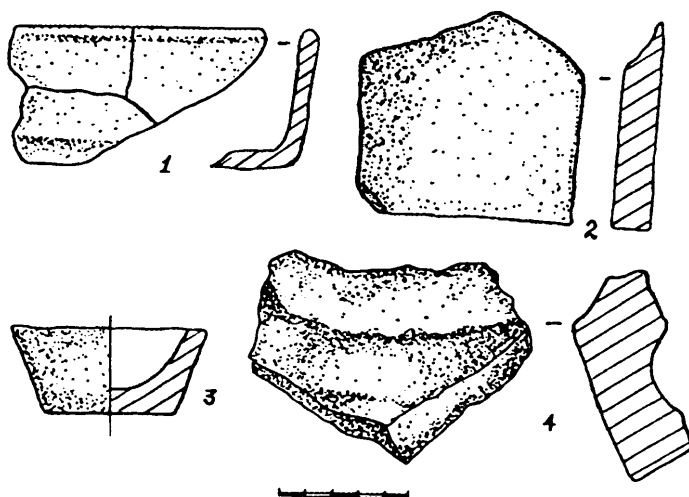
92-рasm. Шовотдаги Тупроққалъа сополи

93-расм. Аёзқалъа-3 сополи

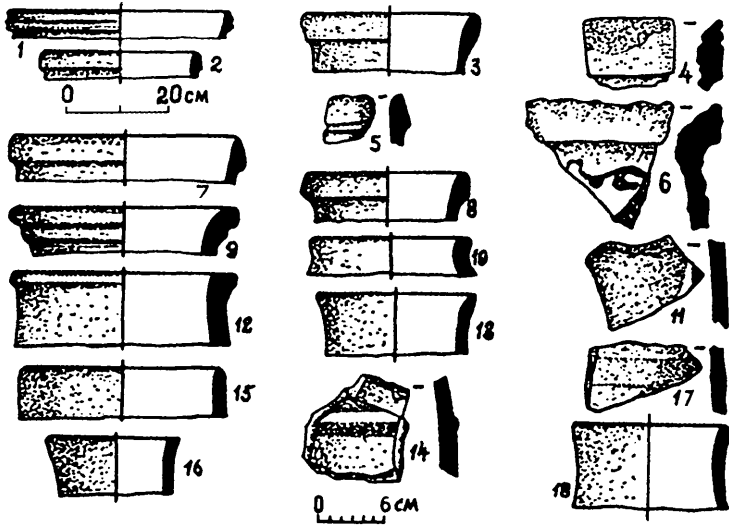

94-расм. Анқақалға сополи

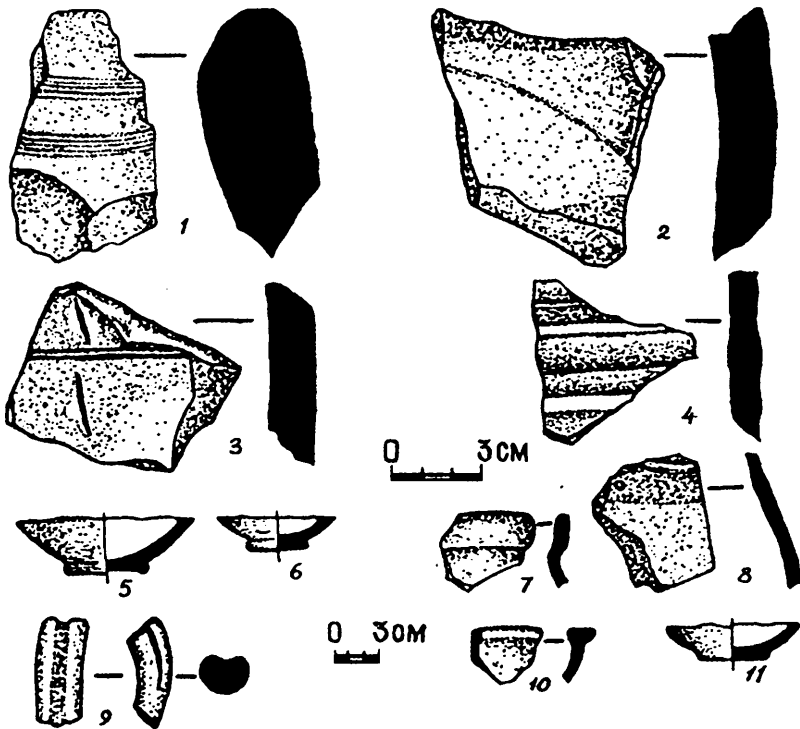

95-расм. Султон Увайс тоғидаги Говурқалға сополи

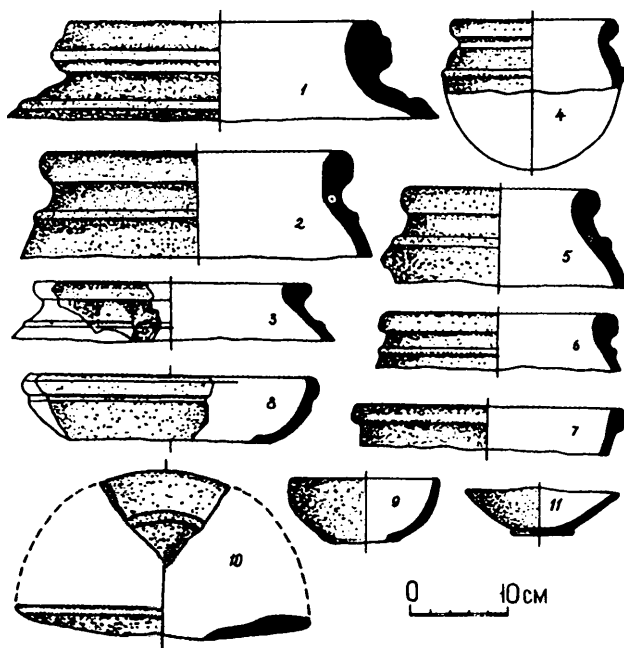

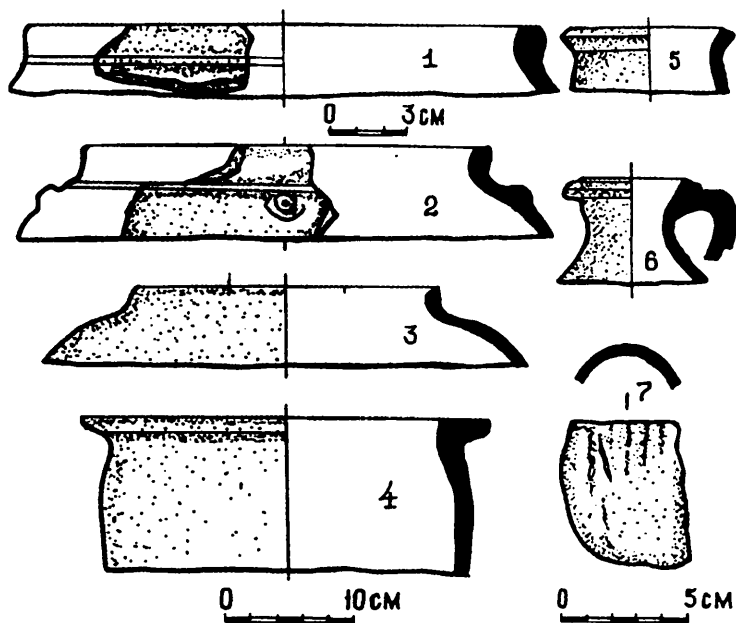
96-расм. Тошхирмон сополи

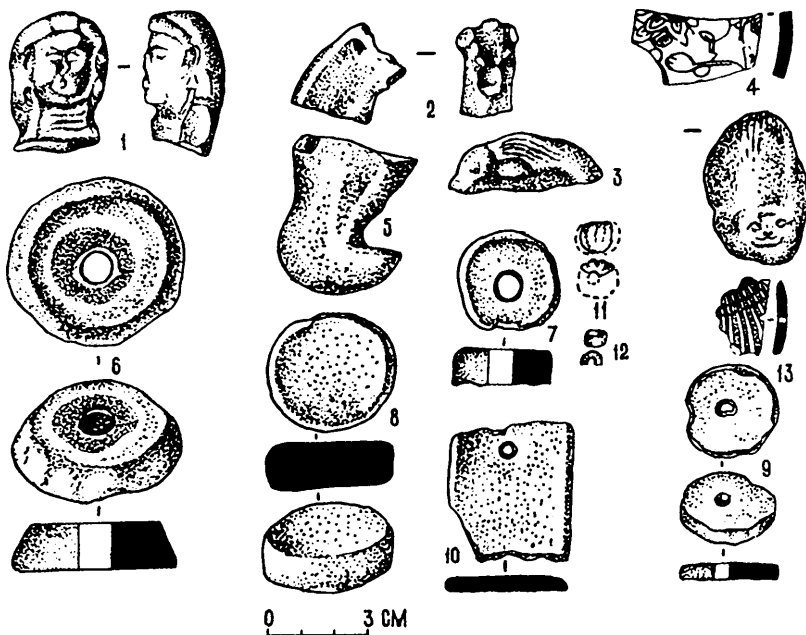
97-расм. Ичан қалъа сополи

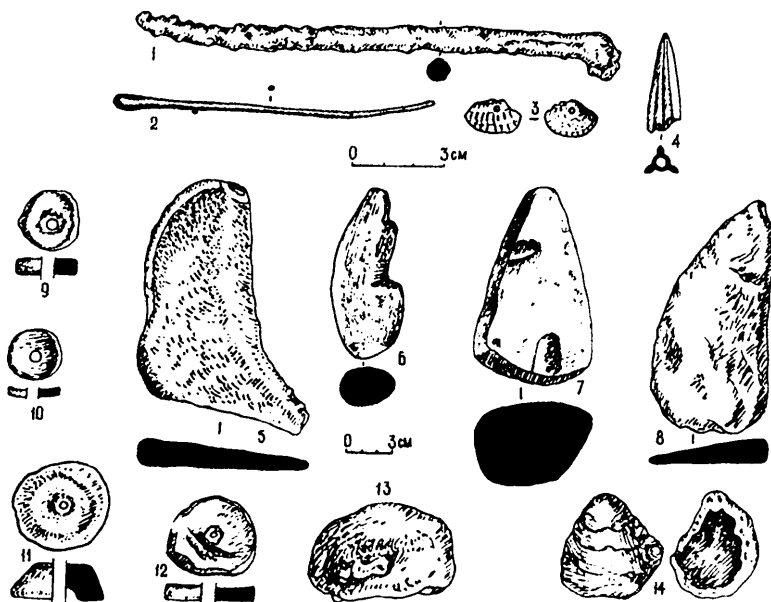
98-расм. Катта Айбуйирқалъа сополи

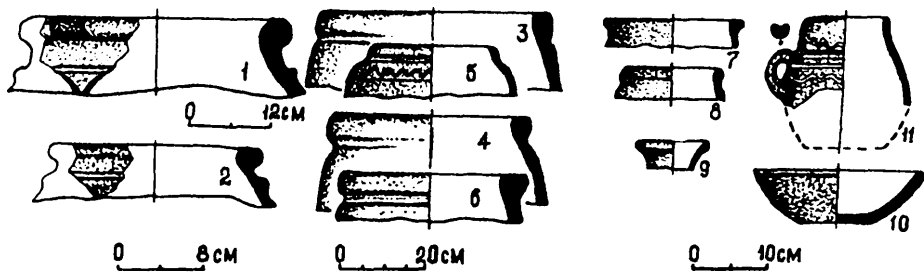
99-расм. Қизилқалъа сополи

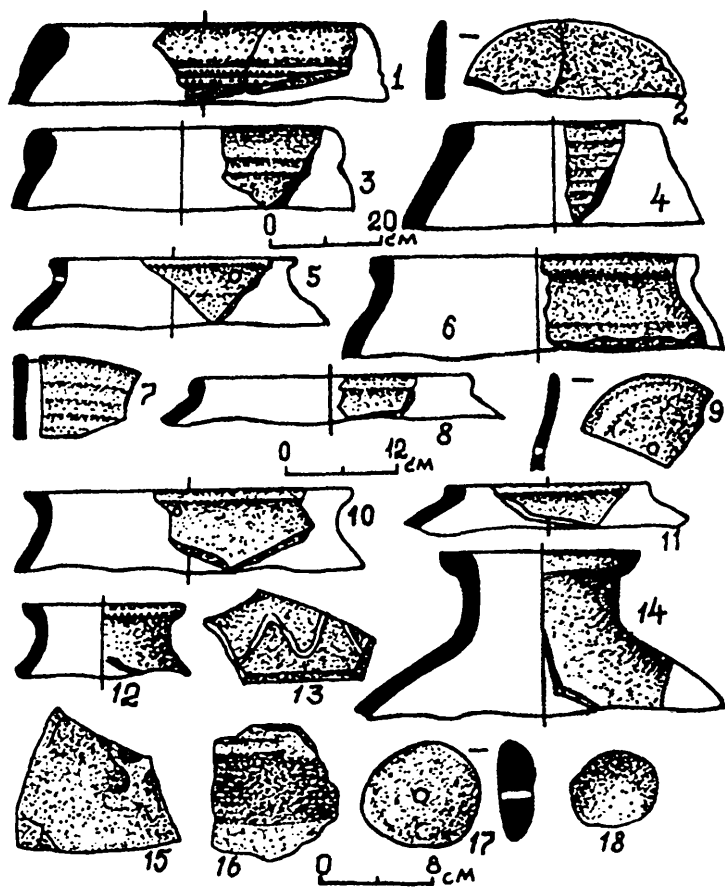
100-расм. Катта Қирққизқалъадан индивидуал топилмалар

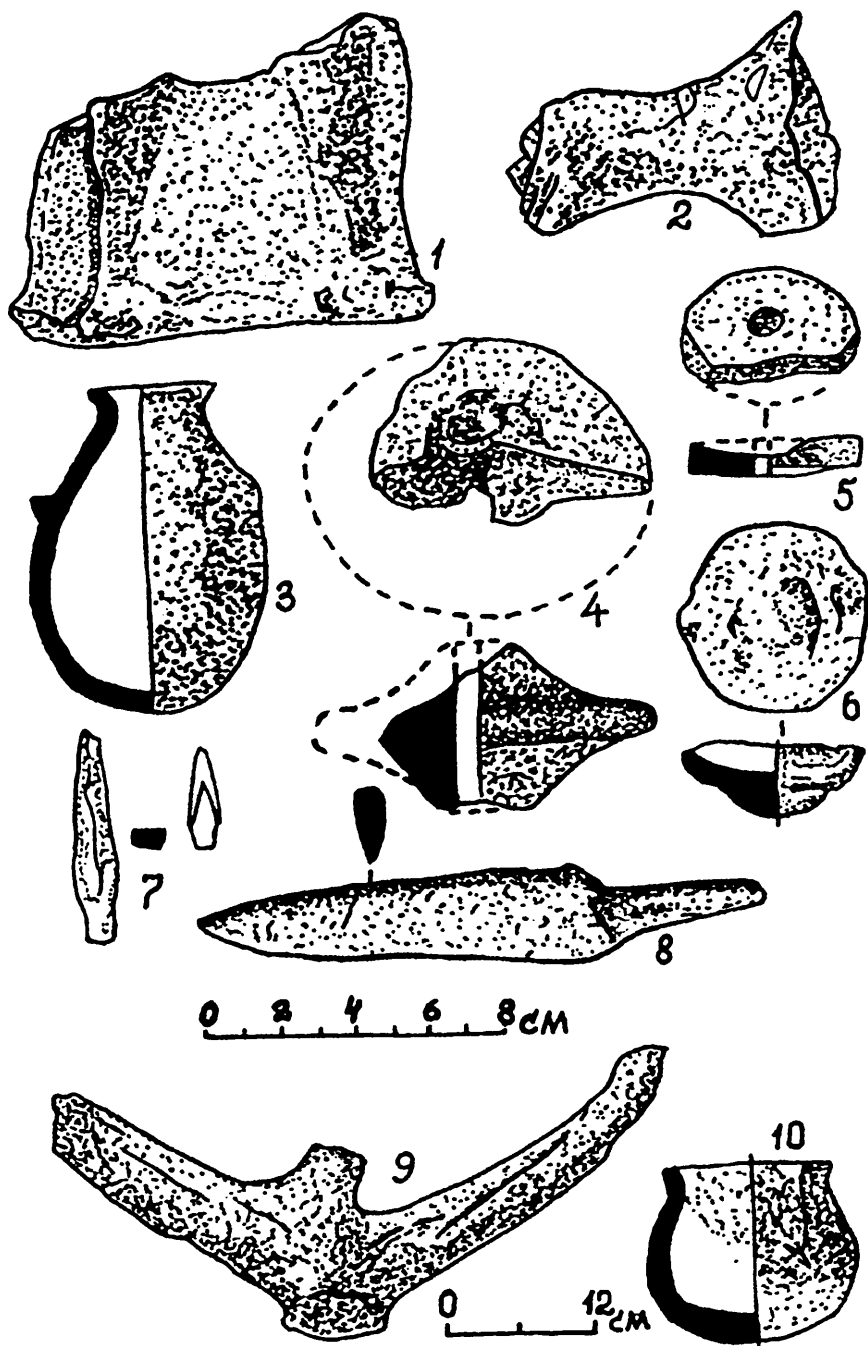
101-расм. Девкесан ғовидан индивидуал топилмалар

102-расм. Девкесганқалъа сополи

103-расм. Оқчунгул сополи

104-расм. Оқчунгулдан индивидуал топилмалар

АДАБИЁТЛАР

АРРИАН, 1912-Арриан. Анабазис Александра или походы и завоевания Александра Великого в семи книгах. Ташкент.

АПОЛОДОР, 1940-Аполодор. Полеркетика. //ВДИ, №3-4. М.

БИЧУРИН, 1950-Бичурин Н. Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Кн. I. М., Л., «Наука».

БЕРУНИ, 1957-Беруни. Памятники минувших поколений. Т.1. Ташкент

ВИТРУВИЙ, 1936 - Марк Витрувий Пилон. Десять книг об архитектуре. Т. I. Перевод Ф. А. Петровского. М., Госиздат архитектуры и градостроительства.

ГЕРОДОТ, 1889 - Геродот. История в девяти книгах. М.

ДАСА, 1940-Древние авторы о Средней Азии. Хрестоматия. Под. ред. Л.В. Баженова. Ташкент.

КВИНТ КУРЦИИ РУФ, 1963-Квинт Курции Руф. История Александра Македонского. Сохранившиеся книги. Под. ред. В.С. Соколова. М., «Наука».

СТРАБОН, 1964-Страбон. География в 17 книгах. Перевод статей и комм. Г.А. Стратановского. Под общей ред. С.Л. Утченко. М., «Наука».

* * *

АБУЛГАЗИЕВА, 1995-Абулгазиева Б.К. Археологическое изучение городища Канка (средневековый Харашкет). //ТДСПИПАИ в 1972 г. Ташкент, «Фан».

АБУЛГАЗИЕВА, 2005-Абулгазиева Б.К. К исследованию сельских поселений Ферганы эпохи античности. //Материалы по античной культуре Узбекистана. Самарканд.

АБДУЛЛАЕВ, 2005-Абдуллаев Б.М. Некоторые итоги изучения древней фортификация Ферганы (возникновения и этапы развития). //История Узбекистана в археологических и письменных источниках. Ташкент, «Фан».

АЛЬБАУМ, 1960-Альбаум Л.И. Балалык тепе. Ташкент, Изд-во АН УзССР.

АЛЬБАУМ, 1965-Альбаум Л.И. Поселение Кучук тепе в Узбекистане. // МСПИАЭИ. ТД. Баку, «Элм».

АЛЬБАУМ, 1975-Альбаум Л.И. Стратиграфия кушанских поселений Анхорского района Сурхандарьинской области. //Центральная Азия в кушанскую эпоху. Т. 2 М., «Наука».

АЛЬБАУМ, 1969-Альбаум Л.И. Городище Дальверзин тепе. //ИМКУ. Вып. 7. Ташкент, «Фан».

АЛЬХАМОВА, 1953-Альхамова З.И. Полевой отчет VIII отряда ЮТАКЭ по изучению Рабата городища Старого Мерва. //ТЮТАКЭ. Т. 2. Ашхабад, «Ылым».

АНАРБАЕВ, 2004-Анарбаев А.А. Заметка о фортификации античного Ахсикета. //Археология и история Центральной Азии. Самарканд.

АНАРБАЕВ, 1984-Анарбаев А.А. О времени возведения III крепостной стены Афрасиаба. //ИМКУ. Вып. 19. Ташкент, «Фан».

АГСП, 1984-Античные государства Северного Причерноморья. М., «Наука».

АНДРИАНОВ, 1969-Андрианов Б.В. Древние оросительные системы Приаралья. М., «Наука».

АСР, 1985-Археология СССР. Древнейшие государства Кавказа и Средней Азии. М., «Наука».

АСКАРОВ, 1973-Аскарлов А. Сапалли тепа. Ташкент, «Фан».

АСКАРОВ, 1977-Аскарлов А. Древнеземледельческая культура эпохи бронзы юга Узбекистана. Ташкент, «Фан».

АСКАРОВ, ШИРИНОВ, 1993-Аскарлов А.А., Ширинов Т.Ш. Ранняя городская культура эпохи бронзы юга Средней Азии. Самарканд, «Фан».

БАБАЕВ, 1973-Бабаев А.Д. Крепости древнего Вахана. Душанбе, «Дониш».

БАРТОЛЬД, 1963-Бартольд В. В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Сочинения т. I. М.,-Л., «Наука».

БАРАТОВ, 2004-Баратов С.Р. Археологические работы в Южном Хорезме. //Археологические исследования в Узбекистане, 2003 год. Ташкент.

БАРАТОВ, 2006-Баратов С.Р. Археологические исследования на юге Хорезма в 2004-2005 годах. //Археологические исследования в Узбекистане, 2004-2005 годы. Ташкент.

БАРАТОВ, МАТРАСУЛОВ, 2003-Баратов С.Р., Матрасулов Ш. Археологические работы в Южном Хорезме. //Археологические исследования в Узбекистане, 2002 год. Ташкент.

БЕЛЕНИЦКИЙ, МАРШАК, 1978-Беленицкий А.М., Маршак В.И. Древнейшее изображение осадной машины в Средней Азии. //Культура Востока (Древность и средневековье). Л., «Наука».

БЕРНШТАМ, 1952-Бернштам А.Н. Историко-археологические очерки Центрального Тянь-Шаня и Памиро-Алая. //МИА. № 26. М.-Л., «Наука».

БЕРНАР и др., 1994-Бернар П., Грене Ф., Исамиддинов М.Х. Основные результаты узбекско-французской экспедиции на Афрасиабе в 1990-1991 гг. //ОНУз. № 3-4. Ташкент, «Фан».

БЕТТС, ЯГОДИН, ХОДЖАНИЯЗОВ, 2006-Беттс А.В.Г., Ягодин В.Н., Ходжаниязов Г.Х. Археологические изыскания в древнем Ташкырманском оазисе. //Археологические исследования в Узбекистане, 2004-2005 годы. Ташкент, «Фан».

БИЖАНОВ, 1967-Бижанов Е. Археологические памятники юго-восточного Устюрта. //АҚД. Нукус.

БИЖАНОВ, 1969-Бижанов Е. Юго-восточный Устюрт. Некоторые итоги и перспективы археологического изучения. //ВКФ АН РУз. № 3.

БИЖАНОВ, ХОДЖАНИЯЗОВ, 1979-Бижанов Е., Ходжаниязов Г. Античные памятники северо-западного Хорезма. //Античная культура Средней Азии и Казахстана (тезисы докладов) Ташкент, «Фан».

БИЖАНОВ, ЮСУПОВ, ХОДЖАНИЯЗОВ, 1980-Бижанов Е., Юсупов Н., Ходжаниязов Г. Работы Есенского отряда на Устюрте в 1979 г. //АО 1979 г. М.

БИЖАНОВ, ХОДЖАНИЯЗОВ, 2003-Бижанов Е., Ходжаниязов Г. Археологический комплекс Бутентау. //Археология Приаралья. Вып. VI. Нукус.

БОГОЛЮБОВ, 1962-Боголюбов М.Н. Древнеперсидская этимология. М., «Наука».

БОЛЕЛОВ, 1998-Болелов С.Б. Крепость Аяз кала 3 в правобережном Хорезме. //Приаралье в древности и средневековье. М., «Восточная литература».

БУРЯКОВ, 1975-Буряков Ю.Ф. Историческая топография Ташкентского оазиса. Ташкент, «Фан».

БУРЯКОВ, 1982-Буряков Ю.Ф. Генезис и этапы развития городской культуры Ташкентского оазиса. Ташкент, «Фан».

БУРЯКОВ, ФИЛАНОВИЧ, 1979-Буряков Ю.Ф., Филанович М.И. Становление городской культуры и этапы ее развития на территории Ташкента. //ОНУз. № 3. Ташкент, «Фан».

ВАЙНБЕРГ, 1977-Вайнберг Б.И. Монеты древнего Хорезма. М., «Наука».

ВАЙНБЕРГ, 1979-Вайнберг Б.И. Памятники куюсайской культуры. //Кочевники на границе Хорезма. ТХАЭЭ, т. XI. М., «Наука».

ВАЙНБЕРГ, 1981-Вайнберг Б.И. Скотоводческие племена в древнем Хорезме. //Культура и искусство древнего Хорезма. М., «Наука».

ВАЙНБЕРГ, 1983-Вайнберг Б.И. Работы в южной части Присарыкамышской дельты. //АО 1981 г. М., «Наука».

ВАЙНБЕРГ, 1987-Вайнберг Б.И. О раскопках крепости Калалыгыр 2. // АО 1985 г. М., «Наука».

ВАЙНБЕРГ, 1991-Вайнберг Б.И. Изучение памятников Присарыкамьшской дельты Амударьи в 70-80-х годах. // Скотоводы и земледельцы левобережного Хорезма (древность и средневековье). М.

ВАКТУРСКАЯ, ВОРОБЬЕВА, 1952-Вактурская Н.Н., Воробьева М.Г. Хроника работ Хорезмской экспедиций АН СССР (Библиография). //ТХАЭЭ. Т. 1. М., «Наука».

ВЕСЕЛОВСКИЙ, 1877-Веселовский Н.И. Очерк историко-географических сведений о Хивинском ханстве от древнейших времен до настоящего. СПб.

ВИШНЕВСКАЯ, 1971-Вишневская О.А. Раскопки на городище Кюзелигыр. //АО 1970 г. М., «Наука».

ВИШНЕВСКАЯ, 1972-Вишневская О.А. Раскопки городища Кюзелигыр. //АО 1971 г. М., «Наука».

ВИШНЕВСКАЯ, 1975-Вишневская О.А. Раскопки городища Джигербент. //АО 1974 г. М., «Наука».

ВИШНЕВСКАЯ, 1976-Вишневская О.А. Раскопки Джигербент. //АО 1975 г. М., «Наука».

ВИШНЕВСКАЯ, 1978-Вишневская О.А. Раскопки городища Кюзелигыр. //АО 1977 г. М., «Наука».

ВИШНЕВСКАЯ, 1979-Вишневская О.А. Раскопки городища Кюзелигыр. //АО 1978 г. М., «Наука».

ВИШНЕВСКАЯ, РАПОПОРТ, 1997-Вишневская О.А., Рапопорт Ю.А. Городище Кюзелигыр. К вопросу о раннем этапе истории Хорезма. //ВДИ. № 2.

ВОРОБЬЕВА, 1959-Воробьева М.Г. Керамика Хорезма античного периода. //ТХАЭЭ. Т. IV. М., Изд-во АН ССР.

ВОРОБЬЕВА, 1973- Воробьева М.Г. Дингильдже. Усадьба сер. 1 тыс. до н. э. в древнем Хорезме. //МХЭ. Вып. 9. М., «Наука».

ВОРОБЬЕВА, 1979-Воробьева М.Г. Проблема «Большого Хорезма». //Археология и этнография Средней Азии. М., «Наука».

ВОРОБЬЕВА, ЛАПИРОВ-СКОБЛО, НЕРАЗИК, 1963-Воробьева М.Г., Лапиров-Скобло М.С., Неразик Е.Е. Археологические работы в Хазараспе в 1958-1960 гг. //МХЭ. Вып. 6. М., Изд-во АН СССР.

ВОЛКОВ, 1915-Волков И.М. Арамейские документы иудейской колонии на Элафантине V в. до н.э. //Культурно-исторические памятники древнего Востока. Вып. 2. М.

ВОРОНИНА, 1952-Воронина В.Л. Строительная техника древнего Хорезма. //ТХАЭЭ. Т. 1. М., «Наука».

ВОРОНИНА, 1964-Воронина В.Л. Из истории среднеазиатской фортификации. //СА. № 2. М.

ВЯЗИГИН, 1949-Вязигин С.А. Стена Антиоха Сотера вокруг древней Маргианы. //ТЮТАКЭ. Т. 1. Ашхабад, «Ылым».

ВЯЗЬМИТИНА, 1949-Вязьмитина М.И. Археологические изучения городища Новая Ниса в 1946 г. //ТЮТАКЭ. Т. 1. Ашхабад, «Ылым».

ГАФУРОВ, 1972-Гафуров Б.Г. Таджики (Древнейшая, древняя и средневековая история). М., «Наука».

ГАФУРОВ, ЦИБУКИДИС, 1980- Гафуров Б.Г., Цибукидис Д.И. Македонский и Восток. М., «Наука».

ГЕРАСИМОВСКИЙ, 1909-Герасимовский А.И. Древности Хивы и Амударьинского отдела. //Исторический вестник (XVII, сентябрь).

ГЕРТМАН, 1987-Гертман А.Н. Работы в крепости Малый Кырккыз. //АО 1985 г. М., «Наука».

ГЕРТМАН, 1989-Гертман А.Н. Строительная техника древнего Хорезма. /АКД. М., «Наука».

ГРИШМАН, 1975-Гришман Р. Кушан и Иран. //Центральная Азия в кушанскую эпоху. Т 2. М., «Наука».

ГРИГОРЬЕВ, 1940-Григорьев Г.В. Городище Тали-Барзу. //ТОВЭ. Кн. 2. Л., «Наука», № 1.

ГРИГОРЬЕВ, 1940а-Григорьев Г.В. Поселение древнего Согда. //КСИИМК. IV М., -Л., «Наука».

ГОЙБОВ, 1983-Гойбов Г. К исторической топонимике Хорасана, Мавераннахра и Хорезма в VII-X вв. Хорезм и Мухаммед ал-Хорезми в мировой истории и культуре. Душанбе.

ГОРБУНОВА, 1977-Горбунова Н.Г. Поселение Ферганы первых веков нашей эры. (некоторые итоги исследования). //СА. № 3. М., «Наука».

ГТК, 1981-Городище Топрак кала. М., «Наука».

ГУЛЯМОВ, 1941-Гулямов Я.Г. Памятники города Хивы. //Труды УзФАН СССР. Сер. 1. История, археология. Вып. 3. Ташкент, «Фан».

ГУДЯМОВ, 1957-Гулямов Я.Г. История орошения Хорезма с древнейших времен до наших дней. Ташкент, Изд-во АН УзССР.

ГУДКОВА, 1964-Гудкова А.В. Ток кала. Ташкент, «Фан».

ГУДКОВА, ЯГОДИН, 1963-Гудкова А.В., Ягодин В.Н. Археологические исследования правобережной дельты Амударьи в 1958-1959 гг. //МХЭ, Вып 6. М., Изд-во АН СССР.

ГУТЛЫЕВ, 1986-Гутлыев Г. Среднеамударьинский регион в кушанскую эпоху. //Городская среда и культура Бактрии-Тохористана и Согда (IV в. до н. э.- VIII в. н. э.). Ташкент, «Фан».

ГРАЖДАНКИНА, 1958-Гражданкина Н.С. Древние строительные материалы Туркмении. //ТЮТАКЭ. Т. VIII. Ашхабад, «Ылым».

ДАНДАМАЕВ, ЛУКОНИН, 1980-Дандамаев М.А., Луконин В.Г. Культура и экономика древнего Ирана. М., «Наука».

ДИМО, 1913-Димо Н.А. Почвенные исследования в бассейне р. Амударьи. М.

ДОЛГОРУКОВ, 1984-Долгоруков В.С. Оборонительные сооружения Дильберджина. //Древняя Бактрия. Вып. 3. М., «Наука».

ДУРДЫЕВ, 1959-Дурдыев Д. Итоги полевых работ сектора археологии Института истории, археологии и этнографии АН Туркменской ССР в 1954 - 1957 гг. //ТИИАЭ АН ТССР. Т.V. Ашхабад, «Ылым».

ДУРДЫЕВ, 1959а-Дурдыев Д. Кырк депе. //ТИИАЭ АН ТССР. Т.V. Ашхабад, «Ылым».

ДУРДЫЕВ, ЮСУПОВ, 1976-Дурдыев Д., Юсупов Х. Исследования на территории северной Туркмении. //АО 1975 г. М., «Наука».

ДУРДЫЕВ, 1977-Дурдыев Д. Археологические исследования на территории Ташаузский области. //Каракумские древности. Вып. V. Ашхабад, «Ылым».

ДУРДЫЕВ, и др., 1978-Дурдыев Д., Бабаков О., Юсупов Х. Работы в северной Туркмении. //АО 1977 г. М., «Наука».

ДУСИМОВ, ТИЛЛАЕВА, 2001-Дусимов Э., Тиллаева М. Хоразм ономастик тизимида «Авесто» элементлари. «Авесто» — «Ўрта Осиё халқлари маданияти тарихида» мавзусидаги республика илмий-амалий анмумани материаллари. Нукус-Хива

ДЮХ, 1991-Древности Южного Хорезма. //ТХАЭЭ. Т. XVI. М., «Наука».

ДАСА, 1940-Древние авторы о Средней Азии (IV в.до н.э.-III в.н.э.). Хрестоматия. Под редакцией Л.В. Баженова. Ташкент.

ДЪЯКОНОВ, 1961-Дьяконов М.М. Очерк истории древнего Ирана под ред. И.М. Дьяконова и А.Г. Перихян. М., «Наука».

ДЪЯКОНОВ, 1971-Дьяконов И.М. Восточный Иран до Кира (К возможности новых постановок вопроса). //История Иранского государства и культуры. М., «Наука».

ЕРШОВ, 1941-Ершов С.А. Археологические памятники левого берега Амударьи. //ВДИ, № 1.

ЕРШОВ, 1949-Ершов С.А. Археологические исследования на городище Старая Ниса в 1941 г. //ТЮТАКЭЭ. Т.1. Ашхабад, «Ылым».

ЖУКОВ, 1961-Жуков В. Д. Археологическая разведка на Шахристане Хайрабад тепе. //ИМКУ, № 2. Ташкент.

ЗАВЬЯЛОВ, 1999-Завьялов В.А. Фортификация Эрк калы и Гяур калы. // Культурные ценности. Международный ежегодник 1997-1998. СПб.

ЗАДНЕПРОВСКИЙ, 1976-Заднепровский Ю.А. Укрепления Чустских поселений и их место в истории первобытной фортификации Средней Азии. // КСИА. Вып. 147. М., «Наука».

ЗАДНЕПРОВСКИЙ, 1962-Заднепровский Ю.А. Древнеземледельческая культура Ферганы. //МИА. 118. М.-Л., «Наука».

ЗАДНЕПРОВСКИЙ, 1995-Заднепровский Ю.А. Развитие фортификации в Фергане (I тыс.до н.э.- сер. I тыс.н.э.). //Фортификация в древности и средневековье. СПб.

ЗАПАРОВ, РТВЕЛАДЗЕ, 1976-Запаров Ш.Х., Ртвеладзе Э. В. Раскопки древнебактрийского поселения Талашкан тепе I. //Бактрийские древности. Л., «Наука».

ЗАСЫПКИН, 1948-Засыпкин Б. Н. Архитектура Средней Азии. М., Изд-во АН СССР.

ИВАНИЦКИЙ, ШПЕНЕВА, 1999-Иваницкий И.Д., Шпенева Л.Ю. Основные итоги работ 1999 г. юго-западной части Афрасиаба (Р-27 В). //Тарих фанлари доктори Рустам Ҳамидович Сулаймонов таваллудининг 60-йиллигига бағишланган «Суғд Марказий Осиёнинг маданият алоқалари тизимида» мавзусидаги конференция. Самарқанд.

ИЛЬИНСКАЯ, 1968-Ильинская В.А. Скифы Днепровского лесостепного левобережья. Киев, «Наук. Думка».

ИСАКОВ, 1977-Исаков А.И. Цитадель древнего Пенджикента. Душанбе, «Даниш».

ИСАМИДДИНОВ, СУЛЕЙМАНОВ, 1984-Исамиддинов М.Х., Сулейманов Р.Х. Еркурган. (Стратиграфия и периодизация). Ташкент, «Фан».

ИСАМИДДИНОВ, РАПЕН, ХАСАНОВ, 1999-Исамиддинов М., Рапен К., Хасанов М. О двух разных традициях на раннем этапе формирования городов. //Тарих фанлари доктори Рустам Ҳамидович Сулаймонов таваллудининг 60-йиллигига бағишланган «Суғд Марказий Осиёнинг маданият алоқалари тизимида» мавзусидаги конференция. Самарқанд.

ИСАМИДДИНОВ, РАПЕН, 1999-Исамиддинов М., Рапен К. К стратиграфии городища Коктепа. //ИМКУ. Вып.30. Самарқанд.

ИСТОРИЯ ХОРЕЗМА, 1976-История Хорезма с древнейших времен до наших дней. Ташкент, «Фан».

ИТИНА, 1977-Итина М.А. Основные итоги работ Хорезмской экспедиции в минувшем пятилетии. 1975 г. //ПИИЭ АН СССР. М., «Наука».

ИТИНА, 1979-Итина М.А. Предисловие к книге «Кочевники на границе Хорезма». //ТХАЭЭ. Т. XI. М., «Наука».

ИТИНА, 1981-Итина М.А. Хорезмская экспедиция — основные итоги и перспективы исследований. //Культура и искусство древнего Хорезма. М., «Наука».

КАБАНОВ, 1959-Кабанов С.К. Раскопки жилых построек и городских оборонительных сооружений на городище Варахша в 1953-1954 гг. //ИМКУ. Вып. I. Ташкент, Изд-во АН УзССР.

КАБАНОВ, 1973-Кабанов С.К. Руины здания времени Кушан близ Карши. //ИМКУ. Вып. X. Ташкент, «Фан».

КАЛМЫКОВ, 1908-Калмыков Хива. ПТКЛА. XII.Ташкент.

КИРИЛЛОВА, 1990-Кириллова О.В. Оборонительная система Афрасиаба III-II вв. до н. э. //Культура древнего и средневекового Самарканда и исторические связи Согда. Ташкент, «Фан».

КИРИЛЛОВА, 2005-Кириллова О.В. К изучению эллинистической архитектуры Самарканда. //Материалы по античной культуре Узбекистане. Самарканд.

КАУЛЬБАРС, 1881-Каульбарс А.В. Исследования на старых руслах Амударьи и Сырдарьи. //Известия РГО. Т.XV. СПб.

КОЛЯКОВ, 1979-Коляков С.М. Мастерская по обработке рога и кости в крепости Капарас. //Этнография и археология Средней Азии. М., «Наука».

КОЛЯКОВ, 1991-Коляков С.М. Раскопки крепости Кургашин кала. //Новые открытия в Приаралье. М., Полиграф. ИИ АН СССР.

КОЛЯКОВ, 1986-Коляков С.М. Раскопки поселения Гяур З. //АО 1984 г. М., «Наука».

КОНРАД, 1977-Конрад Н.И. Избранные труды. Синология. М., «Восточная литература».

КПДХ, 1967-Койкырылган кала — памятник культуры древнего Хорезма IV в. до н. э.- IV в.н.э. //ТХАЭЭ. Т.V. М., «Наука».

КОШЕЛЕНКО, 1966-Кошеленко Г.А. Культура Парфии. М., «Наука».

КОШЕЛЕНКО, 1963-Кошеленко Г.А. Парфянская фортификация. //СА. № 2. М., «Наука».

КОШЕЛЕНКО, УСМАНОВА, 1966-Кошеленко Г.А., Усманова З.И. К истории городских укреплений древнего Мерва. //Известия АН ТССР. СОН. 1. Ашхабад, «Ылым».

КОШЕЛЕНКО, СЕРДИТЫХ, 1987-Кошеленко Г.А. , Сердитых З.В. Типология и динамика развития системы расселения Бактрии эллинистической эпохи. //Городская культура Бактрии-Тохористана и Согда. Ташкент, «Фан».

КРУГЛИКОВА, 1974-Кругликова И.Т. Дильберджин. Ч.1. М., «Наука».

КРУГЛИКОВА, САРИАНИДИ, 1976-Кругликова И.Т., Сарияниди В. И. Пять лет работы советско-афганской археологической экспедиции. Древняя Бактрия. //МСААЭ. М., «Наука».

КУЗЬМИНА, ПЕВЗНЕР, 1956-Кузьмина Е.Е., Певзнер С.В. Оборонительные сооружения городища Кейкобадшах. //КСИИМК. Вып. 64. М., «Наука».

КУРБАНОВ, 2000-Курбанов С. Археологические исследования цитадели Кампыртепа. //Материалы Тохаристанской экспедиции. Вып.1. Археологические исследования Кампыртепа. Ташкент.

ЛАВРОВ, 1950-Лавров В.А. Градостроительная культура Средней Азии. М., Изд-во архитектуры и градостроительства.

ЛАПИРОВ-СКОБЛО, 1969-Лапиров-Скобло М.С. Новый памятник фортификации древнего Хорезма. //АО 1968 г. М., «Наука».

ЛЕВИНА, 1949-Левина В.А. Стена и башня Старой Нисы (археологическое вскрытие). //ТЮТАКЭ. Т.1. Ашхабад, «Ылым».

ЛЕВИНА, 1996-Левина Л.М. Этнокультурная история Восточного Приаралья I-тысячелетие до н.э.-I тысячелетие н.э. М., «Восточная литература».

ЛЕБЕДОВА, ШИРИНОВ, 1997-Лебедова Т.И., Ширинов Т.Ш. Антисейсмическое строительство в Средней Азии в античности и раннем средневековье. //ИМКУ. Вып.28. Самарканд.

ЛЕРИШ, 1986-Лериш П. Оборонительные сооружения эллинистического города Айханум (Афганистан). //Городская среда и культура Бактрии-Тохаристана и Согда (IV в. до н. э.-VIII в.н.э.). Тезисы докладов. Ташкент, «Фан».

ЛЕРИШ, 1987-Лериш П. Оборона эллинистического города Айханум в Афганистане. //Городская культура Бактрии-Тохаристана и Согда. Ташкент, «Фан».

ЛИВШИЦ, 1963-Лившиц В.А. Древнейшие государственные образования. //ИТН. Т. 1. М., «Наука».

ЛИТВИНСКИЙ, 1956-Литвинский Б.А. Об археологических работах в Вахшской долине и в Исфаринском районе (в Ворухе).//КСИИМК. Вып.64. М., «Наука».

ЛИТВИНСКИЙ, 1964-Литвинский С.А. Таджикистан и Индия (примеры древних связей и контактов). //Индия в древности. М., «Наука».

ЛИТВИНСКИЙ, 1966-Литвинский Б.А. Сложносоставной лук в Средней Азии (к проблеме эволюции лука на Востоке). //СА. № 4. М., «Наука».

ЛИТВИНСКИЙ, 1968-Литвинский Б.А. Среднеазиатские народы и распространение буддизма. //История, археология и этнография Средней Азии. М., «Наука».

ЛИТВИНСКИЙ, 1973-Литвинский Б.А. Древний среднеазиатский город. //Древнейший Восток, города и торговля. Ереван, Изд-во АН Армянской ССР.

ЛИТВИНСКИЙ, ДАВЫДОВИЧ, 1954-Литвинский Б.А., Давыдович Е.А. Предварительный отчет о работе Хуттальского отряда на территории Вахшской долины в 1953 г. //ДАН Таджикской ССР. Вып. 2. Сталинабад.

ЛИТВИНСКИЙ, ПЬЯНКОВ, 1966-Литвинский Б.А., Пьянков И.В. Военное дело у народов Средней Азии в VI-IV вв. до н. э. //ВДИ. 3. М., «Наука».

ЛИТВИНСКИЙ, 1975-Литвинский Б.А. Распространение буддизма в Средней Азии. //Центральная Азия в кушанскую эпоху. Ч.2. М., «Наука».

ЛОХОВИЦ, 1979-Лоховиц В.А. Подбойно-катакомбные погребения могильника Тумек-Кичиджик. //Кочевники на границе Хорезма. М., «Наука».

МАДАМИНОВ, 2006-Мадаминов М.Р. Қадимий ва ўрта аср Хоразм пойтахт қалъалари ва уларнинг қурилиш тарихи. АҚД. Нукус.

МАМБЕТУЛЛАЕВ, 1975-Мамбетуллаев М.М. Керамическая плита с изображением фантастических животных из Хумбуз тепе. //ОНУЗ. Вып. XI. Ташкент, «Фан».

МАМБЕТУЛЛАЕВ, 1977-Мамбетуллаев М.М. Рельефные изображения Всадника на керамической фляге из Хумбуз тепе. СА. № 3. М., «Наука».

МАМБЕТУЛЛАЕВ, 1978-Мамбетуллаев М.М. Городище Большая Айбуйир кала. //ВКФ АН РУз. № 4. Нукус.

МАМБЕТУЛЛАЕВ, 1979-Мамбетуллаев М.М. Хум с надписью городища Большая Айбуйир кала. //ВКФ АН РУз. № 1. Нукус.

МАМБЕТУЛЛАЕВ, 1981-Мамбетуллаев М.М. Городище Кят (Левобережный) и Зарлык ишан бобо. //Археологические исследования в Каракалпакии. Ташкент, «Фан».

МАМБЕТУЛЛАЕВ, 1982-Мамбетуллаев М.М. Городище Алмаатышкан 1 и 2. //ВКФ АН РУз. № 4. Нукус.

МАМБЕТУЛЛАЕВ, 1986-Мамбетуллаев М.М. Топрак кала Хивинская. Археология Приаралья. Вып. 3. Ташкент, «Фан».

МАМБЕТУЛЛАЕВ, 1986а-Мамбетуллаев М.М. Топрак кала Шаватская. Археология Приаралья. Вып. 3. Ташкент, «Фан».

МАМБЕТУЛЛАЕВ, 1988-Мамбетуллаев М.М. Изучение статиграфии г. Хивы. //ВКФ АН РУз. № 3. Нукус.

МАМБЕТУЛЛАЕВ, 1989-Мамбетуллаев М.М. Разрез крепостной стены Ичан калы. //ВКФ АН РУз. № 4. Нукус.

МАМБЕТУЛЛАЕВ, 1990-Мамбетуллаев М.М. Городище Большая Айбуйир кала (Раскопки 1976-1977 гг.). Археология Приаралья. Вып. 4. Ташкент, «Фан».

МАМБЕТУЛЛАЕВ, 1992-Мамбетуллаев М.М. Раскопки оборонительных сооружений Хивы. //ВКФ АН РУз. № 4. Нукус.

МАМБЕТУЛЛАЕВ, 1994-Мамбетуллаев М.М. История и культура Южного Хорезма античной эпохи (города и поселения). IV в. до н. э.-IV в. н. э. //АДД. Ташкент.

МАМБЕТУЛЛАЕВ, ЮСУПОВ, 1974-Мамбетуллаев М.М., Юсупов Н. Археологические работы в Хорезмской области. //АО 1973 г. М., «Наука».

МАМБЕТУЛЛАЕВ, МАНЫЛОВ, 1977-Мамбетуллаев М.М., Манылов Ю.П. Городище Топрак кала—крепостное сооружения древнего Хорезма. //ОНУз. № 3. Ташкент, «Фан».

МАМБЕТУЛЛАЕВ, ХОДЖАНИЯЗОВ, 1978-Мамбетуллаев М.М., Ходжаниязов Г. Раскопки городища Айбуйир кала. //АО 1977 г. М., «Наука».

МАМБЕТУЛЛАЕВ, КЫДЫРНИЯЗОВ, 1982-Мамбетуллаев М.М., Кыдырниязов М.Ш. Городище Военган. //Археология Приаралья. Вып. 1. Ташкент, «Фан».

МАМБЕТУЛЛАЕВ и др., 1985-Мамбетуллаев М.М., Юсупов Н., Ходжаниязов Г., Матрасулов Ш. Хива по итогам исследований 1984 г. //ВКФ АН РУз. № 3. Нукус.

МАМБЕТУЛЛАЕВ, ЯГОДИН, 1986-Мамбетуллаев М.М., Ягодин В.Н. К оценке хронологии и исторической динамики культурного слоя древней Хивы. // ОНУз. № 8. Ташкент, «Фан».

МАМБЕТУЛЛАЕВ, ХОДЖАНИЯЗОВ, 1986-Мамбетуллаев М.М., Ходжаниязов Г. Работы Хивинского отряда. //АО 1984 г. М., «Наука».

МАМБЕТУЛЛАЕВ, ХОДЖАНИЯЗОВ, 1987-Мамбетуллаев М.М., Ходжаниязов Г. Археологические исследования в Хиве. //Великий Октябрь и некоторые вопросы исторической науки. Фрунзе, «Илим».

МАМБЕТУЛЛАЕВ и др., 1990-Мамбетуллаев М.М., Кадырниязов М.Ш., Ходжаниязов Г. Раскопки оборонительных сооружений городища Большой Айбуйир кала. //Вопросы истории, археологии и этнографии ККАССР. Нукус, «Каракалпакстан».

МАНЫЛОВ, 1965-Манылов Ю.П. Работы на городище Пиль кала в 1963 г. ОНУз. № 3. Ташкент.

МАНЫЛОВ, 1975-Манылов Ю.П. Мраморные-архитектурные детали из Султануиздага. //СА. № 3. М., «Наука».

МАНЫЛОВ, 1972-Манылов Ю.П. Археологические памятники Султануиздага эпохи античности и средневековья. //АҚД. Ташкент, «Фан».

МАНЫЛОВ, ХОДЖАНИЯЗОВ, 1981-Манылов Ю.П., Ходжаниязов Г. Аяз кала 1 и Бурлы кала. (К изучению Хорезмской фортификации). //Археологические исследования в Каракалпакии. Ташкент, «Фан».

МАРУШЕНКО, 1959-Марушенко А.Л. Елькен дepe. //ТИИАЭ АН ТССР. V. Ашхабад, «Ылым».

МАНДЕЛЬШТАМ, ПЕВЗНЕР, 1957-Мандельштам А.М., Певзнер С.Б. Работы Кафирниганского отряда в 1952-1953 гг. //МИА. 66. М., «Наука».

МАСИМОВ, 1986-Масимов И.С. Новые исследования памятников эпохи бронзы на Мургабе. Древние цивилизации Востока. //МСАС. Ташкент, «Фан».

МАССОН, 1959-Массон В.М. Древнеземледельческая культура Маргианы. //МИА. 73. М., -Л., «Наука».

МАССОН, 1966-Массон В.М. Хорезм и Кушаны (некоторые вопросы Хорезмской нумизматики). //Эпиграфика Востока. XVII. М., «Наука».

МАССОН, 1979-Массон В.М. Фортификация Средней Азии в бронзовом веке. //Этнография и археология Средней Азии. М., «Наука».

МАССОН, 1981-Массон В.М. Алтын дepe. //ТЮТАКЭ. т. XVIII. Л., «Наука».

МАССОН, 1999-Массон В.М. Цивилизация древнего Хорезма (этапы и пути самоидентификации). //ИМКУ. Вып.30. Самарканд.

МАССОН, РОМОДИН, 1964-Массон В.М., Ромодин В.А. История Афганистана. Т.1. М., «Наука».

МАССОН, 1951-Массон М.Е. Южно-Туркменистанская археологическая комплексная экспедиция 1947 г. //ТЮТАКЭ. Т. II, Ашхабад, «Ылым».

МАССОН, 1968-Массон М.Е. К вопросу о северных границах государства «Великих Кушан». //ОНУз. № 8. Ташкент, «Фан».

МАССОН, 1973-Массон М.Е. Столичные города и области низовьев Кашкадарьи с древнейших времен. Ташкент, «Фан».

МАССОН, 1975-Массон М.Е. К вопросу о северных границах государства «Великих Кушан». //Центральная Азия в Кушанскую эпоху. Т.2. М., «Наука».

МАТБАБАЕВ, 1995-Матбабаев Б.Х. К вопросу изучения укреплений городских центров Ферганы (сер. I тыс. до н. э.-сер. I тыс. н.э.). //Генезис и пути развития процессов урбанизации Центральной Азии. ТДМК, Самарканд, «Фан».

МАТБАБАЕВ, АБДУЛЛАЕВ, 2002-Матбабаев Б.Х., Абдуллаев Б. Исследования на западной оборонительной стене городища Мингтепа. //Археологические исследования в Узбекистане в 2001 году. Ташкент.

МАТРАСУЛОВ, САБИРОВ, 2002-Матрасулов Ш., Собиров К. Олмаотишган ёдгорлигидаги археологик тадқиқотлар. //Археологические исследования в Узбекистане в 2001 году. Ташкент.

МАТБАБАЕВ, ПАРДАЕВ, АБДУЛЛАЕВ, 2005-Матбабаев Б.Х., Пардаев М.Х., Абдуллаев Б.М. Новое об оборонительных стенах городища Дальверзин (чустская культура). //История Узбекистана в археологических и письменных источниках. Ташкент, «Фан».

МЕРЕЖКИН, 1978-Мережкин Л.Н. Обследование районной стены III в. до н. э. вокруг Маргианы (Полевой отчет IV отряда ЮТАКЭ). //ТЮТАКЭ. Т. XVI, Ашхабад, «Ылым».

МИХНЕВИЧ, 1895-Михневич Н.П. История военного искусства с древнейших времен до начала девятнадцатого столетия. СПб.

МИШУЛИН, 1940-Мишулин А. Греческие полиеркеттики об искусстве осады городов. //ВДИ. № 3-4. М., «Наука».

МУХАМЕДЖАНОВ, и др. 1986 - Мухамеджанов А.Р., Мирзаахмедов Д.К., Адылов Ш.Т. К изучению исторической топографии и фортификации Бухары. – ИМКУ, вып. 20, Ташкент, «Фан».

МУХАМЕДОВ, 1962-Мухамедов Х. Из историй оборонительных стен вокруг Узбекистана. //АҚД. Ташкент.

МУХАМЕДОВ, 1973-Мухамедов Х. Қадимий мудофаа деворлари. Ташкент, «Фан».

НЕСТЕРОВ, 1900-Нестеров А. Прошлое приаральских степей в преданиях киргиз Казалинского уезда. ЗВО. Т. XII. Вып. IV. СПб.

НЕРАЗИК, 1976-Неразик Е.Е. Сельское жилище в Хорезме (I-XIV вв.). Из истории жилища и семьи. Археолого-этнографические очерки. ТХАЭЭ. Т. IX. М., «Наука».

НЕРАЗИК, 1981-Неразик Е.Е. К проблеме развития городов Хорезма. // Культура и искусства древнего Хорезма. М., «Наука».

НЕРАЗИК, 2002-Неразик Е.Е. Некоторые сведения о раннесредневековых городах Хорезма (VII – VIII вв.). Сб. Поволжье и сопредельные территории в средние века. М.

НИКОЛАЕВ, 1972-Николаев В.П. Исследования внешнего вала городища Старый Термез в 1968 г. //Буддийский культовый центр Кара тепе в Старом Термезе. Основные итоги работ 1965-1971 гг. Материалы совместной археологической экспедиции на Кара-тепе. М., «Наука».

НИЛЬСЕН, 1966-Нильсен В.А. Становление феодальной архитектуры Средней Азии (V-VIII вв.). Ташкент, «Наука».

ОБЕЛЬЧЕНКО, 1986-Обельченко О.В. Кочевники и античные города (по материалам курганов Согда). //Городская среда и культура Бактрии – Тохаристана и Согда (IV в. до н. э.-VIII в. н. э.). ТД советско-французского колоквиума. Ташкент, «Фан».

ОГОРОДНИКОВ, 1950-Огородников В. Фортификация древнего Хорезма. //Военно-инженерный журнал. № 5. М., «Наука».

ПАЧОС, 1966-Пачос М.К. Оборонительные сооружения Афрасиаба. //АҚД. Ташкент, «Фан».

ПАЧОС, 1967-Пачос М.К. К изучению стен городища Афрасиаб. //СА. № 1. М.

ПИЛИПКО, 1969-Пилипко В.Н. Из работ Амударьинской отряда. //АО 1968 г. М., «Наука».

ПИЛИПКО, 1985-Пилипко В.Н. Поселения северо-западной Бактрии. Ашхабад, «Ылым».

ПИГУЛЕВСКАЯ, 1941-Пигулевская Н.В. Оборона городов Месопотамии в VI в. //Ученые записки ЛГУ. Серия ист. наук. Вып.12. Л., «Наука».

ПУГАЧЕНКОВА, 1952-Пугаченкова Г.А. К характеристике крепостной архитектуры Старой Нисы. //Известия АН Турк. ССР. № 1. Ашхабад, «Ылым».

ПУГАЧЕНКОВА, 1952а-Пугаченкова Г.А. Парфянские крепости Южного Туркменистана. //ВДИ. № 2. М., «Наука».

ПУГАЧЕНКОВА, 1953-Пугаченкова Г.А. Реконструкция квадратного зала Старой Нисы. //ТЮТАКЭ. Т. II Ашхабад, «Ылым».

ПУГАЧЕНКОВА, 1958-Пугаченкова Г.А. Пути развития архитектуры Южного Туркменистана в поры рабовладения и феодализма. //ТЮТАКЭ. Т. VI. Ашхабад, «Ылым».

ПУГАЧЕНКОВА, 1963 - Пугаченкова Г.А. Материалы к истории Хорезмского зодчества. //МХЭ. Вып. 7. М.

ПУГАЧЕНКОВА, 1966-Пугаченкова Г.А. Халчаян. К проблеме художественной культуры северной Бактрии. Ташкент, «Фан».

ПУГАЧЕНКОВА, 1966а-Пугаченкова Г.А. О панцирном вооружении Парфянского и Бактрийского воинства. //ВДИ. № 2.

ПУГАЧЕНКОВА, 1971-Пугаченкова Г.А. Зодчество Средней Азии и Ирана в исторических связях. //История Иранского государства и культуры. Л., «Наука».

ПУГАЧЕНКОВА, 1974-Пугаченкова Г.А. Новые данные о художественной культуре Бактрии. //Из истории античной культуры Узбекистана. Ташкент.

ПУГАЧЕНКОВА, 1976-Пугаченкова Г.А. К познанию античной и раннесредневековой архитектуры Северного Афганистана. //Древняя Бактрия. МСАЭ 1969-1973 гг. М., «Наука».

ПУГАЧЕНКОВА, 1979-Пугаченкова Г.А. Искусство Бактрии эпохи Кушан. М., «Искусство».

ПУГАЧЕНКОВА, 979а-Пугаченкова Г.А. Жига тепе (раскопки 1974 г.). // Древняя Бактрия. Вып. 2. М., «Наука».

ПУГАЧЕНКОВА, 1984-Пугаченкова Г.А. Раскопки Южных ворот городских Дильберджина. //Древняя Бактрия. МСААЭ. Вып. 3. М., «Наука».

ПУГАЧЕНКОВА, 1989-Пугаченкова Г.А. Образы юечжийцев и кангюйцев в искусстве Бактрии и Согда. //Античные и раннесредневековые древности Южного Узбекистана в свете новых открытий Узбекстанской искусствоведческой экспедиции. Ташкент

ПУГАЧЕНКОВА, 1999-Пугаченкова Г.А. Шахнаме как источник к познанию доисламской материальной и художественной культуры Ирана и Турана. //ИМКУ. Вып.30. Ташкент.

ПУГАЧЕНКОВА, РТВЕЛАДЗЕ, 1978-Пугаченкова Г.А., Ртвеладзе Э. В. Дальверзин тепе. Кушанский город на юге Узбекистана. Ташкент, «Фан».

ПЬЯНКОВ, 1972-Пьянков И. В. Хорасмии Гекатая Милетского. //ВДИ. № 2. М., «Наука».

РАХМАНОВ, 1989-Рахманов Ш.А. Средневековая фортификация Северного Тохаристана (V-начало XII вв). //АҚД. Самарканд.

РАХМАНОВ, 1990-Рахманов Ш.А. Пограничная стена Бактрии и Согда. (Тезисы докладов). //Культура древнего и средневекового Самарканда и исторические связи Согда. Ташкент, «Фан».

РАХМАНОВ, 1994-Рахманов Ш.А. Новые данные о стене на железных воротах. ОНУз. № 1-2. Ташкент, «Фан».

РАПОПОРТ, 1958-Рапопорт Ю.А. Раскопки городища Шах Сенем в 1952 г. //ТХАЭЭ. т. 2. М., «Наука».

РАПОПОРТ, 1977-Рапопорт Ю.А. Космогонический сюжет на хорезмийских сосудах. //Средняя Азия в древности и средневековье. М.

РАПОПОРТ, 1998-Рапопорт Ю.А. Краткий очерк истории Хорезма в древности. //Приаралье в древности и средневековье. М.

РАПОПОРТ, ТРУДНОВСКАЯ, 1958-Рапопорт Ю.А., Трудновская С.А. Городище Гяур кала. //ТХАЭЭ. Т. 2. М., «Наука».

РАПОПОРТ, ЛАПИРОВ-СКОБЛО, 1963-Рапопорт Ю.А., Лапиров-Скобло М.С. Раскопки дворцового здания на городище Калалыгър I в 1958 г. //МХЭ. Вып. 6. М., «Наука».

РТВЕЛАДЗЕ, 1974-Ртвеладзе Э.В. Разведочное изучение бактрийских памятников на юге Узбекистана. //Древняя Бактрия. Л., «Наука».

РТВЕЛАДЗЕ, 1975-Ртвеладзе Э.В. К характеристике памятников Сурхандарьинской области ахеменидского времени. //СА. № 2. М., «Наука».

РТВЕЛАДЗЕ, 1976-Ртвеладзе Э.В. Новые древнебактрийские памятники на юге Узбекистана. //Бактрийские древности. Л., «Наука».

РТВЕЛАДЗЕ, 1986-Ртвеладзе Э.В. Стена Дербента Бактрийского. //ОНУз. XII. Ташкент, «Фан».

РТВЕЛАДЗЕ, 1992-Ртвеладзе Э.В. Фортификационные сооружения на северных границах Кушанского государства. //Маскан. № 5-6. Ташкент.

РТВЕЛАДЗЕ, 2000-Ртвеладзе Э.В. Кампыртепа – структура, периодизация. Материалы Тохаристанской экспедиции. //Археологические исследования Кампыртепа. Вып.1 Ташкент.

РТВЕЛАДЗЕ, 2001-Ртвеладзе Э.В. Древнебактрийская крепость Шор тепе на Оксе. //Археологические исследования в Узбекистане-2000 год. Самарканд, 2001.

РОССИКОВА, 1902-Росикова А.Е. По Амударье от Петро-Александровска до Нукуса. Русский Вестник, август.

САБИРОВ, 1976-Сабиров К.С. Кушанская фортификация в свете раскопок на городище Зар тепе. //Бактрийские древности. Л., «Наука».

САБИРОВ, 1978а-Сабиров К.С. Раскопки крепостной стены кушанского Зар тепе. //СА. № 1. М., «Наука».

САБИРОВ, 1978б-Сабиров К.С. К изучению оборонительных сооружений античного городища Еркурган. //ОНУз. 6. Ташкент, «Фан».

САБИРОВ, 1979-Сабиров К.С. Оборонительные сооружения древних поселений и городов Средней Азии (VI-тыс. до н. э.-IV в н. э.). //АҚД, М., «Наука».

САГДУЛЛАЕВ, Хакимов, 1976-Сагдуллаев А.С., Хакимов З. Археологическое изучение городища Кызыл тепе. (По итогам работ 1973-1974 гг.). //Бактрийские древности. Л., «Наука».

САГДУЛЛАЕВ, 1995-Сагдуллаев А.С. Основные черты и генезис до античной Бактрии. //Античные и раннесредневековые древности Южного Узбекистана. В свете новых открытий Узбекстанской искусствоведческой экспедиции. Ташкент, «Фан».

САГДУЛЛАЕВ, 1995а-Сагдуллаев А.С. О первых государствах Средней Азии. //ТДМК. Самарканд, «Фан».

САРИАНИДИ, 1977-Сарианиди В.И. Древние земледельцы Афганистана. //МСААЭ 1969-1974 гг. М., «Наука».

СВЕРЧКОВ, 2005-Сверчков Л.М. Эллинистическая крепость Курганзол. /Материалы по античной культуре Узбекистана. Самарканд.

СЕМЕНОВ, 1985-Семенов Г.Л. Городские стены раннесредневекового Согда как исторические источники. //АҚД. Ташкент.

СЕМЕНОВ, 1995-Семенов Г.Л. Согдийская фортификация. СПб.

СМИРНОВ, 1961-Смирнов К.Ф. Вооружение Савроматов. //МИА. 101. М., «Наука».

СПРИШЕВСКИЙ, 1972-Спришевский В.И. Оборонительные сооружения эпохи бронзы на территории Узбекистана. //СА. № 3. М., «Наука».

СТАВСКИЙ, 1971-Ставский Б.Я. Средняя Азия и ахеменидский Иран. //История Иранского государства и культуры. М., «Наука».

СТАВСКИЙ, 1977-Ставский Б.Я. Кушанская Бактрия: проблемы, история и культура. М., «Наука».

СУЛЕЙМАНОВ,1990-Сулейманов Р.Х. Типология поселений Южного Согда III в. до н. э. – VIII в. н. э. //Культура древнего и средневекового Самарканда и исторические связи Согда. ТДСФК. Ташкент, «Фан».

СУЛЕЙМАНОВ, 1997-Сулейманов Р.Х. Древняя культура Южного Согда (VII в.до н.э.-VII в.н.э.). АДД. Самарканд.

СУЛЕЙМАНОВ, 2000-Сулейманов Р.Х. Древний Нахшаб. Ташкент.

СУЛЕЙМАНОВ, ТУРЕБЕКОВ, 1978-Сулейманов Р.Х. , Туребеков М. Этапы развития фортификационной системы Еркургана. //ИМКУ. Вып.14. Ташкент.

ТАШХОДЖАЕВ, 1963-Ташходжаев Ш.С. Разрез городской стены Гяур калы //ТЮТАКЭ. Т. XII. Ашхабад, «Ылым».

ТЕРЕНОЖКИН, 1940-Тереножкин А.И. Археологические разведки в Хорезме. //СА. VI. М., «Наука».

ТИРАЦЯН, 1973-Тирацян Г.А. К вопросу о городах Армении доэллинистического времени (VI-IV вв. до н.э.). //Древний Восток. Город и торговля. Ереван, Изд-во АН Армянской ССР.

ТОЛСТОВ, 1939-Толстов С.П. Древнехорезмийские памятники в Каракалпакии (Предварительные итоги археологических работа ИИМК АН СССР и ККАССР в 1938 г.). //ВДИ. № 3.

ТОЛСТОВ, 1940-Толстов С.П. Хорезмийская экспедиция 1939 г. //КСИ-ИМК. VI. М.

ТОЛСТОВ, 1941-Толстов С.П. Древности Верхнего Хорезма. (Основные итоги работ Хорезмской экспедиции ИИМК 1939 г.). //ВДИ. 1. М.

ТОЛСТОВ, 1946-Толстов С.П. Хорезмская экспедиция 1940 года. // КСИ-ИМК. Вып. XII. М.

ТОЛСТОВ, 1948-Толстов С.П. По следам древнехорезмийской цивилизации. М.,-Л., АН СССР.

ТОЛСТОВ, 1948а-Толстов С.П. Древний Хорезм. Опыт историко-археологического исследования. М., Изд-во МГУ.

ТОЛСТОВ, 1951-Толстов С.П. Древний Хорезм. По следам древних культур. М.

ТОЛСТОВ, 1958-Толстов С.П. Работы Хорезмской археолого-этнографической экспедиции АН СССР в 1949-1953 гг. //ТХАЭЭ. Т. 2. М., «Наука».

ТОЛСТОВ, 1959-Толстов С.П. Работа Хорезмской археолого-этнографической экспедиции в 1954-1956 гг. //МХЭ. Вып. 1 М., изд-во АН СССР.

ТОЛСТОВ, 1962-Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта. М., «Наука».

ТОЛСТОВ, 1960-Толстов С.П. Акчадарья. //МХЭ. Вып.3. М.

ТОЛСТОВ, ЖДАНКО, ИТИНА, 1963-Толстов С.П., Жданко Т.А., Итина М. А. Работы Хорезмской археолого-этнографической экспедиции АН СССР в 1958-1961 гг. //МХЭ. Вып. 6. М., «Наука».

ТОЛСТОВ, ИТИНА, ВИНОГРАДОВ, 1967-Толстов С.П., Итина М.А., Виноградов А.В. Хорезмская археолого-этнографическая экспедиция. //АО 1966 г. М., «Наука».

ТДК, 1984 – Топрак кала. Дворец. //ТХАЭЭ. Т. XIV. М., «Наука».

ТУРГУНОВ, 1968-Тургунов Б.А. Приемы фортификации античного Чаганиана. //СА. № 1. М., «Наука».

ТУРЕБЕКОВ, 1981-Туребеков М. Оборонительные сооружения древних поселений и городов Согда (VII-VI вв. до н. э. – VII в. н. э.). //АҚД. М.

ТУРЕБЕКОВ, 1990-Туребеков М. Оборонительные сооружения древних поселений и городов Согда (VII-VI вв. до н. э.-VI в. н. э.). Нукус, «Каракалпакстан».

ТУРЕБЕКОВ, 2001-Туребеков М. Раскопки Гяур калы Миздахкана. //Археологические исследования в Узбекистане, 2000 год. Самарканд.

УИЛБЕР, 1977-Уилбер Д. Персеполь. Археологические раскопки резиденции персидских царей. М., «Наука».

УСМАНОВА, 1960-Усманова З.И. Керамические ядра из Мерва. Археология Средней Азии. Труды ТашГУ. Вып 5, Ташкент, «Фан».

УСМАНОВА, 1963-Усманова З.И. Эрк кала. //ТЮТАКЭ. Т. XII, Ашхабад, «Ылым».

УСМАНОВА, 1969-Усманова З.И. Новые данные к археологической стратиграфии Эрк калы. //ТЮТАКЭ. Т. XIV, Ашхабад, «Ылым».

ФИЛАНОВИЧ, 1969-Филанович М.И. К характеристике древнейшего поселения на Афрасиабе. //Афрасиаб. Вып. 1. Ташкент, «Фан».

ФИЛАНОВИЧ, 1974-Филанович М.И. Гяур кала. //ТЮТАКЭ. Т. XV. Ашхабад, «Ылым».

ФРАЙ, 1972-Фрай Р. Наследие Ирана. М., «Наука».

ХЛОПИН, 1964-Хлопин И.Н. Геоксюрская группа поселений эпохи энеолита. М.-Л., «Наука».

ХЛОПИН, 1983-Хлопин И.Н. Историческая география южных областей Средней Азии. Ашхабад, «Ылым».

ХЕЛМС, ХОДЖАНИЯЗОВ, ЯГОДИН, 2000-Хелмс С.У., Ходжаниязов Г., Ягодин В.Н. Буддийская терракота из Южного Приаралья. //Вестник ККО АН РУз. № 2.

ХОДЖАНИЯЗОВ, 1981-Ходжаниязов Г. История развития фортификации античного Хорезма. //СА. № 2. М., «Наука».

ХОДЖАНИЯЗОВ, 1982-Ходжаниязов Г. Акчунгуль – новый памятник эпохи античности северо-западного Хорезма. //Археология Приаралья. Вып.1. Ташкент, «Фан».

ХОДЖАНИЯЗОВ, 1982а-Ходжаниязов Г. Отчет о работах Южно-Каракалпакского археологического экспедиционного отряда 1981 г. //Научный архив ОА ИИАЭ ККО АН РУз, Нукус.

ХОДЖАНИЯЗОВ, 1984-Ходжаниязов Г. Оборонительные сооружения Кургашин калы. Археология Приаралья. Вып. 2. Ташкент.

ХОДЖАНИЯЗОВ, 1984а-Ходжаниязов Г. Новые данные к истории фортификации древнего Хорезма. //ТДМК молодых ученых Средней Азии и Казахстана. Душанбе, «Дониш».

ХОДЖАНИЯЗОВ, 1985-Ходжаниязов Г. К изучению оборонительных сооружений Малой Кырккыз калы. //ВКФ АН РУз. № 1. Нукус.

ХОДЖАНИЯЗОВ, 1986а-Ходжаниязов Г. Ангка кала – позднеантичная крепость древнего Хорезма. //ВКФ АН РУз. № 1. Нукус.

ХОДЖАНИЯЗОВ, 1986б-Ходжаниязов Г. Кзыл кала (работы 1981-1982 гг.). //Археология Приаралья. Вып. 3. Ташкент, «Фан».

ХОДЖАНИЯЗОВ, 1986в-Ходжаниязов Г. Отчет о работах Южно-каракалпакского археолого-экспедиционного отряда 1985 г. //Научный архив ОА ИИАЭ ККО АН РУз. Нукус.

ХОДЖАНИЯЗОВ, 1987-Ходжаниязов Г. Новые данные об оборонительных сооружениях Аяз калы 3. //ВКФ АН РУз. № 4. Нукус.

ХОДЖАНИЯЗОВ, 1990-Ходжаниязов Г. Городище Малый Кырккыз кала – памятник раннеантичного Хорезма. //Археология Приаралья. Вып. 4, Ташкент, «Фан».

ХОДЖАНИЯЗОВ, 1995-Ходжаниязов Г. К изучению античных памятников Ташкырманского оазиса. //ТДМК. Генезис и пути развития процессов урбанизации Центральной Азии. Самарканд.

ХОДЖАНИЯЗОВ, 1996-Ходжаниязов Г. К изучению комплекса Эрес кала (Арыс кала). //ВКФ АН РУз. № 1. Нукус.

ХОДЖАНИЯЗОВ, 1997-Ходжаниязов Г. Большой Кырккыз кала (к вопросу о функции и хронологии). //Вестник ККО АН РУз. № 3. Нукус.

ХОДЖАНИЯЗОВ, 1998-Ходжаниязов Г. Оқшахон ёки тарихда минг йил жумбоқ бўлиб келган номаълум қалъа ҳақида. //Жайхун. № 1. Нукус.

ХОДЖАНИЯЗОВ, 2000-Ходжаниязов Г. Новые археологические данные о крепости Гяур кала Султануиздагская. //Вестник ККО АН РУз. № 2.

ХОДЖАНИЯЗОВ, 2002-Ходжаниязов Г. Кетменчи — новый памятник древнего Хорезма. //«IX-XIII-асрларда Шарқнинг илмий ва маданий ривожланишида Хоразм Маъмур Академиясининг роли» мазусидаги Республика илмий семинари маърузаларининг тезислари. Хива.

ХОДЖАНИЯЗОВ, МАНЫЛОВ, 1983-Ходжаниязов Г., Манылов Ю.П. Археологические исследования в Южном Хорезме. //АО 1981 г. М., «Наука».

ХОДЖАНИЯЗОВ, ХАКИМНИЯЗОВ, 1997-Ходжаниязов Г.Х., Хакимниязов Ж. Городище Дэвкескен-Вазир (Источники, топография, хронология). Нукус.

ХОДЖАНИЯЗОВ, ЯГОДИН, ХЕЛМС, МАКЛАРЕН, 2001-Ходжаниязов Г.Х., Ягодин В.Н., Хелмс С.У., Макларен Б.К. Раскопки на Акшаханкалы. //Археологические исследования в Узбекистане, 2000 год. Самарканд.

ХОДЖАНИЯЗОВ, ХЕЛМС, СНЕДДОН, 2002-Ходжаниязов Г.Х., Хелмс С.У., Снеддон Э. Археологические исследования на городище Акшахан кала в 2001 году. //Археологические исследования в Узбекистане, 2001 год. Ташкент.

ХОДЖАНИЯЗОВ, ХЕЛМС, КОЛИН, 2003-Ходжаниязов Г.Х., Хелмс С.У., Колин Т.Д. Исследования в южном Каракалпакстане. //Археологические исследования в Узбекистане, 2004 год. Ташкент.

ШИРИНОВ, 977-Ширинов Т. Каменные ядра Сапалли тепа. //ИМКУ. 13. Ташкент, «Фан».

ШКОЛЯР, 1980-Школяр А.С. Китайская доогнестрельная артиллерия. М., «Наука».

ШИШКИН, 1963-Шишкин В.А. Варахша. М., Изд-во АН СССР.

ШИШКИНА, 1970-Шишкина Г.В. Древнейшая оборонительная стена Самарканда. //ОНУ. 9. Ташкент.

ШПЕРК, 1948-Шперк В.Ф. История фортификации, (фортификация древнего мира). Т.1. М., Военно-инженерная академия.

ЮРКЕВИЧ, 1968-Юркевич Э.А. Кушанская культура на территории Афганистана, Пакистана и Индии. //АҚД. М.

ЮСУПОВ, 1978-Юсупов Н. К истории археологического изучения Устюрта. //Древняя и средневековая культура юго-восточного Устюрта. Ташкент, «Фан».

ЮСУПОВ, 1981-Юсупов Н. Из истории изучения археологических памятников Приаральской дельты Амударьи. //Археологические исследования в Каракалпакии. Ташкент, «Фан».

ЮСУПОВ, 1982-Юсупов Н. К истории изучения археологических памятников Хорезмской области. //Археология Приаралья. Вып. 1. Ташкент, «Фан».

ЮСУПОВ, 1984-Юсупов Н. Из истории археологического изучения низовьев Амударьи (Гяур кала Султануиздагская, Джанпык-кала, Кубатау, Чилпык). //Археология Приаралья. Вып. 2. Ташкент, «Фан».

ЮСУПОВ, 1986-Юсупов Н. К истории археологического изучения Южной Каракалпакии. Археология Приаралья. Вып. 3. Ташкент, «Фан».

ЮСУПОВ, 1984-Юсупов Х. Археологические памятники Узбой и проблемы водного пути из Индии в Каспий. //Туркменистан в эпоху раннежелезного века. Ашхабад, «Ылым».

ЯГОДИН, 1968-Ягодин В.Н. К изучению топографии и хронологии древнего Миздахкана. //История, археология и этнография Средней Азии. М., «Наука».

ЯГОДИН, 1987-Ягодин В.Н. Городище Хайван кала раннесредневековый Кердер. //Археологические исследования в Каракалпакии. Ташкент, «Фан».

ЯГОДИН, 1984-Ягодин В.Н. Бронзовые наконечники стрел из Южной Бактрии. //Древняя Бактрия. Вып. 3. М., «Наука».

ЯГОДИН, 1987-Ягодин В.Н. Кочевники северо-западных границ Хорезма. //Взаимодействие кочевых культур и древних цивилизации (тезисы докладов). Алма-Ата, «Наука».

ЯГОДИН, 1990-Ягодин В.Н. Курганный могильник Дэвкескен 4. //Археология Приаралья. Вып. 4. Ташкент, «Фан».

ЯГОДИН, 1991-Ягодин В.Н. Стреловидные планировки Устюрта (опыт историко-культурной интерпретации). //Археология Приаралья. Вып. 5 Ташкент, «Фан».

ЯГОДИН, ХОДЖАЙОВ, 1970-Ягодин В.Н., Ходжайов Т.К. Некрополь древнего Миздахкана. Ташкент, «Фан».

ЯГОДИН и др. 1985-Ягодин В.Н., Никитин А.Б., Кошеленко Г.А. Хорезм. //Археология СССР. Древнейшие государства Кавказа и Средней Азии. М., «Наука».

ЯГОДИН, ХОДЖАНИЯЗОВ, 1986-Ягодин В.Н., Ходжаниязов Г. Вал Дэвкескенский. (К вопросу о функции и хронологии). //ВКФ АН РУз. № 3. Нукус.

ЯГОДИН, ХОДЖАНИЯЗОВ, 1986а-Ягодин В.Н., Ходжаниязов Г. Отчет о работах Южно-устюртского экспедиционного отряда 1985 г. //Научный архив ОА ИИАЭ ККО АН РУ. Нукус.

ЯГОДИН, ХОДЖАНИЯЗОВ, 1987-Ягодин В.Н., Ходжаниязов Г. Отчет о работах Южно-устюртского экспедиционного отряда 1986 г. //Научный архив ОА ИИАЭ ККО АН РУз. Нукус.

ЯГОДИН, ХЕЛМС, ХОДЖАНИЯЗОВ, 1996-Ягодин В.Н., Хелмс С.У., Ходжаниязов Г.Х.. О работах Ташкырманской Международной археологической экспедиции 1995 г. //Вестник ККО АН РУз. № 3.

ЯГОДИН, ХОДЖАНИЯЗОВ, СТАТОВ, 2005-Ягодин В.Н., Ходжаниязов Г.Х., Статов В.А. Внешняя стена городища Казахлыткан. //История Узбекистана в археологических и письменных источниках. Ташкент, «Фан».

ЯГОДИН, БЕТТС, ХОДЖАНИЯЗОВ и др., 2006-Ягодин В., Беттс А. Ходжаниязов Г., Кидд Ф., Амиров Ш., Искендерова А. Археологические исследования на городище Казахлыткан (Акшахан). //Археологические исследования в Узбекистане 2004-2005 годы. Ташкент, «Фан».

BADAWI, 1966-Badawi A. Architecture in ancient Egypt and the Near East. London.

FRANCFORT, 1979-Francfort H.P. Les fortifications en Asie Centrale de l'age du Bronze a l'epoque Kouchane. Paris.

LE BERRE, SCHLUMBERGER, 1964-Le Berre M., Schlumberger D. Les remparts de Bactres. //(MDAFA, XIX). Paris.

MARKWART, 1938-Markwart J. Wehrot and Aronq Untersuchungen zur mythischen und geschichtlichen. Landes-Kunde. Von-Ostrian. Leiden.

HELMS, YAGODIN, 1997-Helms S.W., Yagodin V.N Excavations at Kazakli Yatkan in the Tash-Kirman oasis of ancient Chorasmia: a preliminary report. //Iran. 35. London.

HELMS, YAGODIN, BETTS, KHOZHANIYAZOV, KIDD, 2001-Helms S.W., Yagodin V.N., Betts A.V.G., Khozhaniyazov G. And Kidd F. Five seasons of excavations in the Tash-Kirman oasis of ancient Chorasmia, 1996-2000. An interim report //Iran. 39. London.

HELMS, YAGODIN, BETTS, KHOZHANIYAZOV, NEGUS, 2002-Helms S.W., Yagodin V.N., Betts A.V.G., Khozhaniyazov G., Negus M. The Karakalpak-Australian Excavations in Ancient Chorasmia: the Northern Frontier of the «Civilised» Ancient World. // Ancient near eastern studies. Volume XXXIX. Louvain.

MIZINO, 1962-Mizino S. Haibak and Kashmir-Smast, Buddhist Cave-Temples in Afghanistan and Pakistan surveyed in 1960. Kyoto.

HOPKINS, 1934-Hopkins C. The Fortifications. The Excavations at Dura-Europos. //Preliminary report of 5 season of work. New Haven. Conn.

МУНДАРИЖА

Кириш	3
I б о б . Қадимги Хоразм ҳарбий архитектурасини ўрганиш тарихи	10
Ёзма манбалар	10
Хоразмнинг қадимги шаҳарлари ҳақида афсоналар	13
Қадимги Хоразм ёдгорликларининг археологик ўрганилиши	22
II б о б . Қадимги Хоразм тарихи ва ҳарбий архитектураси масалалари	58
Қадимги Хоразм тарихи масалалари	58
Қадимги Хоразм ҳарбий истеҳкомларининг ривожланиш босқичлари	68
Ҳарбий истеҳкомларнинг асосий элементлари	76
III б о б . Қадимги Хоразм ҳарбий истеҳкомларининг Марказий Осиё ҳарбий истеҳкомлари тизимида тутган ўрни	105
Хулоса	127
Адабиётлар	190

63.4
X 59

Ходжаниязов Ғ.

Қадимги Хоразм муҳофаа иншоотлари/. – Т.: «O'zbekiston»
нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2007. – 216 бет.

ББК 63.4+63.3(2)л6